Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

XI. évfolyam, 2024/2. szám

Marczali Henrik történetírása

Szocializáció, történeti elbeszélés, összehasonlítás

Per Aspera ad Astra
A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

Jelen lapszám nyomdai munkáit anyagilag támogatta
Marcali Város Önkormányzata, Dénes Veronika és Huszár Mihály.

Megjelenik évente kétszer
XI. évfolyam, 2024/2. szám

Felelős kiadó:
Miseta Attila, a Pécsi Tudományegyetem rektora

Szakmai tanácsadó testület:
Ambrusné Kéri Katalin, F. Dárdai Ágnes (alapító főszerkesztő), Font Márta, Jankovits László, Kajtár István, Kaposi Zoltán, Kis-Halas Judit, Lénárd László, Majorossy Judit, Monok István, Szögi László, Vonyó József

Főszerkesztő:
Polyák Petra

A számot szerkesztette:
Dénes Iván Zoltán

Szerkesztőség:
Bedő Zsigmond, Dezső Krisztina, Lengvári István, Méreg Martin, Pálmai Dóra, Raposa Vivien Kitti, Vámos Eszter

Lektor:
Dénes Iván Zoltán, Törő László Dávid, Turbucz Péter

Olvasószerkesztő:
Szilágyi Mariann, Varga Krisztina

Tördelőszerkesztő:
Acél Róbert

A szerkesztőség címe:
PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont –
Történeti Gyűjtemények Osztálya
7621 Pécs, Szepesy Ignác utca 3.
+36-72/501-600/22651
paaa.szerk@gmail.com
https://journals.lib.pte.hu/index.php/paaa

Borítóterv: Balogh Fanni
A borítón látható fotó forrása:
Marcali Múzeum gyűjteménye

ISSN 2064-6038
10.15170/PAAA.2024.11.02.

Tartalom

Dénes Iván Zoltán
Szocializáció, történeti elbeszélés, összehasonlítás 7

Szocializáció

Hudi József
Marczali (Morgenstern) Henrik pápai évei (1867–1870) 15
Tóth Krisztina
Marczali (Morgenstern) Henrik egyetemi évei 27
Huszár Mihály
Élethelyzetek a Morgenstern/Marczali család levelezéséből (1875–1877) 41
Bárány Zsófia
„Kedves Barátom!" – Marczali Henrik katolikus kapcsolatai 60

Történeti elbeszélés

Sipos Gábor
Marczali Henrik Erdélyről 74
Miru György
Marczali Henrik Széchenyi- és Kossuth-képe 88
Turbucz Péter
A folytatódó küzdelem. Marczali Henrik nézetei a háborús felelősségről az 1920-as években 102
Dénes Iván Zoltán
A történetíró hivatása Marczali Henrik értelmezésében 145

Összehasonlítás

László Andor
Vonzások és választások. Marczali Henrik és Szekfű Gyula Bocskai-képe 162

Tarafás Imre

„Mert biz én jó osztrák soh'sem voltam" Marczali Henrik és a Habsburg Birodalom *186*

Törő László Dávid

Professzionális történész a dilettáns szerepében: Marczali Henrik 1912-es alkotmánytörténeti vitája *209*

Gyáni Gábor

A rendiség fogalma Marczali és Hajnal gondolkodásában és a fogalom utóélete *230*

Content

Iván Zoltán Dénes
Socialization, Historical Narrative, Comparison 7

Socialization

József Hudi
The Years of Henrik Marczali (Morgenstern) in Pápa (1867–1870) 15

Krisztina Tóth
University Studies of Henrik Marczali (Morgenstern) 27

Mihály Huszár
Life Situations from the Morgenstern/Marczali Family Correspondence (1875–1877) 41

Zsófia Bárány
„Dear Friend!" – Catholic Contacts of Henrik Marczali 60

Historical Narrative

Gábor Sipos
Henrik Marczali about Transylvania 74

György Miru
The Images of Széchenyi versus Kossuth by Henrik Marczali 88

Péter Turbucz
The Continuing Struggle. Henrik Marczali's Views on War Responsibility in the 1920s 102

Iván Zoltán Dénes
The Vocation of the Historian Interpreted by Henrik Marczali 145

Comparison

Andor László
Attractions and Choices. The Portrait of Bocskai by Henrik Marczali and Gyula Szekfű 162

Imre Tarafás

"Never Have I Been a Good Austrian" Henrik Marczali and the Habsburg Empire *186*

László Dávid Törő

Professional Historian in the Role of Dilettante: the 1912 Constitutional History Debate of Henrik Marczali *209*

Gábor Gyáni

The Notion of Estate in Marczali's and Hajnal's Thinking, and the Afterlife of the Concept *230*

Dénes Iván Zoltán

Szocializáció, történeti elbeszélés, összehasonlítás

I.

Marczali (Morgenstern) Henrik (Marcali, 1856 – Budapest, 1940) történetíró, egyetemi tanár, a professzionális történetírás és történészképzés hazai megalapítója 1884-től 1930-ig a József körút 59. (ma: 59/61) számú bérházban lakott. A ház falán 2024. április 17-én reggel mi, a Marczali Henrik Kutatócsoport tagjai a Józsefvárosi Önkormányzat képviselőivel közösen emléktáblát avattunk. Ezt követően Tóth Krisztina, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárának vezetője megmutatta nekünk Marczali munkahelyét, a Tanárképző Intézet gyakorlóiskoláját (az egykori mintagimnáziumot, a mai Trefort Gimnáziumot) és a Történelmi Szemináriumot (a mai Állam- és Jogtudományi Kar, majd az Egyetemi Könyvtár épületében). Aznap délután és másnap konferenciát tartottunk Marczali Henrik történetírói munkásságáról a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében.

1. kép – Marczali Henrik emléktáblája a József körút 59/61. számú ház falán

Egy már publikált tanulmány kivételével az ott elhangzott és megvitatott előadások tanulmányokká érlelt változatainak lektorált és a szocializáció, a történeti elbeszélés és az összehasonlítás tematikus egységeibe foglalt eredménye jelen lapszám. Szakmai diskurzusé és további szakmai eszmecsere kezdeményezéséé. Nem besorolás, skatulyázás a romantikus naciona-

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.01.

lizmus aulikus/labanc és köznemesi/kuruc változataiba, a faktográfiaként értelmezett pozitivizmus, a szellemtörténet és a marxizmus kategóriáiba, hanem minden egyes tanulmány életrajzi és/vagy problématörténeti úttörés és alapvetés Marczali Henrik kollégiumi és egyetemi szocializációjáról, kapcsolati hálójáról, történeti elbeszéléséről, kulcsfogalmairól, történetírói szerepfelfogásáról és önazonosságáról. Műfajukat tekintve feltárások, gondolati rekonstrukciók, összehasonlító értelmezések és elemzések Marczali narratívája jellegéről, kontextusáról és utóéletéről.

II.

Hudi József társadalomtörténész, levéltár-igazgató (Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára) Morgenstern Henriknek a Pápai Református Kollégiumban eltöltött három tanévéről (1867–1870) adott elő, majd írt tanulmányt. Ebből képet kaphatunk a 11–14 éves diákról, a nála jóval idősebb diáktársairól, a kollégiumi diákközösségről, valamint a híres tanárokról, Bocsor Istvánról és Tarczy Lajosról. Mindezek alapján úgy vélem, ideje lenne kezdeményezni, hogy a Pápai Református Kollégium falán emléktábla örökítse meg az egykori tanítvány emlékét.

Tóth Krisztina történész, levéltárvezető (Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára) az Eötvös József miniszterségе idején megújított Pesti Tudományegyetemmel, és az ott 1870-től 1873-ig (14-től 17 éves koráig) történelmet és földrajzot hallgató, a Tanárképző Intézetben tanítási gyakorlatot folytató egyetemistával ismertetett meg bennünket. Azzal, aki 19 évesen, egy évvel értekezésének a *Földrajzi Közlemények*ben való publikálása után immár Marczali Henrikre magyarosított néven földrajzból és történelemből doktorált Hunfalvy Jánosnál és Kerékgyártó Árpádnál. Az előadás továbbfejlesztéseként írt forrásfeltáró tanulmányban az egyetemről, az egyetemistáról és tanárairól, Hunfalvy Jánosról, Kerékgyártó Árpádról és Kármán Mórról olvashatunk. A tanulmány indokolttá teszi, hogy a Pesti Tudományegyetem jogutódja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem emléktáblát állítson Marczali Henrik emlékére, a Tanárképző Intézet gyakorlóiskolája, a mai Trefort Gimnázium pedig Kármán Mórról emlékezzen meg ugyanígy.

Marczali Henrik 1875-től 1877-ig a berlini, a párizsi és az oxfordi egyetemen képezhette magát magyar kultuszminiszteri ösztöndíjasként, illetve kutathatott a német, osztrák, francia és angol könyvtárakban és kéziratárakban. Négy lánytestvére közül három (Berger Miksáné, Morgenstern/Marczali Johanna/Janka [Marcali, 1854–1925], a későbbi Heinrich Fülöpné, akkor még hajadon Morgenstern/Marczali Regina [Marcali, 1858 – Budapest, 1926], s a későbbi Misner Dávidné, Morgenstern/Marczali Gizella [Marcali, 1860 – Zalaegerszeg, 1886]) és sógora, Berger Miksa a történésznek címzett levelei mindennapi életükbe, a család és a közösség ün-

nepnapjaiba, valamint a Marczali Henrikhez fűződő kapcsolatukba engednek bepillantást Huszár Mihály történész, főmuzeológus (Marcali Múzeum) forrásfeltáró munkája eredményeként.

Tudjuk, hogy Horváth Mihály azt várta az ifjú Marczalitól, hogy kapcsolja össze a magyar történelmet az egyetemes történelemmel, aminek ő eleget is tett. Azt is tudjuk, hogy Marczali Henrik nem volt hajlandó elhagyni ősei hitét semmiféle főpapi kapacitálásra egyetemi katedráért cserébe. Az is köztudott, hogy Friedreich István (Görcsöni Dénes) a Katolikus Néppárt lapjában, az *Alkotmány*ban vádolta meg csalással Marczalit. A nagyhírű professzor antiszemita hecckampány céltáblája lett. A vád alaptalanságát 1913-ban esküdtbíróság mondta ki. Az is kiderült, hogy Bárczy István, Budapest polgármestere, majd ezt követően Vajda Ödön zirci főapát Marczali zsidó otthonában adta össze May Frigyest és Marczali Erzsébetet. Bárány Zsófia történész (Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport) tanulmányából megismerhetjük Marczali Ipolyi Arnoldhoz, Fraknói Vilmoshoz, Haynald Lajoshoz, Csernoch Jánoshoz és Giesswein Sándorhoz fűződő kapcsolatának jellegét és kontextusát. Az emberi kapcsolatok katolikus láncszemeinek feldolgozása folytatást érdemel. Annál is inkább, mert Marczali nagyobbik lánya (May Frigyesné, Marczali Erzsébet [1885–1937]) – választottját követve – vallást váltott, és Marczali felesége (Marczali Henrikné, Schmidl Laura [1866–1920]) – halotti anyakönyve tanúsága szerint – ugyancsak valamikor áttért a katolikus hitre.

III.

Tudomásom szerint a szakirodalom mostanáig érdemben nem foglalkozott Marczali Henrik Erdélyről alkotott történeti elbeszélésével. Sipos Gábor történész és levéltáros (Kolozsvár, Református Levéltár) elsőként vállalkozott erre a feladatra. Úttörő tanulmányában sorra vette Marczali Erdéllyel kapcsolatos írásait, hogy bemutassa Erdélyről kifejtett narratíváját. Az időrendi és tematikus tárgyalás során megismerhetjük a székelyek eredetéről és a dákoromán folytonosságról a *Budapesti Szemle*ben kifejtett álláspontját, és nyomon követhetjük első nagymonográfiája és a Szilágyi Sándor szerkesztette, millenniumi, tízkötetes, *A magyar nemzet története* második és nyolcadik kötetében kifejtett Erdély története narratíváját. Sipos Gábor a tételes gondolati rekonstrukció során Marczali történeti előadását egy-egy ponton szembesítette Jakó Zsigmond és Adrian Magina kutatási eredményeivel. Szerzőnk áttekinti Marczali 1929-ben, a *Nyugat*ban publikált visszaemlékezéseinek erdélyi vonatkozásait. Nemcsak a könyv, hanem ellentmondásos visszhangja ismeretében is tételesen bemutatja Marczali utolsó könyvét, az 1935-ben, 79 éves korában publikált *Erdély történet*ét.

Marczali Henrik a reformációtól egészen 1880-ig feldolgozta az újkori (a reformációtól a nagy francia forradalomig) és a legújabbkori egyetemes történetet (a francia forradalomtól saját koráig) négy kötetben a Ribáry Ferenccel és Molnár Antallal közösen szerkesztett, *Világtörténet a mívelt magyar közönség számára* című sorozatban, majd megírta hat kötetben, az általa szerkesztett *Nagy képes világtörténet*ben (a reformáció, az ellenreformáció, az abszolutizmus, a forradalom és Napóleon, a reformok kora, korunk állami és társadalmi alkotásai). 1905-ben előadássorozatot tartott *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból* címmel, amely könyv alakban is napvilágot látott. Mindhárom feldolgozásban áttekintette a magyar történelmet is és összekapcsolta az egyetemes történelemmel. Lévai Csaba történész, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem) előadásában Marczali világtörténelemről alkotott felfogását mutatta be, értelmezte és ennek során hasznosította a Marczali-szakirodalom eredményeit, valamint fejet hajtott mestere, Gunst Péter emléke és munkássága előtt. Budapesti előadása a szerző tanulmányán alapult, amely a *Debreceni Szemle*ben jelent meg.[1]

1911-ben Marczali Henrik nyolc féléves egyetemi főkollégiuma alapján megírta és megjelentette *Magyarország történeté*t. Széchenyi egyre erősödő agrárius és katolikus néppárti konzervatív, valamint Kossuth kiüresedő függetlenségi és továbbra is élő paraszti radikális kultusza egyaránt jelen volt és hatott az akkori magyar politikai közvéleményre. Miru György történész, egyetemi docens (Debreceni Egyetem) rekonstruálta Marczali Széchenyi- és Kossuth-képét, majd szembesítette Horváth Mihály, Ballagi Géza és Szekfű Gyula Széchenyi- és Kossuth-képével. Széchenyi Marczali értelmezésében a nemzet felemelését és Magyarország újjáalkotását indította el a *Hitel*lel, amely a régi magyar alkotmány és a történelmi tekintély elleni legélesebb támadás volt. A *Stádium*ban kidolgozott reformprogramjában megértette a kor kérdéseit és megmutatta megoldásaikat békés forradalom keresztülvitelével. A reformkor ezért az ő nyomán és irányában indult. Ő viszont közjogi konzervativizmusa és agrárius álláspontja miatt egyre inkább elszigetelődött az ellenzéktől és egyre közelebb került a konzervatív kormányzathoz. Széchenyi és Kossuth vitája a dúsgazdag főúr és a szegény ügyvéd, a magyar könyvpróza megalapítója és az újságíró, a liberális és a radikális, a gyakorlati politika és az elméleti politika tollharca volt. Széchenyi programja a konzervatívok agrárius programjához közelített, amely szerint Magyarországnak Ausztria ipara felvevő piacaként és agrárszállítójaként kell fejlődnie. Kossuth viszont az ipar és a kereskedelem kiépítésében és fejlesztésében látta a kívánatos jövőt. Álláspontját a jogkiterjesztő asszimiláció határozta meg, amely nyitott volt a demokrácia irányában. Felhasználta a forradalmat a reformok megvalósítása érdekében, de nem volt forradalmár. Marczali képe mindkét esetben tárgyilagos és differenciált volt.

1 Lévai Csaba: Gondolatok Dénes Iván Zoltán Választott nemzet: Marczali Henrik élete és munkássága című könyve alapján. *Debreceni Szemle* 32. (2024):1. 56–70.

Marczalira meghatározó befolyást gyakorolt a háborús pszichózis, amelynek jegyében szerepet vállalt a világháborús propagandában tanulmányaival, hadi előadásaival és publicisztikájával. A háború után erőteljes Trianon-ellenes írásokkal állt ki a revízióért mint az elkövetők vádlója és az áldozatok védője. Turbucz Péter történész, főlevéltáros (Miskolc) tanulmánya[2] kimutatja, hogy Marczali 1922 és 1931 közötti írásaiban részt vállalt a Tisza-kultusz építésében és Ferenc József kultuszában. Álláspontja legitimista volt. A világháborúval kapcsolatos nézeteiben pedig semmi sem változott. Továbbra is az volt a meggyőződése, hogy Trianon szigora többek között Tisza István valódi politikai szándékainak és szerepének félreértésén alapult. Vallotta, ha sikerül Tiszát rehabilitálni a háborús felelősség kérdésében itthon és külföldön egyaránt, idővel talán lehetőség nyílik a békés revízióra is. Ebben főként az angolszász országok segítségére számított. A *Hogyan készült a nagy háború?* című könyve után hosszabb hírlapi publicisztikákban adta közre nézeteit, mivel a szakmához már nem tudott, de talán nem is akart szólni. Ezekben megismételte az 1914–1918 közötti állításai javát, így a háború kitöréséről teljesen ugyanazt vallotta 1924-ben, mint tíz évvel korábban. A különbséget abban láthatjuk, hogy míg a háború alatt publikált művei egy birodalom népéhez szóltak azzal a céllal, hogy az értelmiség megértse a kialakult politikai helyzetet és támogassa a háborút, addig Trianon után ugyanazok az argumentumok más keretben jelentek meg, s immár egy megalázott ország népéhez, valamint az angolszász közvéleményhez szóltak, akik előtt bizonyítani kellett, hogy nem a magyar politikai vezetést kell okolni a világháború borzalmaiért. Tehát kilépve a történész szerepéből, a maga módján megmentője próbált lenni Magyarországnak.

George Peabody Gooch cambridge-i történész 1913-ban úgy értékelte, hogy Marczali monográfiáival született meg Magyarországon a provincializmus kötelékéből kiszabaduló tudományos történetírás. Tanulmányom történetírói előfeltevései, kulcsfogalmai (műveltség, civilizáció, erkölcs), nemzetértelmezése és a zsidó próféták öröksége értelmezésével közelíti meg Marczali értelmiségi szerepfelfogását. Perfekcionizmusa kialakulásában megalapozó szerepet játszott édesapja, Morgenstern/Marczali Mihály rabbi és gyakorlóiskolai mentora, Kármán Mór értelmezése a zsidó hagyományról, a prófétai örökségről, a hászkálá (a zsidó felvilágosodás) mászkil programjáról és a nemzetről, amelyet Marczali átvett és alkalmazott. A szakszerű forráskritikai szemléletet, módszert, technikát Berlinben Theodor Mommsen, Wilhelm Wattenbach, Karl Wilhelm Nitzsch és Georg Waitz, Párizsban Jules Quicherat és Gabriel Monod, Oxfordban William Stubbs tanítványaként ismerte meg és sajátította el.

2 A tanulmányt Törő László Dávid lektorálta.

IV.

1906-ban Marczali Henrik egykori tanítványa és doktorandusza, Szekfű Gyula két évvel korábban megvédett és publikált forráskritikai értekezését ismertette a *Budapesti Szemle*ben Szamosközy István történeti munkáiról, így Bocskai István szerepéről. László Andor történész, doktorandusz (Eötvös Loránd Tudományegyetem) Marczali és Szekfű Bocskai-képét rekonstruálta. Árnyaltan, sok szempontot és a korabeli kontextust figyelembe véve szembesítette értelmezéseiket egymással. Marczali nemzeti jelentőségűnek tartotta a Bocskai-szabadságharcot, amelyért a felelősség az udvart terhelte. Szekfű a nemzet lelkét kettészakító, Magyarország egységének helyreállítását megakadályozó kismagyar, a törökkel cimboráló politikát látott benne, amiért Bocskait hibáztatta. Marczali a szabadságharc vezetőjének és a megegyezést kereső reálpolitikusnak a szerepét nem állította szembe egymással, a nemzetközi hátteret kibontotta, Erdély időtlenített alkotmány- és vallásszabadságvédő szerepét nem osztotta, azt 1619–1621-hez és 1644–1645-höz kapcsolta. Szekfű a trianoni trauma visszavetítésével elítélte a felkelés vezetőjét, leszűkítve értelmezte a Bocskai korabeli nemzetközi környezetet, ám 1939-ben a politikai bölcsesség példájaként mutatta fel a kiegyezésre törekvő reálpolitikust. Míg Marczali kérdései és megközelítései máig aktuálisak, Szekfű kérdéseiről és megközelítéseiről ez nem mondható el.

Milyen volt Marczali Henrik viszonya az összbirodalmat és a (Bécsből nézve) Lajtán inneni (Budapestről nézve pedig Lajtán túli) területeket egyaránt jelentő Ausztriához, a Habsburg Birodalomhoz? Erre a kérdésre a fogalmak gondolati rekonstrukciójával és kontextusuk meghatározásával kereste a választ Tarafás Imre történész, egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem). Marczali nemzetfogalmát, birodalomértelmezését, a Habsburg Birodalomról alkotott véleményét, valamint a Habsburg Birodalom és Magyarország viszonyát Marczali előadássorozata (*A nemzetiség történetbölcseleti szempontból*, 1905), feldolgozásai (*A legújabb kor története*, 1892; *Magyarország története. Középfokú iskolák számára,* 1894; *Magyarország története az Árpádok korában [1038–1301]*, 1896; *Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig [1711–1815]*, 1898), Heinrich Friedjung könyvéről írt recenziója (*Budapesti Szemle*, 1908) és nyolc féléves egyetemi főkollégiumán alapuló összefoglaló műve (*Magyarország története.* 1911, 1912) alapján rekonstruálta. Arra jutott, hogy Marczali megközelítése nemzetközpontú, aki a Habsburg Birodalom nemzeti jellegét hiányolta, Magyarország és Ausztria viszonyát pedig ambivalensnek látta. Marczali önmeghatározását, mely szerint ő nem kuruc és nem labanc, egyrészt elődei, Flegler Sándor, Horváth Mihály és Mikó Imre önképéhez és ellenfeleikről alkotott imázsához viszonyította, másrészt Fraknói Vilmos és Acsády Ignác összefoglaló műveihez és a függetlenségi publicisztikához. Horváth Mihály és Mikó Imre az érett–gyermeki, értelem–fantázia, realista–irreális, felelős–

felelőtlen ellentétpárok mentén helyezték el a kiegyezés híveit és ellenfeleit. Fraknói és Acsády a birodalomhoz ambivalensen viszonyultak. Marczali őszinte kiegyezés-pártiságát nincs okunk megkérdőjelezni. Annál inkább azt a sematikus felosztást, amely hatvanhetesekre és függetlenségiekre osztja fel a történetírókat.

Marczali Henrik két egymást követő évben két könyvet publikált Tübingenben, a neves Mohr/Siebeck kiadónál, a nagy reputációjú *Der öffentliche Recht der Gegenwart* sorozatban: 1910-ben magyar alkotmánytörténetet, 1911-ben pedig magyar alkotmányjogot. A kötetek napjainkban is hozzáférhetők – éppúgy, mint Marczali 1910-ben a cambridge-i Egyetemi Kiadónál megjelent, *Hungary in the Eighteenth Century* című vaskos monográfiája. Törő László Dávid történész, historiográfus (Debreceni Egyetem) úttörő tanulmányában Marczali alkotmányjogi munkáját és annak ausztriai és magyarországi recepcióját dolgozta fel tüzetes és tárgyilagos rekonstrukció, értelmezés és elemzés alapján. Az alkotmányjog-monográfia recepciója azt mutatja, hogy a magyar alkotmányjogászok szemében határsértés történt: a jogászi rendszeralkotást nélkülöző, összmonarchista fogalomhasználatú, dilettáns munka született. A recepció tételes szemrevétele alkotmánytörténeti tanulságokkal jár. Mindenekelőtt a Szent Korona-tan mítosza védelmében a történettudományi kritika kárhoztatását láthatjuk. Az, hogy Marczali nem válaszolt a kritikákra, még magyarázatra vár. Abban, hogy Eckhart Ferenc két évtizeddel később kevésbé volt támadható, mint Marczali, álláspontjának kidolgozottsága mellett jogi kari állása és elfogadottsága a jogászok körében nyilván szerepet játszott. A tanulmány bemutatja Marczali munkájának úttörő jelentőségét, kívülállásának előnyeit és hátrányait, magyar birodalmi nacionalizmusát, a könyv szerkezetének és argumentációjának erényeit és aránytalanságait, szemrevételezi és értelmezi a recepciót, valamint összehasonlítja a Marczali-vitát Eckhart Ferenc művének fogadtatásával.

Gyáni Gábor történész, kutató-professzor (Bölcsészettudományi Központ, Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Tudományegyetem) Marczali Henrik és Hajnal István rendiség-fogalmát és az arra épülő társadalomfejlődés-értelmezést hasonlítja össze egymással, majd az értelmezésekre épülő modernizáció-diskurzusokat mutatja be és elemzi. Ennek eredményeként kirajzolódnak a társadalomtörténetben, a szociológiában és a politikatudományban meghatározó, divatos és irányt szabó modernizáció- és elmaradottság-interpretációk típusai. Olyanok, amelyek félreértelmezések, félrevezetőek. Ennek során a Hajnal István Kör egykori alapítója és máig meghatározó személyisége a Kör örökségébe tartozó társadalmi fejlődés- és elakadás-diskurzusokat is szétszálazza és értelmezi. Marczali Henrik 1914-ben háromrészes tanulmányban, *Társadalmunk történeti fejlődése gazdasági alapon* címmel fejtette ki a *Budapesti Szemle*ben az egyik értelmezési típust. A magyar társadalom fejlődése, s a polgárság a 14–15. században a nyu-

gat-európaival egyívású volt, a 16–17. században meggyengült, de fenntartotta nyugati összeköttetését, noha az meglazult. A 18. századi újrakezdés nem hozott döntő változást. A polgári fejlődés felgyorsulása a 19. században a mezőgazdaság, a nagybirtok és a parasztság megerősödését és a hivatalnoki és altiszti kar túlburjánzását mutatja. Az erős és ambíciózus iparos és kereskedő polgári középosztály hiányzik. Hajnal István szerint olyan egy ország osztálytársadalma, amilyen a rendisége volt. A magyar rendiség szokásszerű megmunkáltságának hiánya az osztálytársadalom megmunkálatlanságát, szakszerű elmélyültség helyett a felülkerekedettek kiváltságos szerepét és az alulra szorultak dehumanizált helyzetét határozta meg. Más-más okból, de a modern magyar történelem kudarcos jellegű – Marczali és Hajnal szerint egyaránt. Gyáni Gábor sorra veszi a diskurzus csomópontjait Hanák Péter „félcsípejű polgárosodás" fogalmától Tóth Zoltán „a rendiség mint továbbélő jogi normá"-ján át Márkus István „utórendiség"-én keresztül Szabó Márton „rendi szocializmus" fogalmáig és annak Horváth Gergely Krisztián által módosított variánsáig. Bemutatásuk és értelmezésük során vonatkoztatási pontokként használja Marczali és Hajnal modernitás- és elmaradottság-kritériumait. Árnyaltan és kontextusba ágyazva.

V.

Szocializáció, kapcsolati háló, a történeti elbeszélés témái és sajátosságai, ön- és ellenségképek, összehasonlító tanulmányok – lapszámunk nemcsak szélesíti és mélyíti a kutatás horizontját, tematikáját és vonatkoztatási rendszerét, hanem problématörténeti és összehasonlító irányultságával más lehetőségeket mutat fel, mint a szokásos iskolás besoroló, indoktrinációs, skatulyázó értelmezések. Számtalan téma vár kidolgozásra az ugor-török háborútól a Mátyás-értékelésen keresztül Marczali és Hóman Árpád-kor értelmezésén át Marczali és Mályusz rendiség-, felvilágosult abszolutizmus-, és a rendszeres bizottsági munkálatok interpretációjának összehasonlításáig. Ehhez érdemes elkerülni a csapdahelyzeteket. Az olyan csapdát, amelybe könnyen belecsúsztak és belecsúszhatnak ma is Szekfű Gyula életművének kutatói és olvasói. Nevezetesen, hogy elfogadják *A száműzött Rákóczi* botrány traumáját elszenvedő, de a traumát fel nem dolgozó történetíró önmagáról és ellenfeleiről/ellenségeiről kialakított konstrukcióját: a lelki független tudós, a felelőtlen demagógok és az éretlen közvélemény sémáját, azzal azonosulnak vagy azt fordítják visszájára. Érdemes és lehetséges túllépni az áldozat, az elkövető és a megmentő traumatizált szerepein.

Köszönöm szerzőtársaim munkáját. Sokat tanultam a tanulmányokból és együttműködésünk folyamatából, amelynek látható eredménye e lapszám. Az, amely nyitott, folytatásra hív, vitára ösztökél.

Budapest, 2024. szeptember 15.

Hudi József

Marczali (Morgenstern) Henrik pápai évei (1867–1870)

Időskori visszaemlékezésében a magyar tudományos történetírás alapító atyja a Pápai Református Kollégiumot életének meghatározó iskolái közé sorolta. Ezért aztán meglepő, hogy Marczali Henrik neve hiányzik a kollégiumi feldolgozásokból és a jeles diákokat felsoroló iskolai emléktáblákról is.[1] Helyi kötődése csak az utóbbi időben – többek közt memoárja újrakiadásával, a pápai diáknévsorok közzétételével – került egy időre a figyelem középpontjába.[2] Ismertségét növeli újabban megjelent életrajzi monográfiája, amely memoárja alapján pápai iskolai éveit is bemutatja.[3]

A befogadó város

Morgenstern Henrik, a marcali rabbi fia az 1866/67. tanévben a győri bencés gimnáziumban végezte az V. gimnáziumi osztályt, de a nyári vakációt követően már nem itt, hanem a pápai református gimnáziumban folytatta tanulmányait. „*Igen rövid tanácskozás után elhatároztuk, hogy Győrre nem megyek vissza, hanem Pápán járok iskolába, mint atyám.*" – emlékezett vissza emlékirataiban a családi tanács döntésére.[4] A választást megkönnyítette, hogy Morgenstern Mihály jó szívvel emlékezett vissza 1845–1848 közötti pápai éveire, és biztos volt abban, hogy az ismerős környezetben jó kezekbe kerül csodagyermeknek tartott fia.[5]

Bizei sváb kocsis hozta az apát és fiát Pápára, a több mint 14.000 lakosú, katolikus többségű dunántúli iskolavárosba[6] 1867 október elején, ahol legelőször meglátogatták Morgenstern rabbi régi tanárait, majd megejtették a beíratást, és szállást kerestek Henrik számára. A városnézés eredményes volt. Egy közelebbről meg nem nevezett tanító házánál elfogadható összegért, havi 12 osztrák forintért kapott szállást és teljes ellátást.[7] A későbbiekben mindkettővel meg volt elégedve az újdonsült pápai diák.

1 Lampérth 1931; Trócsányi 1981.

2 Marczali 2000; Marczali 2006. 227–237.; Köblös 2006.

3 Dénes 2022. 23–24. Ifjúkora bemutatásakor a korábbi feldolgozások is a memoárra támaszkodtak. Vö. Gunst 1987.

4 Marczali 2006. 230.

5 A rá vonatkozó adatok a diákokról kiadott történeti adattárban: Köblös 2006. 646., 901.

6 Pápa városának 1869-ben 14.223 lakosa volt. Ila – Kovacsics 1964. 319.

7 Az 1861/62. tanévben egy Pápán tanuló diák szállásért (ágyért, mosásért) 2 forintot, jobb helyen 2 forint 50 fillért, konviktusi ellátásért (vacsorát is beleértve) 6 osztrák értékű forintot fizetett. Kacz 2011. 188.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.02.

Az elhallgatott szállásadó gazdák egyikét a kollégium levéltári anyagából közelebbről is megismerhetjük: Henrik a szállásadók nyilvántartása szerint az Új utca 135. számú házban lakott a Markfeld családnál. Lakótársai nem voltak.[8] A *Markfeld* kereskedőcsalád gyermekei is a református népiskolába, majd gimnáziumba jártak.[9]

A kisváros, amely hősünket befogadta, csak nemrég tért magához abból az apátiából, amelybe az osztrák abszolutizmus taszította az egyházi, városi autonómia felszámolásával, a német nyelvű állami közigazgatás bevezetésével, a társadalmi nyilvánosság beszűkítésével és az élet minden területére kiterjedő rendőri kontrollal. A Bach-rendszer bukásával a híres református kollégium is újjászerveződött: 1860-ban a vezetés az egyházkerületi közgyűlés döntésével egyetértve kimondta, hogy a kollégiumot is az 1848 előtti formában állítja vissza. Névleg megtartották a nyolcosztályos gimnáziumot, de azt a régi szervezeti keretbe illesztették; a hatosztályos gimnáziumot kiegészítő VII. és VIII. osztály ismét a bölcsészeti képzés része lett. Az érettségit eltörölték, de hamarosan belátták, hogy arra szükség van, és 1863-ban újra bevezették. A költségvetési terhek csökkentése érdekében visszaállították a segédtanári állásokat, a legáció intézményét; és 1861-ben újraindították a jogakadémiát. Az 1868 őszén beiratkozó diákok már csak hallomásból – tanáraik, szüleik, ismerőseik elbeszéléséből – tudtak a vesztes szabadságharc utáni nehéz időkről, a kollégiumot is átalakító megpróbáltatásokról.

Morgenstern Henrik a VI. (poétai) gimnáziumi osztályt, valamint a VII. és VIII. (két bölcsészeti) osztályt végezte Pápán.[10] Ekkoriban az V–VIII. osztályosok az 1856–1857-ben épült, 1857. október 19-én átadott, ún. Új Kollégiumban (a mai teológiai akadémia épületében) tanultak, ide jártak étkezni és könyvtárba is.[11] A bentlakókat az Ókollégiumban helyezték el.

A bölcsészet a kollégiumon belül is választóvonalnak számított: az elsős bölcsészek (diáknyelven „vércsék") már „urak voltak", ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy megszólításkor az „úr" titulust ki kellett tenni a nevük mellé. A „Morgenstern úr" megszólítást az akkor 12 éves fiú igencsak furcsállhatta. Évfolyamtársai közül ugyanis a legfiatalabbak 16, a legidősebbek 21–22 évesek voltak, és túlnyomórészt az úri és polgári osztályhoz tarto-

8 DREL V. 2. Az akadémiai tanuló ifjúság szállásai jegyzéke, 1869/70. 89. sorszámú bejegyzés.

9 Markfeld Zsigmond kereskedő Lajos nevű fia 1860/61-ben, 11 évesen iratkozott be a református gimnázium I. osztályába. Szülei a szokásos tandíjat, 2 forint 10 krajcárt fizettek a főiskola pénztárába. Köblös 2006. 740.

10 1867-ben nem jegyezték fel felvétele pontos idejét, csak személyi adatait, és azt, hogy kosztos diák lesz, tandíja az első és második félévben 3–3 osztrák értékű forint volt; vegyes költség címén további 3 osztrák értékű forintot kellett fizetnie. A „Testgyakorlati díj" rovat üresen maradt – feltehetőleg azért, mert gyenge fizikuma miatt nem járt tornaórára (mások ezen a jogcímen 53 krajcárt fizettek). DREL V. 2. A gimnázium felvételi könyve 1851/52–1874/1875. tanév; 1867/68. tanév, VI. osztály, 157. sorszám.

11 Lampérth 1931. 66–67.

zó családokból származtak.[12] Főúri családból ekkoriban egyetlen diák sem akadt a pápai kollégiumban.

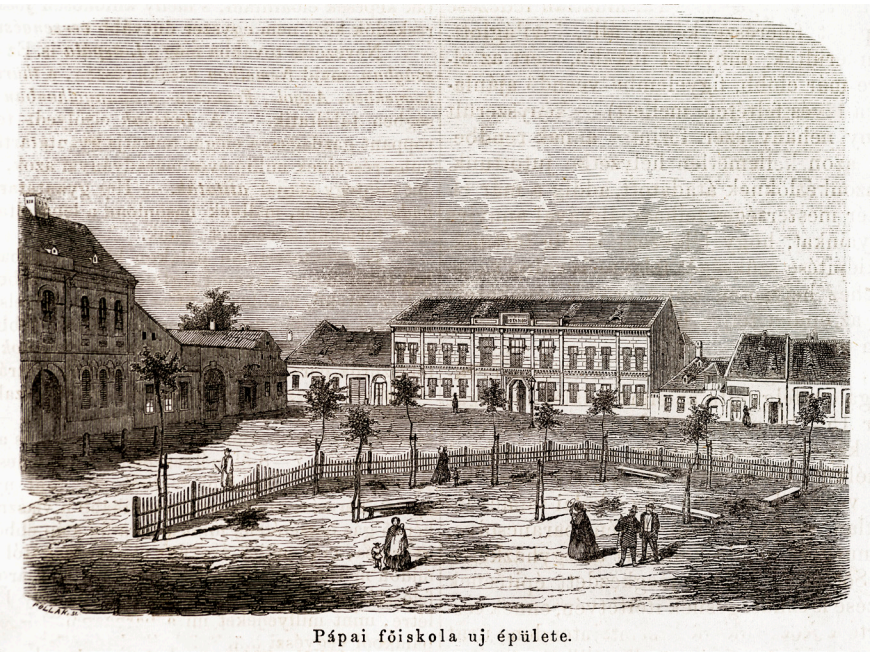

1. kép – A Pápai Református Kollégium új, egyemeletes épülete 1858-ban a mai Március 15. téren

A „kis zsidónak" (mint maga mondja) többszörösen hátrányos helyzetből kellett bizonyítania: *fizikai* hátrányt jelentett, hogy minimum 4 évvel fiatalabb volt osztálytársainál, alacsonyabb és gyengébb náluk, akik szívesen fitogtatták erőfölényüket. Ez ellen úgy védekezett, hogy – ha kellett – megvédte magát, és barátokat szerzett a felsőbb évesek között. Hátrányt jelentett *zsidó származása* is, hiszen a nagy létszámú, 70 fő körüli vagy afeletti osztályok többsége dunántúli protestánsokból (reformátusokból és evangélikusokból) állt.[13] A mai szemmel nagy létszám azért is természetesnek tűnt, mert a református népiskolákban sem volt ez másképp. (1865-ben például az egyházkerületben átlagosan 66 diák esett egy tanítóra.[14] Az egyházkerület

12 DREL V. 2. Félévi értesítvények, 1868/69–1869/70. A megállapítást a „születési év" és az „apa foglalkozása" rovat adatai alapján tesszük. Fontos azt is megjegyezni, hogy a 19. század derekán még erősen éltek a hagyományok: az egy-egy osztályon belül jelentősebb életkori különbségek sem Pápán, sem más magyarországi és erdélyi középiskolában nem számítottak kuriózumnak.

13 Az 1868/69. tanév első félévében hősünk évfolyamában 69 tanuló nevét tüntették fel, Morgenstern Henrik a 10. sorszám alatt kitűnő és jeles osztályzatokkal szerepel. DREL V. 2. Értesítvény az 1868/69. tanév első félévéről.

14 Mező 1865. (A *Névtár* mellékletét képező népiskolai statisztikai tábla adatai alapján.)

területén működő falusi protestáns elemi népiskolák többsége később sem felelt meg az 1868. évi népiskolai törvény osztálylétszám-előírásainak.)

Hogyan tudott beilleszkedni? Kiválóan tanult, ezzel a tanárok elismerését is kivívta; emellett gyengébb diáktársainak önzetlenül segített, ezzel – különösen a matematika-korrepetálással – bizonyos tekintélyt és megbecsültséget szerzett magának társai körében. Mivel a konviktusba is bejárt, a joghallgatókat és teológusokat is megismerte. Ők nagy uraknak számítottak, némelyikük már velocipéddel közlekedett. A városban a szállásadó család tagjai, édesapja barátai és ismerősei jelentették a biztos hátteret. Segítségük enyhítette magányosságát.

A követelményeket a fenntartó egyházkerület által 1860-ban jóváhagyott iskolai tanterv és az 1863-ban elfogadott új kollégiumi törvénykönyv írta elő a tanárok és a diákok számára. Végrehajtásukról a gimnázium és a főiskola évente újraválasztott igazgatója gondoskodott a neki alárendelt tantestületek útján. A kollégium gazdálkodását a Főiskolai Gazdasági Tanács segítette, melynek a főiskolai gondnok is tagja volt. Az intézményfenntartás az 1866-os aszályos évet követően sok nehézséget okozott az egyházkerületnek: a megélhetési gondokkal küszködő egyházközségek kevesebb támogatást adtak, és a kölcsönfelvevők a kihelyezett tőkék kamatait sem fizették pontosan. A vezetés takarékossági intézkedésekkel és a kölcsönfelvétel szigorításával válaszolt a kihívásokra.[15] Mindebből a diákok semmit sem érzékeltek.

Morgenstern VIII. osztályos korában, 1869/70-ben Szép Gábor mennyiség- és természettantanár állt a középtanoda, Szilágyi József, a latin és görög nyelv tanára az akadémia, korabeli nevén a „theológiai, jogi és bölcsészeti szak" élén. A tanulók a VIII. osztály első és második félévében is heti 29 órában 9 kötelező tantárgyat tanultak, ezen kívül hittanóráikra is eljártak. Morgenstern kiválóan tanult, félévi osztályzáskor leginkább kitűnő osztályzatot kapott. Jelesnél rosszabb osztályzata egyetlen tárgyból sem volt. Érettségi eredménye tiszta kitűnő volt.

Meghatározó tanáregyéniségek

Az iskola hatékonyságát intézményi oldalról meghatározta a tananyag és a követelményrendszer, az iskola befogadóképessége, a tantermek száma és felszereltsége, a szertárak megléte, a tanárok felkészültsége és leterheltsége.

15 Az egyházkerület 1867. évi őszi révkomáromi közgyűlésén kimondta, hogy kölcsönt ezután csak „*biztosítékot nyujtó telekkönyvi kimutatás és bejegyzés mellett*" adnak ki, a tartozásokat a főiskolai ügyvéd mellett más ügyvéddel is behajthatják. Ugyanekkor Huszár Pongrác főiskolai gondnok elnökletével egy választmányt neveztek ki a főtanodai alapítványok számbavételére, a pénzkezelésre, pénzkiadásra vonatkozó célszerű javaslat elkészítésére. DREL I.1.a. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek, 133/1867. (október 22–25.) sz. határozat.

A gimnáziumban 1865–1870 között 8–11, a bölcsészeti akadémiai tagozatokon 10–12 rendes és segédtanár tanított. A rendes tanárok a gimnáziumban mindnyájan osztálytanárok voltak, egyszerre több tárgyat oktattak; az akadémiai tanárok szükség esetén óraadóként a gimnázium legfelsőbb osztályaiban is tanítottak. A gimnázium alsó osztályaiban tanító segédtanárok a legkiválóbb végzett vagy végzés előtt álló teológus- és joghallgatók közül kerültek ki, pedagógiai tapasztalataik nem voltak. A visszaállított, elavult, ún. publicus praeceptori rendszer napjai meg voltak számlálva. 1872-ben meg is szüntették.[16]

Az 1860-ban készült első tantárgyfelosztás szerint a rendes tanárok heti óraterhelése 19 óra volt, ami a későbbiekben sem változott számottevően. A tanárok mindegyike jól felkészült volt, tanulmányaikat többen külföldi – főként német – egyetemeken fejezték be. Képzésük során pedagógiát tanultak, de pedagógiai módszertani jártasságot csak a gyakorlatban szereztek. Az 1860-as évek második felében a kollégiumi tanári kar három korosztályból állt: a *segédtanárok* a legfiatalabb, gimnáziumot nemrég végzettek közül kerültek ki. A *legidősebb korosztály*t az 1830-as évek első felében kezdő Bocsor István és Tarczy Lajos képviselték; a *középső korosztály* tagjai az ő tanítványaiknak számítottak. Ideális esetben a tanítás szó szerint életre szóló hivatás volt: 40–50 szolgálati év nem számított ritkaságnak. (P. Szabó Károly magyar irodalomtörténet- és bölcsészettanár 37, Szilágyi József klasszika-filológus 43 évig tanított. A két veterán, Bocsor és Tarczy több mint fél évszázadot töltött a katedrán.)

Morgenstern Henrik visszaemlékezéseiben öt *tanárt* említ, akik életre szóló hatást gyakoroltak rá. Magát a várost és a kollégiumot is nagyra értékelte, amely Győr után a szabadságot, nyitottságot, az egyéni kibontakozás és felelősségvállalás lehetőségét teremtette meg számára. A képzést magas szintűnek tartotta, amely után a pesti egyetem több szempontból visszaesést jelentett a szemében.

Memoárjában a pápai gimnázium VI. osztályából két személyt emelt ki. *Szilágyi József* „*apró, eleven emberke volt*", a gimnáziumban és a bölcsészeti osztályokban is görögöt és latint tanított, és előadásmódjával bilincselte le hallgatóit, akik 1861–1868 között a Képzőtársaság elnökeként is heti rendszerességgel találkoztak vele.

Szép Gábor matematikaprofesszor volt a másik kedvence, aki megszerettette vele tantárgyát. „*A matematikának köszönhetem, hogy pozícióm az osztályban és a kollégiumban nagyon megszilárdult.*" – emlékezett vissza később.[17] Emlékezete szerint Szép Gábor 1848/49-es komáromi honvéd tüzérkapitányként is tekintélyt szerzett diákjai körében. Mások emlékezetében másféle tanárkép élt róla. Egyesek szerint hanyag tanár volt, kedélytelenül tanított, és 1848/49 bukott ügyét a vendéglőben siratta. Gyakran rosszin-

16 Kis 1896. 319.

17 Marczali 2006. 231.

dulatú megjegyzéseket tett a tudományos akadémia rendes tagjára, Tarczy Lajosra, akit azzal is megvádolt, hogy közös, *Természettan* című munkájukat a saját neve alatt adta ki.

A *bölcsészeti tagozaton* három tanár befolyásolta fejlődését: közülük *Bocsor István* a história, *Tarczy Lajos* a matematika és fizika professzora már édesapját is tanította; *Váli Ferenc*, Jókai Mór sógora, a vegytan tanáraként inkább példamutató emberi magatartásával és életvezetési tanácsaival hatott rá, semmint tantárgyával.

Közülük Bocsor és Tarczy a berlini egyetemen végzett, mindketten hegeliánusok voltak. Az idők múlását jelzi, hogy amíg pályája elején a Hegelt népszerűsítő Tarczyt súlyos támadások érték és kis híján eltanácsolták, alig harminc év múlva Bocsor nyíltan kimondhatta és leírhatta, hogy ő a „*történelem észtanára nézve*", vagyis történelemfilozófiai szempontból Hegel követője.[18]

Bocsor István hősünk szerint „*kátói jellem volt, szigorú és igazságos*", aki – állítása szerint – tankönyv hiányában jegyzetei alapján tanította a történelmet.[19] Óráin figyelni kellett, hogy a vizsgákon jól teljesíthessen. Fejtegetéseit nem mindig értette, ilyenkor óra után külön is felkereste, aki méltányolta érdeklődését és szorgalmát.

2. kép – Bocsor István professzor, Morgenstern Henrik történelemtanára

A Bocsorról adott rövid jellemzéséhez két megjegyzés kívánkozik: Bocsornak volt nyomtatott történelemtankönyve: 1861–1869 között hét vaskos füzetben, négy kötetben jelentette meg *Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre* című fő művét, melyet elsősorban a joghallgatók kézikönyvének szánt. 1868 tavaszán már az első hat füzet könyvesbolti forgalomban volt, a VII. füzet megjelenés előtt állt. Elvileg a hallgatóknak kötelező volt a tankönyveket beszerezni

18 Bocsor 1861. V. Műve bevezetőjében a történeti és jogi források felsorolása után a következőket írja: „*a történelem észtanára nézve Hegel, Hermann, Michelet munkáit elég megemlíteni.*"

19 Marczali 2006. 232.

és használni, de a könyvek drágasága miatt mégsem ezt tették, hanem – régi szokás szerint – kéziratos jegyzeteikből tanultak. A szegényebb tanulók bevételre is szert tettek a kéziratos tananyag másolásával. Bocsor kezdettől fogva kéziratait lapozgatva adott elő. A reformkor nemzedékét különösen a francia forradalomról tartott előadásaival lelkesítette. A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának Kézirattárában előadásainak másolatos kötetei jelentős számban fennmaradtak, és feltárásra, feldolgozásra várnak.

A másik megjegyzés az előadások érthetőségével kapcsolatos. Bocsor Magyarország történetét nem uralkodói dinasztiák (Árpád-ház, vegyesházi uralkodók, Habsburg-ház), hanem fejlődés szerinti, három nagy korszakra osztotta: *Magyarország európai képződése 900–1301*; *Magyarország kül- s bel nagysága és virágzása 1301–1490*; *Magyarország államéletének hanyatlása 1490–1848.*

Monográfiájának másik újdonsága az *állam- és jogfejlődés* összekapcsolása volt. A harmadik újítása, hogy az ország fejlődését *világtörténelmi összefüggésbe* helyezte, és ennek magyarázatát történetfilozófiai látószögből adta meg. A történelmet az emberi szabadság kiteljesedési folyamataként értelmezte, a Kelet és Nyugat ütközőpontján fekvő Magyarország fejlődését a két modell keveredéseként fogta fel. Nem csoda, hogy elvont filozófiai fejtegetéseinek megértése nehezére esett a kamaszkor előtt álló kisdiáknak – ezért kereste fel a szünetekben tanárát.

3. kép – Tarczy Lajos professzor, a pápai Képzőtársulat alapítója és Morgenstern Henrik egyik fő patrónusa

Tarczy Lajos kiváló előadó, nagyszerű tanár volt, aki száraznak tűnő tantárgyát képes volt megszerettetni hallgatóival. Köztudott volt róla, hogy „*nem sokba veszi a vallást*”, ami a gyakorlatban valószínűleg a formális vallásosságnak egy formáját jelentette, hiszen az egyházban is fontos tisztségeket töltött be. Valószínűleg Morgenstern apjának is szerepe lehetett abban, hogy Tarczy már az első naptól kezdve a „kegyébe” fogadta. 1870-ben mellé állt, amikor az érettségin a legjobb volt fizikából, így vita tárgyát

képezte, hogy zsidó létére megkaphatja-e a legjobb matematikusnak járó ösztöndíjat, amely egyetemi továbbtanulását is elősegítette. Memoárjában említi, hogy Pápáról távozásakor Tarczy kiváló ajánlólevelet is adott számára, hogy Molnár Aladár közoktatásügyi minisztériumi tanácsosnál elősegítse támogatását. (Morgernstern végül nem élt ezzel a lehetőséggel, mert túlzónak tartotta a matematikazseni-dicséretet.)

Bocsor és Tarczy kapcsán szükséges azt is elmondani, hogy a dunántúli egyházkerület képviseletében mindketten aktív tagjai voltak a Magyar Református Egyház Egyetemes Tanügyi Bizottságának, részt vettek a református tanügy formálásában. 1869-ben Bocsor annak az albizottságnak is tagja volt, amelyet az 1868. évi népiskolai törvény elfogadása után az 1858-ban elfogadott református népiskolai tanterv korszerűsítésével bíztak meg.[20]

A pápai hatások közül külön meg kell említenünk az Önképzőkört (Képzőtársulatot), amelynek üléseire szorgalmasan eljárt, és amelynek könyvtárát rendszeresen látogatta. Ekkoriban a szépirodalmat kedvelte, Jókai minden művét elolvasta. *A kőszívű ember fiai* című történelmi regénye a szabadságharc első irodalmi ábrázolásával maradandó élményt jelentett számára. Az önképzőköri tagság hozzáférést jelentett a napi- és hetilapokhoz, folyóiratokhoz. Ahogy sokan mások, Morgenstern is Pápán vált rendszeres újságolvasóvá. Szellemi élményei anglománná tették. (Ezzel a vonzalommal sem volt egyedül Pápán.) Az önképzőkörnek volt egy másik hatása is: a diákegylet számított a liberális demokrácia, a kritikai gondolkodás, művészeti nevelés szabadiskolájának – szemben a tanórákkal, ahol a fegyelem, tekintély és a konzervatív hagyomány szelleme uralkodott.

A diákévek feledhetetlen emlékének számított a *barátság*, amelyet két osztálytársával: Tóth Benővel és Szabó Gyurival kötött, de ez a kapocs nem volt tartós, egész életre szóló. Mindhármuk pályája eltérően alakult, eltávolodtak egymástól, utóbb csak hallomásból értesültek egymás életének alakulásáról. Ezt a barátságot feleleveníthették volna a tízévente esedékes érettségi találkozókon, de ezeken Marczali nem vett részt, csak táviratban vagy levélben köszöntötte a megjelenteket.

A pápai évek negatív hozadéka, hogy eltanulta a *trágár beszédet* és viselkedést, és „*pajtásai kedvéért*" megtanult *kártyázni*, amit egy alkalommal megtakarított pénze bánt.[21] A szerencsejátékról apja feddésére hamar leszokott, a férfiasságot jelentő trágár beszédtől nehezebb volt megválnia.

A kollégiumi tanári kar hetente, szombati napokon tartott törvényszéki üléseinek jegyzőkönyvéből kiderül, hogy ebben az időben a leckemulasztás, a kávéházak és vendéglők látogatása, a részegeskedés, éjszakai utcai kóbor-

20 Iskolaügy. A magyar ref. egyház egyetemes tanügyi bizottságának ülésezése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1869. december 15. 1553–1555.

21 Normasértése nem jutott a tanári kar tudomására, így elmaradt az iskolai törvények szerinti büntetése.

lás, a színházba járás mellett a kártyázás tartozott a leggyakoribb vétségek közé, amellyel szemben nagy eréllyel lépett fel az iskola vezetése.[22] A tanári törvényszék (*sedes*) már Morgenstern megérkezésének évében, 1868. március 4-én tartott ülésén kimondta, hogy a tantestület tegyen meg mindent annak érdekében, hogy a „*mindinkább lábra kapó szerencse játékoknak elejét vegye*".[23] A pedellus gyakran látogatta a szálláshelyeket, és ha kártyázáson kapta a diákokat, azonnal jelentette az igazgatónak. A tanári szék első alkalommal 12 órai, másodszor 24 órai elzárásra ítélte a szerencsejátékosokat.[24] Ezzel talán még népszerűbbé tette a kártyázást. Emellett a pénzben játszott *kuglizást* is tiltotta, mindhiába. A trágár beszéd elleni harc még kilátástalanabbnak tűnt, hiszen a diákok iskolán kívüli szabadidős közösségi életét, magánéletét lehetetlen volt ellenőrizni.[25]

Összességében elmondható, hogy a pesti egyetemet megelőző három pápai tanév Morgenstern Henrik életének, személyisége kialakulásának, fejlődésének meghatározó időszaka volt, amely feledhetetlen élményként maradt meg emlékezetében. A Pápai Református Kollégium 1870-ben érettségiző diákjai a magyar értelmiséget, szellemi és politikai elitet gyarapították: továbbtanulva lelkészek, ügyvédek, járási és vármegyei bírák, vármegyei tisztségviselők, tanárok, politikusok lettek. 1900-ban, a 30 éves érettségi találkozó alkalmával közülük egy személy, Németh István református teológiai tanár, későbbi dunántúli püspökhelyettes, majd püspök élt Pápán. Konkoly Thege Sándor Hont vármegyei birtokos, országgyűlési képviselő mellett talán Marczali Henrik, az egykor „*kitűnőleg érett diák*" volt az, aki – mint „*országos hírű egyetemi tanár*" – a legtöbbre vitte.[26] Marczali egykori barátjáról, Tóth Benőről az a hír járta, hogy pályája szépen alakult, de derékba tört: vármegyei pénztáros lett, sikkasztott és öngyilkos lett. Az egykor elválaszthatatlan két jóbarát pályája a két végletet jelentette, amelyet a Gondviselés a kiegyezés feltörekvő nemzedékének felkínált.

Képjegyzék

1. kép	A Pápai Református Kollégium új, egyemeletes épülete 1858-ban a mai Március 15. téren. *Vasárnapi Ujság*, 1858. szeptember 19. 449.
2. kép	Bocsor István professzor, Morgenstern Henrik történelemtanára. Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára.

22 DREL V. 2. Gimnáziumi tanári ülések jegyzőkönyve, 1867–1870.

23 DREL V. 2. Gimnáziumi tanári ülések jegyzőkönyve, 6-ik ülés, 1868. március 4.

24 DREL V. 2. Gimnáziumi tanári ülések jegyzőkönyve, 5-ik ülés, 1868. február 17.

25 A városban lakó diákok ellenőrzésével megbízott pedellusról köztudott volt, hogy gyakrabban látogatta a kocsmákat, mint a szállásadó gazdákat.

26 Harmincéves találkozó. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1900. július 1. 4.

3. kép	Tarczy Lajos professzor, a pápai Képzőtársulat alapítója és Morgenstern Henrik egyik fő patrónusa. Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára.

Levéltári források

DREL	Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára
I.1.a.	Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek (1860–1870)
V. 2.	A Pápai Református Gimnázium iratai (1798–1952)

Sajtóforrások

Dunántúli Protestáns Lap, 1900

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1869

Irodalom

Bocsor 1861	Bocsor István: *Magyarország történelme különös tekintettel a jogfejlésre.* I. füzet. Pápa, 1861.
Dénes 2022	Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest, 2022.
Gunst 1987	Gunst Péter: Marczali Henrik pályakezdése. *Századok* 121. (1987):5. 903–922.
Ila – Kovacsics 1964	Ila Bálint – Kovacsics József: *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Budapest, 1964.
Kacz 2011	*Kacz Lajos visszaemlékezései*. Sajtó alá rendezte és szerk. Hudi József. Pápa, 2011.
Kis 1896	Kis Ernő: *A dunántuli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895*. Pápa, 1896.
Köblös 2006	*A pápai református kollégium diákjai 1585–1861.* Szerk. Köblös József. Pápa, 2006. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 9.)
Lampérth 1931	Lampérth Géza: *A pápai református főiskola története 1531–1931*. Pápa, 1931.

Marczali 2000	Marczali Henrik: *Emlékeim*. Az utószót írta és az idegen szövegeket fordította: Gunst Péter. Budapest, 2000.
Marczali 2006	Marczali Henrik: Emlékeim. *Acta Papensia* 6. (2006):1–4. 227–237.
Mező 1865	*A Dunántúli Helvét Hitvallású Evangéliumi Egyházkerület egyházi névtára 1865-dik évre*. Szerk. Mező Dániel. Pápa, 1865.
Trócsányi 1981	*A pápai kollégium története*. Szerk. Trócsányi Zsolt. Budapest, 1981.

The Years of Henrik Marczali (Morgenstern) in Pápa (1867–1870)

by József Hudi

(Summary)

Henrik Morgenstern, son of the rabbi of Marcali, was the founder of the Hungarian scientific historiography. In his late memories he ranked the Reformed College of Pápa amongst the most outstanding schools of his life. Like his father, he studied at the Reformed school where he completed grades 6–8. Based on memories, contemporary school documents, records, and yearbooks, our study presents the town with a population of 14,000 with liberal ideas and its school. After leaving the Benedictine grammar school in Győr, Morgenstern continued his studies in Pápa where he booked a room with the Jewish family of merchants called Markfeld. He attended classes at the so-called New College (today Theological Academy). He immediately got used to the order of the Reformed school, his grades were excellent, his teachers highly appreciated him, helped him and he received a scholarship. His classmates were at least four years older than him, and many of them defended the physically weak boy who gained a reputation by teaching them mathematics. The school, run by the Transdanubian Reformed Church, had 8–12 well-qualified teachers, each of whom taught more than one subject and took on the task of writing textbooks. His most influential teachers were József Szilágyi, who taught him Greek and Latin in grade 6, Gábor Szép, a professor of mathematics, and three other teachers in grades 7 and 8 (at the academic faculty), namely the Hegelian István Bocsor, who taught history, Lajos Tarczy, who taught physics and mathematics, and Ferenc Váli, who taught chemistry. In his free time, Morgenstern often attended classes at the School Debating Society, visited its library and read national and international newspapers and journals. He became a regular newspaper reader in Pápa, an addict of English culture and history, and formed intimate friendships. He graduated with excellent grades in 1870 and soon began his university studies at the University of Budapest.

Tóth Krisztina

Marczali (Morgenstern) Henrik egyetemi évei

Marczali (Morgenstern) Henrik 1870 és 1875 között a Pesti Tudományegyetem (ma Eötvös Loránd Tudományegyetem) hallgatója volt.[1] Egyetemi diákévei ahhoz az időszakhoz kötődnek, amikor az egyetem jelentős átalakuláson esett át, hiszen a 19. század eleji, szigorúan szabályozott, felülről irányított intézmény a kiegyezést követően a tanszabadság és a teljes körű autonómia birtokosa lett, így szervezetében és személyi összetételében is fontos változások történtek. A korszak egyik legjelentősebb újítása a Tanárképző Intézet felállítása volt, amely egy régóta fennálló problémára, a hazai tanárképzés kérdésének megoldására tett kísérletet. Marczali Henrik abban az évben kezdte meg tanulmányait, amikor az egyetem átalakulása is megkezdődött, és így ennek a változásnak az aktív részese lett. Az elsők között volt, akik felvételt nyertek az újonnan létrehozott Tanárképző Intézetbe, és bár tanulmányait még a régi rendszer szerint kezdte meg, doktori szigorlatát már az 1873-ban bevezetett új szabályzat alapján tette le. Az átalakulás azonban nemcsak szervezeti szinten zajlott, az oktatói kar is megújult, és 1870-ben vagy az azt megelőző néhány évben nagy hatású tanáregyéniségek kezdték meg pályafutásukat az egyetemen, akik Marczali Henrik érdeklődését, későbbi történetírói módszereit és jellemét is formálták. Ennek az átalakulásnak és Marczali diákéveinek bemutatására teszünk kísérletet a jelen tanulmányban.

A Pesti Tudományegyetem 1867 előtt

A Pesti Tudományegyetem 1635-ben a jezsuita rend fennhatósága alatt álló egyházi oktatási intézményként jött létre, majd a rend eltörlése után, 1773-ban került állami kézbe, ami az oktatók személyében és az oktatott tananyag tekintetében is változást jelentett.[2] Az egyetemen négy kar működött. A Bölcsészettudományi Kar egy kétéves előkészítő tanfolyam volt, amelynek sikeres elvégzése után az egyetem többi karán, a Jog- és Államtudományi Karon, az Orvostudományi Karon vagy a Hittudományi Karon lehetett folytatni a tanulmányokat. 1850. február 15-én a pesti egyetemet közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá rendelték, amelynek élén

1 Marczali Henrik 1875-ben változtatta nevét Morgensternről Marczalira. Bár egyetemi tanulmányai alatt még a Morgenstern nevet használta, jelen tanulmányban későbbi, közismert nevét használtuk. Marczali életére és munkásságára: Dénes 2022.

2 Az egyetem összefoglaló történetére vonatkozó legutóbbi kiadványban a korai időszakra: Szögi 2005. 15–70.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.03.

1849-től Leo Thun gróf állt.[3] Az ő kezdeményezésére készült el 1850-ben az a tervezet, amelynek az volt a célja, hogy a magyar egyetemet az osztrák egyetemekkel egyenlő rangra emelje. Az 1851/52. tanévben hatályba lépett rendelet számos ponton megváltoztatta a Bölcsészettudományi Kar szervezetét. 1851-től kezdve ugyanis csak érettségivel lehetett beiratkozni az egyetemre, illetve ettől kezdve nem volt kötött tanrend, az előadásokat tetszés szerint lehetett felvenni. Az oktatott tárgyak tartalmát sem korlátozták, nem volt előírt tankönyv, a tanárok szabadon határozhatták meg, mit és miből tanítanak. Bár elvileg ez a tanszabadságot jelentette, a gyakorlatban azonban az osztrák hatóságok mégis korlátozták a tananyagot. Nem engedélyezték például földrajzi tanszék létesítését, és 1852-től magyar történelmi előadást sem lehetett tartani az egyetemen. Az oktatás nyelve a német volt. A Bölcsészettudományi Karon a tanulmányi időt is megnövelték, két év helyett három év lett a tanulmányok ideje.[4] A kar elveszítette előkészítő jellegét, azonban egyelőre még nem volt más funkciója, így a hallgatók száma drasztikusan csökkent, az 1851/52. tanévben mindössze öt fő, az 1852/53. tanévben pedig négy fő iratkozott be a karra.[5]

Az abszolutizmus enyhülése és Leo Thun lemondása 1860-ban változásokat hozott az egyetem életében is. Jelentős újítás volt, hogy az oktatás nyelve a magyar lett, és 1861-ben újra felállították a magyar történelmi tanszéket, ahová viszont csak 1866-ban sikerült kinevezni oktatót Kerékgyártó Árpád személyében.[6] A legjelentősebb változás azonban 1862-ben a tanárvizsgáló bizottság felállítása volt, amely a kezdeti években még nem fejtett ki komolyabb működést, de funkciót adott a Bölcsészettudományi Karnak, hiszen ettől kezdve a tanárképzés lett a fő profilja.[7]

A megújított egyetem

Az 1867-ben létrejött kiegyezés után Eötvös József lett a vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki jelentős figyelmet fordított az egyetemi oktatás fejlesztésére, valamint az egyetem elhelyezésének és felszereltségének javítására. A mai Trefort-kert területén megkezdődtek az építkezések a Bölcsészettudományi Kar természettudományi intézetei részére, majd felépült az Egyetemi Könyvtár (1876) és az egyetem központi épülete (1900) is. Új tanszékek felállítására is sor került, 1870-ben Hunfalvy János vezetésével megalakult a földrajzi tanszék, és ugyanebben az évben a magyar történelem oktatására egy második tanszéket is létrehoztak Salamon Ferenc vezetésével.[8]

3 Szentpétery 1935. 388.

4 Szentpétery 1935. 397–401.

5 A Bölcsészettudományi Kar hallgatóinak számát bemutató táblázat: Szentpétery 1935. 689.

6 Szentpétery 1935. 434., 453–454.

7 Garai 2022. 42–57.

8 Szentpétery 1935. 488.

Eötvös József működésének kétségkívül legfontosabb eredménye azonban a tanárképzés szabályozása volt. Két külföldi példa lebegett a szeme előtt: a francia mintára létesített, egyetemtől független tanárképző intézet és a német egyetemeken működő, gyakorlati képzést nyújtó szemináriumi rendszer. Magyarországon végül egy köztes megoldás valósult meg: tanárképző intézetet állítottak fel, amely azonban nem volt teljesen független a Bölcsészettudományi Kartól, hiszen az oktatók többsége innen került ki, de mégis önálló tanári karral, egységes irányítással és saját szabályzattal működött. A szabályzatot a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1872. május 16-án hagyta jóvá, de az intézet már 1870. december 5-én megkezdte a működését.

A hatékonyabb oktatás érdekében öt szakosztályt hoztak létre, a klasszika-filológiai, a történelem–földrajzi, a mennyiségtani–természettani, a természetrajzi és a pedagógiai szakosztályt.[9] Minden szakosztálynak két vagy három fős tanári testülete volt, amelynek feladata a gyakorlati órák megtartása és a hallgatók gyakorlati munkájának vezetése volt. A Tanárképző Intézetbe rendes és rendkívüli hallgatókat vettek fel, a rendes hallgatók egy év egyetemi tanulmány után felvételivel kerültek be, és négyszáz forint ösztöndíjat kaptak évente. Létszámukat húsz főben maximalizálták. A rendkívüli hallgatók már fél év egyetemi tanulmány után is bekerülhettek az intézetbe egy sikeres felvételivel, de ösztöndíjuk csak háromszáz forint volt évente. A tanulók kötelessége félévenként legalább tizenöt egyetemi óra hallgatása és az ezekhez kapcsolódó, kizárólag a Tanárképző Intézet hallgatói számára meghirdetett gyakorlatok elvégzése volt. A tanulmányokat egy házi dolgozatból és zárthelyi dolgozatból álló vizsga, valamint sikeres gyakorló tanítás zárta, amelyet 1872-től az egyetem gyakorlóiskolájában (ma ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium) kellett elvégezni.[10]

A Tanárképző Intézet történelem–földrajz szakosztályájának követelményei

Amikor Marczali Henrik beiratkozott az egyetem Bölcsészettudományi Karára, az már majdnem két évtizede az egyetem teljes jogú, önálló karaként működött, ahol a tanulmányok megkezdésének feltétele az érettségi volt. A képzési idő három évből, azaz hat félévből állt, amely idő alatt a hallgató szabadon vehetett fel előadásokat, a tanulmányai végét pedig két doktori szigorlat zárta. A Bölcsészettudományi Kar ekkor az egyetem mai központi tömbjének (Egyetem tér 1–3.) helyén lévő épület harmadik emeletén működött.[11]

9 Értesítő 1873. 3–17.

10 Garai 2022. 85–86.

11 Szentpétery 1935. 547.

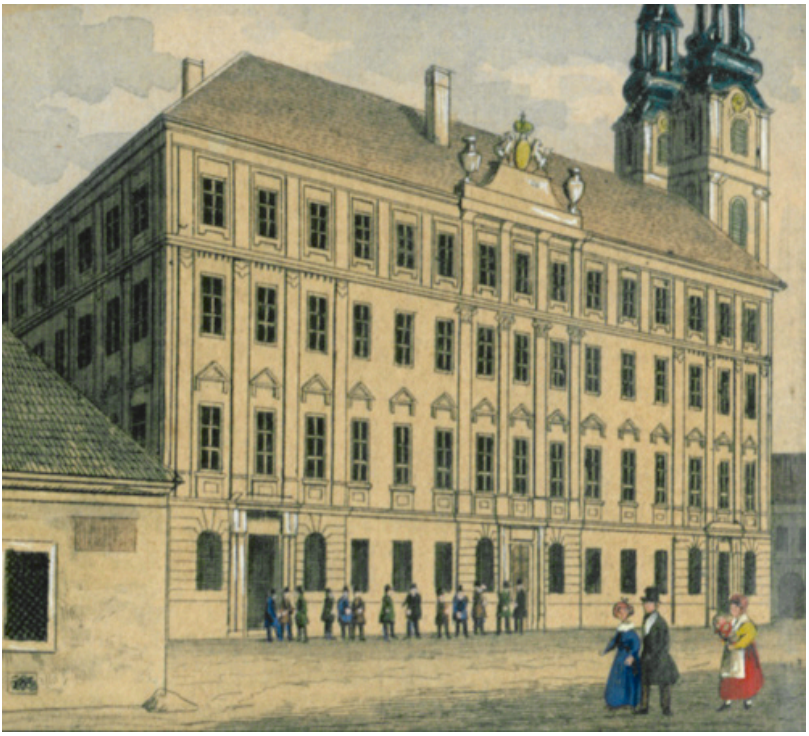

1. kép – Az egyetem központi épülete a 19. században

Marczali 1870. október 6-án kezdte meg tanulmányait. Ugyanez év decemberében megindult a képzés a Bölcsészettudományi Kar épületében lévő Tanárképző Intézetben, ahová Marczali azonnal jelentkezett. Az intézet tanulmányi ideje két év volt. A felvételi sikeres volt, és a következő tanévben, 1871. november 23-tól rendkívüli tagként már látogathatta az intézet történelem–földrajz szakosztályának óráit, és mindezért évi háromszáz forint ösztöndíjat is kapott. A következő tanévtől pedig már rendes hallgatóként járt az intézetbe két éven keresztül, míg végül az 1873/74. tanévben a gyakorló tanításai elvégzése után befejezte tanulmányait.[12]

A Tanárképző Intézet történelem–földrajzi szakosztálya hallgatóinak legalább tizenöt órát kellett elvégezniük félévente az egyetemen, emellett az intézetben hetente két óra földrajzot és két óra történelmet is hallgattak. Ezeken az órákon történelmi forrásokkal, segédtudományokkal és térképismerettel foglalkoztak. Félévente történelemből és földrajzból egy-egy írásbeli dolgozatot kellett készíteniük, illetve voltak szóbeli feladataik is, mint például vita egy adott történelmi tételről vagy egy középiskolai óra megtartása.[13] A Tanárképző Intézetbe a Bölcsészettudományi Kar hallgatóinak

12 Értesítő 1873. 18–21.; EKL EL 27.c. (Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium és Általános Iskola anyakönyvei).

13 Értesítő 1873. 11–12.

csak mintegy ötöde járt, az egyes szakosztályok létszáma pedig mindössze tíz-tizenöt fő között mozgott.[14]

	Bölcsészkar hallgatóinak létszáma (fő)	Tanárképző Intézet létszáma (fő)	Történelem–földrajz szakosztály rendes tagjai (fő)	Történelem–földrajz szakosztály rendkívüli tagjai (fő)
1870/71. tanév	177	37	2	8
1871/72. tanév	203	43	6	6
1872/73. tanév	249	53	6	5

A Tanárképző Intézet történelem–földrajz szakosztályának három tanára volt: Kerékgyártó Árpád, Hunfalvy János és Ribáry Ferenc. A három tanár közül kétségkívül Kerékgyártó Árpád és Hunfalvy János volt a legnagyobb hatással Marczali Henrikre, emlékirataiban is őket említi a legtöbbször. Ahogy írja:

> „*Pontosan eljártam az előadásokra, nem hiszem, hogy komoly ok nélkül csak egyet is mulasztottam volna. Kolloquáltam is minden tárgyból. Valósággal csak Greguss, Kerékgyártó és Hunfalvy előadásai érdekeltek, ezek újat nyujtottak.* (…) *Gregusst szerettem és okom volt hinni, hogy velem meg van elégedve. De tárgya bár igen érdekes, mégis távol állott igazi studiumomtól. Legnagyobb hatással Hunfalvy és Kerékgyártó volt reám.*"[15]

Hunfalvy János

Hunfalvy Jánost 1870-ben nevezték ki az egyetemre az újonnan létrehozott földrajzi tanszék élére. Hunfalvynak ekkor már igen nagy tanítási gyakorlata volt, hiszen korábban a késmárki líceumban, 1866-tól pedig a műegyetemen tanított. Több tankönyvet is írt a földrajz témaköréből, és nagyon fontosnak tartotta, hogy a magyar történelmet az egyetemes történelem kontextusában vizsgálják a hallgatói.[16]

„*Hunfalvyban igen becsültem a széles látókört, az alapos műveltséget, szerettem nyugodt, kedves modorát.*"[17] Elméleti tudását Marczali nagyra értékelte, de a gyakorlati ismereteknél voltak hiányosságai, amelyeket tanítványa észre is vett. Visszaemlékezéseiben így ír erről:

14 A Tanárképző Intézetre vonatkozó létszámadatok: Garai 2022. 384.; a Bölcsészettudományi Kar létszámadatai: Szentpétery 1935. 689.

15 Marczali 1929a. 810., 813.

16 Keleti 1890. 50–55.

17 Marczali 1929a. 813.

2. kép – Hunfalvy János

„Hunfalvy Jánosnál is volt igen tanulságos és élvezetes gyakorlatunk. Csak éppen a térképkészítés technikájához nem értett az annyira kiváló tudós. Magyarázata után, összeszedve minden tudományomat, mert nagy úr volt ám akkor az egyetemi tanár, felkeltem és nagyon alázatosan megmondtam, hogy a dolog másként áll. Remegett minden tagom, de mégis megmondtam. Hunfalvy rámnéz, a hallgatóság feszült figyelemmel lesi, mi lesz ebből. Rövid meggondolás után, mint igazi tudós, azt mondja: Igaza van, ezentúl ön lesz szíves a térképet magyarázni.”[18]

Marczali doktori dolgozatának témáját is a földrajz tárgyköréből választotta, témavezetője Hunfalvy János volt.

Kerékgyártó Árpád

Másik tanárával, Kerékgyártó Árpáddal – a fennmaradt források és emlékiratai alapján – már nem volt annyira szívélyes a viszonya, bár igen tisztelte őt. Kerékgyártó 1864-től tanított az egyetemen, és az egyetemi katedrát tanítási gyakorlat, sőt tudományos felkészültség nélkül kapta meg. Végzettsége ugyanis jogász volt, 1844-től Pest város szolgálatában állt, aljegyzőként, főjegyzőként és helyettes polgármesterként is szolgált. 1862-ben ügyvédi pályára váltott, ekkor kezdett el szabadidejében a magyar történelemmel foglalkozni. Fiatalkori jó barátja, a történész Horvát Árpád bíztatására pályázta meg az egyetemi tanszéket, amelyet azután el is nyert, és 1864-től helyettes tanárként, majd 1866-tól nyilvános rendes tanárként oktathatott az egyetemen. Fő kutatási területe a magyar művelődéstörténet volt, de írt

18 Marczali 1929a. 811.

3. kép – Kerékgyártó Árpád

tankönyvet is a magyar történelemről.[19] Békefi Remig nekrológja szerint jó előadó és karizmatikus egyéniség volt: „*Folyékony, közvetlen, érdekes és tanulságos előadása, szónoki temperamentuma és érces hangja az első pillanatra megnyerték a hallgatók lelkét. Az egyetemi ifjúság Kerékgyártó szívélyes egyéniségét szerette, nagy tudásáért tisztelte, erős hazafiságáért becsülte.*”[20] Kerékgyártó precizitását jelzi, hogy a Tanárképző Intézetben végzett munkájáról nagyon részletes jelentéseket készített, amelyeknek köszönhetően Marczali Henrik diákéveiről is többet tudhatunk. Az 1871/72. tanévben, amely 1871. október 17-től 1872. július 13-ig tartott, összesen hetvennégy óra volt előírva Kerékgyártó számára, ebből azonban kilenc órát egyéb elfoglaltságai miatt nem tudott megtartani, viszont tartott tizennégy rendkívüli órát a mulasztások pótlására. Némi rosszallással említi, hogy a hallgatók nagyon sokat hiányoztak az órákról, így néha az ő távollétük miatt kellett az órát elhalasztani. Marczali Henrik összesen tíz órát hiányzott a tanévben, ami az egyik legtöbbnek számított.[21]

A Kerékgyártó Árpád által tartott órák a mai értelemben vett történelmi és forráselemző szemináriumok voltak. A tanév során a hallgatóknak öt követelménynek kellett megfelelniük. Írniuk kellett egy írásbeli értekezést, amelyet át kellett alakítaniuk tananyaggá és amelyről egy tanórát kellett tartaniuk. Vitatkozni kellett egy megadott történelmi kérdésről egy csoporttársukkal, és kollokválni kellett az egyetemen hallgatott előadásból. Végül aktívan részt kellett venni a forráselemző szemináriumon a történeti források olvasásában és magyarázatában. Az 1871/72. tanévben a magyar történelem első korszakával foglalkoztak, és Marczali Henrik *Szent István által*

19 Életére: Békefi 1904. 1–19.

20 Békefi 1904. 16.

21 EKL EL 15.b. 1. d.

az ország intézményeiben tett változások címmel írt írásbeli értekezést, amely alapján június 19-én a kötelező tanóráját is megtartotta. A csoporttársával lefolytatandó vitában azonban nem vett részt.

A történelmi források közül ebben a tanévben Anonymus krónikájával foglalkoztak a hallgatók.[22] Marczali a kollokviumokat kitűnő eredménnyel teljesítette, a második félévben pedig egy pályamunkát is beadott az egyetemre *Baranya megye földrajzi leírása* címmel. A jeligével ellátott pályamunkát Hunfalvy János bírálta és értékelését így zárta: „*De miután az idézett segédmunkákat szorgalmasan forgatta s öntudatosan használta fel, s így a kérdést egészben véve helyesen oldotta meg, törekvése dicséretet érdemel. Kár, hogy a dolgozat nyelve itt-ott pongyola s a sietésnek mutatja jeleit.*"[23]

Kerékgyártó Árpád jelentésében értékelte a hallgatók egész tanévben nyújtott munkáját, és ez alapján a tizenegy hallgató közül Marczali Henriket a hatodik helyre sorolta.

A következő tanévben Marczali Henrik már rendes hallgatóként járt a Tanárképző Intézetbe. Kerékgyártó Árpád erről a tanévről is részletes jelentést készített, amelyben leírta, hogy összesen ötvennégy órát tartott, azonban ezt nem tartotta elegendőnek a tananyag elvégzéséhez, ezért még összesen hatvanöt (!) rendkívüli órát is adott. A hallgatók óralátogatásával meg volt elégedve, bár Marczali ismét sokat mulasztott, tíz alkalommal nem volt jelen, amivel vezette a legtöbbet hiányzók névsorát. A követelmények az előző tanévhez képest nem változtak. Marczali ebben a tanévben az írásos értekezését *Kossuth Lajos 1848-ki politikai működésének méltatása a ministerium lemondásáig* címmel készítette el. Az értekezést két csoporttárs és a tanár bírálta. Kerékgyártó Marczali szétszórtságát és pontatlanságát emelte ki, a dolgozat tartalmi része ellen nem volt kifogása. Értékelésében a dolgozat külalakjáról a következőket írta: „*E növendék az írást elhadarja. Dolgozatának külalakja pongyola, törlések is fordulnak benne elő, s nem szolgál kellemes olvasmányul. E hibáját maga is beismeri. Az eddigi megrovások nem fogtak rajta.*" Összességében azonban dicséretesre értékelte az értekezést: „*A szerző nagy olvasottságú növendék, és hogy ezzel a tehetségeivel mint arányos a dolgozat sikere, annak oka az író természetében keresendő, ki sok dologba kap egyszerre, s ki komoly higgadtság nélkül könnyeden szokta dolgait végezni. Egészben véve a dolgozat dicséretet érdemlő.*"[24]

A fenti dolgozata alapján Marczali 1873. június 23-án tartott volna egy tanórát, de az óra első tizenöt perce után szívbetegsége miatt nem tudta folytatni a tanítást. Minden egyéb követelményt teljesített a tanévben, részt vett a csoporttársával folytatott vitatkozáson, a forráselemző szemináriumon, ahol Rogerius művét olvasták, és a kollokviumokat is teljesítette.

22 EKL EL 15.b. 1. d.

23 Tudomány-egyetem 1873. 55–58., 60.

24 EKL EL 15.b. 1. d.

Szorgalmával Kerékgyártó is elégedett volt, hiszen az évvégi értékelésében tíz hallgatója között a harmadik helyre sorolta Marczalit.[25]

Ahogy Kerékgyártó fentebbi értékeléseiből is kiderül, Marczalival a legnagyobb probléma a pongyolasága volt. Ezt Marczali is érezte, és emlékiratában így emlékezett vissza tanárára:

> *„A harmadik évben ismét kezdtem előadásra járni, munkába vettem tanárvizsgálati dolgozataimat is. Ekkor történt, hogy benyujtottam Kerékgyártó professzor úrnak egy dolgozatomat, anélkül, hogy összefűztem volna. Következő leckén, mielőtt bírálatát elmondta volna, a tiszteletreméltó öregúr előveszi a tűt és cérnát és coram publico állva összevarrta az írást, minthogy a jelölt úr azt nem tette, noha talán tellett volna az ösztöndíjból.* (…) *Kerékgyártó mintaképe volt a becsületességnek, a lelkiismeretességnek. Soha nem hogy órát, de percet sem mulasztott. A hosszú, szikár alak megjelent a katedrán, mikor negyedet mutatott az óra, és előadása folyamát mi sem zavarta meg. Nagy kollégiumán, különösen mikor a szabadságharcot tárgyalta, sok száznyi volt a hallgatóság, többnyire jogász és minden erősebb kijelentését zúgó éljen jutalmazta, mi az öregúrnak igen jól esett. Hallottam, hogy ebből később az a visszaélés származott, hogy tréfára véve a dolgot, többé szóhoz sem engedték jutni a professzort. Bámulatos volt az emlékezőtehetsége és mint kortárs, ki jelen volt az utolsó pozsonyi diétán, sok érdekes részletet tudott, mit kellő verve-vel érvényesített is. Kár, hogy kritikája nem állott oly magas fokon, mint előadóképessége és buzgalma. Mikor a történelmi módszert tanította, rátért a stílusra is. Szerinte a történeti stílus lényege abban állott, hogy kellőn és arányosan változtassuk a mult idő különböző alakjait, a jelent, az elbeszélőmódot, vagyis a félmultat, a multat és a régmultat. Hogy ezt illusztrálja, e szempontból statisztikát készített – ez volt mindenben a pálcalova – a történetírókról. Legrosszabbul szegény Bocsor járt, ki nem igen válogatott a formákban. Horváth Mihályról és Szalay Lászlóról kedvezőbb volt ítélete. Magáról szerényen megjegyezte, hogy teljesen egyforma számban használta mind a négy alakot. Ez pedig nehéz mesterség, mert mint hozzátette, a német mondhatja: Ich ging ins Wald, de mi ezt nem tehetjük. Ezek az apróságok azonban nem csökkentették azt a tiszteletet és hálát, mellyel iránta viseltettem. Valóban sokat vesződött velem, nemcsak tűvel és cérnával, és memóriámat nagyrabecsülte.”*[26]

Marczali jól érezte, Kerékgyártó valóban nagyra becsülte őt. Jelentésében egy külön szakaszt szentelt Marczali értékelésének, amelyben a következőket írta:

25 EKL EL 15.b. 1. d.

26 Marczali 1929a. 813–814.

„Ezen növendék az egyetlen ki az izraeliták közül az egyetemen kilenc évi tanárkodásom alatt a történelmi tanári pályára magát kiképezte, a magyar nyelvet teljesen tiszta kiejtéssel beszéli, társai közt a legtöbb nyelvnek birtokában van és a legolvasottabb. Kitűnő elmetehetsége mellett szorgalma és előmenetele is jeles. De ezen előnyöket hátrányok ellensúlyozzák. Hosszabb idő óta szívbajban szenved, mi őt többször gátolta az intézet látogatásában is; azután igen sok dologba kap, s bízva tehetségiben a történelmi tárgyakkal higgadt és komoly bemélyedés és fontolgatás nélkül könnyeden szokott elbánni. A pongyolaság irásbeli dolgozatainak kirívó jellege."[27]

Kármán Mór

Marczali Henrikre az egyetemi tanulmányok elvégzése után még egy év gyakorlótanítás várt. Ezt az 1874/75. tanévben teljesítette, miután a Tanárképző Intézetben elvégezte a kétéves képzési időt és 1873-ban vizsgát tett. A gyakorlótanítás és a Tanárképző Intézet pedagógiai szakosztályának vezetője Kármán Mór volt, aki nagy hatással volt Marczali Henrikre.

4. kép – Kármán Mór

Kármán Mór 1872-ben kezdett el pedagógiát és bölcseletet tanítani az egyetemen, és az ugyanabban az évben megnyitott gyakorlóiskola pedagógiai vezetőjévé is őt nevezték ki.[28]

Marczali így emlékezett meg róla:

„Egyebekben azonban egyénisége teljesen elbűvölt. Atyám után ő volt az első, aki nekem valóban imponált, az, kinek atyám után

27 EKL EL 15.b. 1. d.

28 Kármán Mór életének és munkásságának első teljesebb összefoglalását a Finászy Ernő és Imre Sándor által szerkesztett *Magyar Pedagógia* című lap közölte: *Magyar Pedagógia* 25. (1916) 513–599.

a legtöbbet köszönök. Hamar tisztába jött velem, tudta, kivel van dolga, és igen szigorúan, sőt keményen bánt velem, nem nézve el a legkisebb hibát vagy hanyagságot sem. Első próbaelőadásom után annyira szidott, hogy ott a konferencián sírtam. Másrészt azonban senkivel sem foglalkozott annyit, mint velem, kijelölte, mit olvassak, figyelmeztetett a fő szempontok, különösen az erkölcsi igazságok kiemelésének szükségességére, és ami a legjobban hatott rám, teljes bizalmával tisztelt meg."[29]

Doktori értekezés és védés

Egyetemi tanulmányait végül annál a két professzornál zárta, akik végigkísérték egyetemi éveit. A doktori szigorlatát 1875-ben tette le, amikor már érvényben volt a Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter által elfogadott bölcsészdoktori szabályrendelet, amely szerint a doktori cím megszerzésének feltételei az egyetemi órák látogatása három éven keresztül, a doktori értekezés nyomtatásban való benyújtása, illetve a szigorlatozó által szabadon választott fő- és melléktárgyból letett doktori szigorlat voltak.[30] Sajnos Marczali Henrik szigorlati jegyzőkönyve nem maradt fenn, így nem tudjuk pontosan, milyen tárgyakból vizsgázott. Emlékirataiból tudjuk, hogy disszertációját *A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére* címmel írta meg.[31] Védését Hunfalvy János betegsége miatt két hónappal el kellett halasztani. A vizsgán végül Hunfalvy mellett Kerékgyártó is jelen volt, és kérdéseivel nem könnyítette meg a szigorlatozó dolgát.

„A szigorlaton Kerékgyártóval gyűlt meg a bajom. Nem tetszett neki, hogy határozottan a Névtelen jegyzőnek IV. Béla korába helyezése mellett foglaltam állást. Végigbarangolt históriámon a legfurcsább részletkérdésekkel ostromolt, hogy megfogjon. Végre egy adatról kérdezte, hol olvastam? »Katonánál«. Hányadik kötet? Azt is megmondtam. Körülbelül hány lapja van a kötetnek? Nagyságos uram, azt, ha tudnám sem mondanám meg, mert igazán nem idevaló. Ezen mindenki nevetett a jó öregurat sem véve ki."[32]

Konklúzió

Marczali Henrik későbbi pályafutására, történészi módszereire, forráskezelésre nagy hatással volt az az öt év, amelyet az egyetemen töltött. Szerencsés időszakban került az intézménybe, hiszen a reformoknak és a kedvező ál-

29 Marczali 1929b. 29–30.
30 Szentpétery 1935. 520.
31 Morgenstern 1874.
32 Marczali 1929b. 32.

lami támogatásnak köszönhetően az egyetem későbbi fejlődésének alapjait ekkor vetették meg, ekkor alakultak ki azok az intézmények, és ekkor kezdtek el tanítani azok a tanárok, akik később meghatározóak lettek az egyetem történetében, és több évtizeden keresztül irányt mutattak az egyetemi oktatásnak. Marczali már élvezhette ennek előnyeit, később pedig maga is részese és alakítója lett az egyetem történetének, hiszen nem szakadt el az intézménytől, tudományos és oktatói pályafutása több évtizedre hozzákötötte. Tehetségét és kiváló adottságait az egyetemen oktató tanárok megpróbálták továbbfejleszteni, hibáit – elsősorban pongyolaságát és szétszórtságát – javítani.

Hunfalvy komplex látásmódja, Kerékgyártó precizitása, Kármán szigorúsága mind hozzájárult ahhoz, hogy Marczali tehetsége kibontakozhasson, és a magyar történetírás egyik legkiemelkedőbb alakja legyen.

Képjegyzék

1. kép	Az egyetem központi épülete a 19. században. Szögi László: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története képekben*. Budapest, 2010. 88. kép
2. kép	Hunfalvy János. Bibliothèque Nationale de France. http://ark.bnf.fr/ark:/12148/cb40585512k [2025.02.05.]
3. kép	Kerékgyártó Árpád. Borsodi Csaba – Tüskés Anna: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története képekben 1635–2010.* Budapest, 2010. 182. kép
4. kép	Kármán Mór. *Vasárnapi Ujság* 44. (1897):24. 385.

Levéltári források

EKL EL	Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Egyetemi Levéltár
27.c.	Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium és Általános Iskola vegyes iratai (1874–1988)
15.b.	A Középiskolai Tanárképző Intézet vezetőségének iratai (1870–1949)

Irodalom

Békefi 1904	Békefi Remig: *Kerékgyártó Alajos Árpád emlékezete*. Budapest, 1904. (A Magyar Tudományos Akadémia elhúnyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek XII. 3.)

Dénes 2022	Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága.* Budapest, 2022.
Értesítő 1873	*Magyar Királyi Középtanodai Tanárképezde értesítője az 1870/1–1872/3. évi időszakról*. Budapest, 1873.
Garai 2022	Garai Imre: *A középiskolai tanári professzió intézményesülésének folyamatai. A tanárvizsgáló bizottság és a tanárképző intézet működése a pesti tudományegyetemen az 1862–1919 közötti időszakban.* Budapest, 2022.
Keleti 1890	Keleti Károly: *Hunfalvy emlékezete.* Budapest, 1890. (A Magyar Tudományos Akadémia elhúnyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek VI. 3.)
Marczali 1929a	Marczali Henrik: Emlékeim. *Nyugat* 22. (1929):12. 810–815.
Marczali 1929b	Marczali Henrik: Emlékeim. *Nyugat* 22. (1929):13. 29–35.
Morgenstern 1874	Morgenstern Henrik: A földrajzi viszonyok befolyása Magyarország történetére. *Földrajzi Közlemények* 2. (1874) 319–367.
Szentpétery 1935	Szentpétery Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935.* Budapest, 1935. (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története IV.)
Szögi 2005	*Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002.* Szerk. Szögi László. Budapest, 2005.
Tudomány-egyetem 1873	*A Budapesti Magy. Kir. Tudomány-egyetem újjáalakíttatása XCIII. évfordulójának ünnepe MDCCCLXXIII június XXV-én*. Buda, 1873.

University Studies of Henrik Marczali (Morgenstern)

by Krisztina Tóth

(Summary)

Henrik Marczali was a student at the University of Pest (now Eötvös Loránd University) between 1870 and 1875. His years as an university student were the years when the university was undergoing a major transformation, and he became an active participant in this change. He was among the first to be admitted to the newly established Teacher Training Institute, and although he started his studies under the old system, he completed his doctorate under the new regulations introduced in 1873. However, the transformation was not only at the organisational level, the teaching staff was also renewed, and in 1870 or in the few years before, influential teaching personalities began their careers at the university, who shaped Henrik Marczali's interests, his later methods and character as a historian. He had three outstanding, character-shaping teachers in the persons of János Hunfalvy, Mór Kármán and Árpád Kerékgyártó. They have tried to develop Marczali's talent and excellent qualities, and to correct his faults – especially his stubbornness and scatteredness. Thanks to Árpád Kerékgyártó, detailed reports have been preserved on the teaching at the Teacher Training Institute and the work of the students, including Henrik Marczali. This paper will present Marczali's student years, his professors and the changing university education through his memoirs and archival sources.

Huszár Mihály

Élethelyzetek a Morgenstern/ Marczali család levelezéséből (1875–1877)

Egy tudós életművének az elemzése mellett magánéletének mindennapjai is részben rekonstruálhatóvá válhatnak, ha fennmaradtak ennek forrásai. A magánlevelezések a dokumentumok egy részének megsemmisülése dacára jelentős szereppel bírnak Marczali Henrik (1856–1940) történetíró, egyetemi tanár marcali családjával kapcsolatban is.[1] Ezekben a primer forrásokban a testvérei – nővére, Janka (1854–1925) és két húga, Regina (1858–1926) és Gizella (1860–1886) –, valamint Janka férje, Berger Miksa (1851–1927) különösen személyes hangú sorai olvashatók.[2] Segítségükkel bepillantást nyerhetünk a somogyi településen élő polgárosuló rabbicsalád mindennapjaiba és műveltségi viszonyaiba. Megelevenednek bennük a testvéri kapcsolatok, megismerhetők a Marcaliról és környékéről szóló adatok, sőt, a zsidó vallással kapcsolatos megjegyzések is rendszeresen előkerülnek. Marczali Henrik 1929 és 1931 között részletekben megjelent, *Emlékeim* című önéletírásához képest az a jelentőségük, hogy a Morgenstern/Marczali család viszonyairól és a lakókörnyezet miliőjéről ezekben a levelekben lehet tájékozódni. Mindezek mellett pedig az 1875-ben és 1877-ben a leendő történetíróval együtt szintén ösztöndíjjal Berlinben és Párizsban tanuló nyelvésznek, Simonyi Zsigmondnak (1853–1919) a Morgenstern/Marczali családdal kialakult bensőséges kapcsolata is feltárul bennük.[3] Jelen írás utolsó része egy rövid 1971-es visszaemlékezés, amely Morgenstern/Marczali Janka unokájával készült, és Marczali Henrik időskori személyiségéről kínál új adatokat.

A háttér: beilleszkedés, közösségi és családi viszonyok

Marcaliban a zsidók 19. század eleji beilleszkedésével jött létre az a keret, amelyben a Morgenstern/Marczali família élte a mindennapjait 1852-től, Morgenstern Mihály rabbivá választásától. Az 1850-es és 1860-as évek zsidó és keresztény együttélésének tágabb világát a magyarosodási folyamat, a jogkiterjesztő asszimiláció jellemezte. A zsidók egymás közötti viszonyait pedig az 1850-es években a haladók és az ortodoxok között a magyarosodás kérdésében kialakult országos szembenállás határozta meg. Az egymással el-

1 Lásd Dénes 2022.
2 Lásd Huszár 2019. 38–39., 41.
3 Újvári 1929. 790.; Tompa 1975.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.04.

lentétes oldalak Marcaliban is megmutatkoztak. Amikor például 1851-ben a későbbi történetíró édesapját, Morgenstern Mihályt rabbivá választották, a két szembenálló csoport közül a haladók a járási közigazgatási főbírónak küldött beadványukban így nyilatkoztak: „*Mivel pedig ezen fiatal ember egyházi szónoklatában és egyébb eljárásaiban köz tetszést aratott; de különben is Rabbi hivatalhoz megkívántató kellékekkel és képzettséggel túl nyomólag bírni tapasztaltatott; panaszkodók – Isten tudja, mi okból? – annak, és nekünk halálos ellenségeink lettek.*"[4]

Hét évvel később, a rabbi munkájának eredményeként immár más volt a hitközségen belül a helyzet. Marcali utcaképét a Széchényi földesúri család uradalmi területének és épületeinek mindent körbevevő, a település terjeszkedését komolyan akadályozó megjelenése határozta meg. Az 1858-ban 2575 fős település járásszékhely és piacközpont volt, amelyben a vármegye harmadik-negyedik legnagyobb lélekszámú, 150 fős zsidó közössége élt. Renoválták a zsinagógát, és a gondozásra szoruló temetőt is rendbe tették; a kétosztályos felekezeti elemi iskolában pedig két tanító oktatott magyar és német nyelven.[5] A keresztény többség által is elismert rabbi, valamint a másik értelmiségi személy, Mitzger Miksa körorvos hatására, ezekben az években váltak a zsidók egyre többen magyar nyelvűvé, és emellett a gazdasági életnek is integráns részei lettek.[6] A szociális és kulturális ügyekben tevékenykedő zsidó és keresztény tagságú egyesületek pedig az 1860-as évektől kezdve az országos mintát (köztük a kaszinókat) követve az együtt munkálkodás és a magyarosodás helyi fórumai lettek.[7]

A *Magyar Izraelita*ban 1861-ben megjelent beszámolóban Mitzger Miksa az együttélés viszonyairól azt írta, hogy a zsinagógában elhangzott, magyar nyelvű rabbibeszédet a tekintélyes keresztények is meghallgatták, sőt, úgy hatott rájuk „*hogy egészen más érzésekkel léptek ki a zsinagógánkból a zsidó iránt, mint voltak iránta a beszéd hallgatása előtt.* (…) *Nem csoda ha Morgenstern úr köztiszteletben s általános szeretetben részesül.*"[8] Ugyancsak jelentős momentumnak számított a főrabbinak Deák Ferenc halála után, 1876. február 13-án a marcali zsinagógában tartott megemlékező gyászbeszéde. A

4 Bősze 2005. 67.

5 Marczali (Somogy). *Ben Chananja* 1. (1858):1. 531.; A. Rober: Aus Somogy. *Ben Chananja* 2. (1859):1. 575–576.; Kepecs 1993. 240.

6 Hazai hírek. Marczali Mihály. *Egyenlőség,* 1889. október 13. 7–8.; Móricz 2012. 394. Dr. Mitzger Miksa 1871-től volt marcali járási körorvos, 1890-ben a vármegyei fenntartású marcali közkórház alorvosa lett. Domonkosné Szalai 2014. 45–46.; Huszár 2020a. 23–24.

7 Lásd erre vonatkozólag bővebben: Silber 1992. 113–114.; Bősze 1991. 362.

8 Mitzger Miksa: Marcali Április 5-dikén 1861. *Magyar Izraelita,* 1861. április 18. 128. A marcali rabbi azzal, hogy már viszonylag korán, 1860 körül magyar nyelvű istentiszteletet tartott, az első ilyen magyarországi hitközségi vezetők közé számított. Konrád Miklós gyűjtése szerint 1867-ben Marcalival együtt is még csupán kilenc városban (Pest, Szeged, Székesfehérvár, Arad, Veszprém, Pécs, Nagykőrös és Nagyvárad) volt ez szokásban. Konrád 2022. 82.

beszédet ki is nyomtatták, s az abból befolyó jövedelmet, nem meglepő módon, a helybeli izraelita és római katolikus iskolák javára fordították.[9]

A rabbi szemlélete és tevékenysége formálta azt a közeget, melyben Morgenstern Mihály, a felesége, Freyer Róza Sára és gyermekeik a családi életüket élték. A házaspárnak hét gyermeke született Marcaliban: Johanna/Janka, Henrik, Regina, Gizella, Pál (1862–1886), Mária (1867–1916) és Izidor (1869–1873).[10]

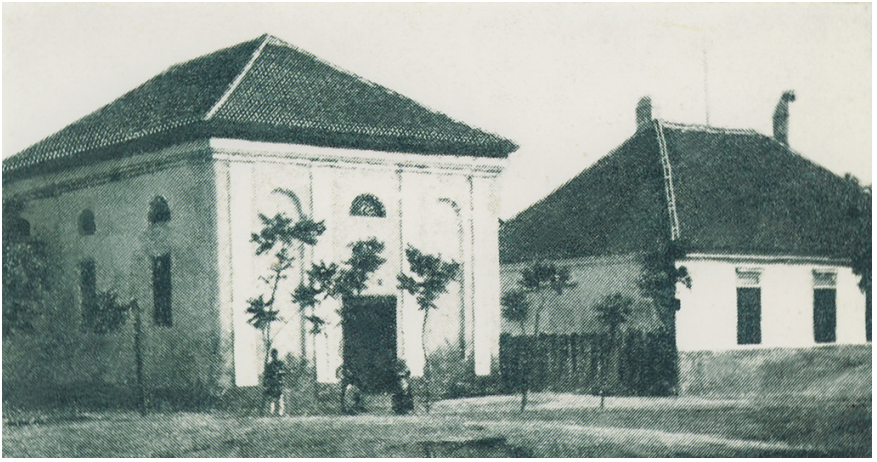

1. kép – A marcali zsinagóga és a rabbilakás (képeslaprészlet)

Marczali Henrik az *Emlékeim*ben így írt az édesapjáról:

„*Mint községében, úgy családjában is magától értetődőnek tartotta az uralmat. Vezetett, gondoskodott mindenről ezért ellenmondás vagy éppen ellenállás lehetősége sem jutott eszébe. Otthon szeretet, a végsőkig menő gyöngédség volt eljárásának alapja.* (…) *Rousseau és Pestalozzi nevelési elveit nem csak az iskolában kívánta alkalmaztatni, hanem szerintük járt el ott is, hol sokkal nehezebb, háza népével.*"[11]

A testvéreiről pedig így fogalmazta meg emlékeit és érzéseit:

„*Nagyon szerettem a testvéreimet is, igaz azért gyakori volt köztünk a civódás, de még a verekedés is.* (…) *Rega húgom, valamennyink közt a legeszesebb, esténkint hosszan elbeszélgetett velem olvasmányainkról, de mivel eltérő nézet esetén heveskedtem, »zsarnok« címmel*

9 Ebből a beszédből jelenleg egy példányt ismerünk, amely a Marcali Múzeum gyűjteményében található: MMTD Lsz. 2022.1.1. Marczali Mihály: Emlékbeszéd Deák Ferencz fölött. Marcali, 1876.

10 MZsML HU HJMA X-60. A Marcali Izr. Hitközség Születési Anyakönyve (1774–1895), 3508 sz. mikrofilm; MMTD Gysz. 2018/6651. Marczali Pál halotti értesítője (1886); MMTD Gysz. 2018/6653. Főtisztelendő özv. Marczali Mihályné halotti értesítője (1906); Marczali 2000. 31., 146–147.

11 Marczali 2000. 29.

tisztelt meg, de azért igen jól megértettük egymást. Kisebbik húgomat Gizát, ki igen szép leányka volt, tőlem telhetőleg kényeztettem. Pali öcsém születésének éppen nem örültem."[12]

Marczali Henrik a két legkisebb testvér közül Máriával csak akkor találkozott, amikor szünidőben hazatért. Izidor alig négyévesen meghalt.[13] A visszaemlékezésben meglepő módon Janka nővéréről – aki családjával (Berger-Dénes) Marcaliban élte le életét – egyáltalán nem emlékezett meg, pedig Marczali időskorában Jankának és családjának jutott meghatározó szerep.[14]

A zsidó vallású és magyar nemzetiségű főrabbi gyermekeit magyar nemzetiségűnek nevelte. Mindig ügyelt magyar kiejtésére – hivatalos szereplésein és otthonában egyaránt. Marczali Henrik visszaemlékezéseiben erről a somogyi tájnyelvű közegről azt írta, hogy „*a bölcsőtől fogva hallottam a magyar nótát; anyám szépen énekelte*".[15]

A település iránti elköteleződés jegyében a rabbi és gyermekei 1875 második felében magyarosították családnevüket Marczalira.[16] A szolgálatának 25 éves évfordulóján, 1877-ben tartott ünnepségről és a névmagyarosításáról így fogalmaztak *A Hon* című lapban: „*Marczali Mihály kerületi rabbi (Somogy vm.) egyike leghazafiasb szellemű s legszabadelvűbb zsidó papjainak, s az egyetlen, ki magyar létére magyar nevet is mer viselni*."[17] A korszakban ekkor még kivételesnek számított Marczali Mihály tette, melynek köszönhetően a sikeres integráció példájaként tekintettek rá.

A családi élet és a lakóhely a Morgenstern lányok leveleiben

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Levelestárában található Marczali Henrik levelezésének megmaradt része. A neki küldött vagy általa elküldött levelek közül nővére, Marczali Janka és annak férje, Berger Miksa négyet magyarul és egyet németül, míg húga, Regina – kizárólag magyar

12 Marczali 2000. 30–31.

13 Marczali 2000. 30–31.

14 Suchman 1971. 21. A Dénes családról lásd Huszár 2020b. 173–191.

15 Gunst 1987. 904–905.; Marczali 2000. 12. A fennmaradt egyetlen levele szerint a fiával német nyelven levelezett. MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali (Morgenstern) Mihály Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.; Marczali 2000. 28., 35. Érdekes adalék a nyelvi viszonyokhoz, hogy a nyugat-magyarországi, német–jiddis nyelvű családból származó főrabbit aggódás fogta el, „elszörnyülködött", amikor az általa már valószínűleg az 1850-es évekre elhagyott jiddis nyelvet a győri gettóban, ortodox rokonoknál lakó gimnazista fia megtanulta és „hazavitte". Marczali Henrik ekkorra már a német, a francia, a latin és a héber nyelvet is elsajátította.

16 Gunst 1987. 904.; HU-MNL-SML-IV.405.b. Somogy vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok. Névváltoztatások, 1867–1913. A Belügyminisztériumtól érkezett, az 1875. második félévében történt névváltoztatásokról szóló nyomtatvány. Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 1875. december 11. 1.

17 Marczai Mihály, kerületi rabbi… *A Hon*, 1877. március 23. 2.

nyelven – szintén öt levelet írt. Fennmaradt az édesapa, Marczali Mihály németül írt levele és Marczali Póli 1933-ban Londonból írt rövid, magyar nyelvű írásos üzenete is.[18] A levelek a fiútestvér mellett a vele együtt külföldi ösztöndíjat elnyert Simonyi Zsigmondhoz is szóltak, sőt, a bensőséges „*Szeretett testvéreim*" megszólítást alkalmazták rá is. A datálás nem mindegyik esetében maradt meg, de a tartalmukból tudhatjuk, hogy a levelek a két barát közös berlini és párizsi tanulmányai, valamint Marczali angliai kutatása, illetve továbbképzése idején születtek.

A levelezés előzménye, hogy Marczali Henrik 1875-ben, tizenkilenc éves korában Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszterhez nyújtott be ösztöndíjkérelmet külföldi tanulmányok, kutatás és kapcsolatépítés támogatására, amelyet el is nyert.[19] 1875 őszén Simonyi Zsigmonddal útnak indultak Németországba. Október 20-án érkeztek meg Berlinbe, ahol elvégezték az első szemesztert, majd a karácsonyi szünetben hazatértek. Marczali még Deák Ferenc 1876. február 3-i budapesti temetésén is részt vett. Március 20-án ismét tanulmányi útra indult Simonyival, ezúttal Párizsba.[20] Októberig tanult és kutatott a francia fővárosban, míg Simonyi szeptemberben hazatért. Marczali októberben Párizsból visszament Berlinbe, ahol 1877 húsvétjáig folytatta tanulmányait, majd a szünidőre hazautazott, ahol Simonyi is meglátogatta.[21] A rövid szünet után a nyár elején visszatért Berlinbe, július 20-án Drezdába utazott könyvtárazni és kéziratárazni, augusztus 10-én pedig Londonba ment, ahol a British Museum könyvtárában kutatott. Ősszel Oxfordban képezte magát William Stubbs tutorálásával. Az ifjú tudós 1877. december 10-én indult haza Berlin érintésével. Karácsonyra hazaérkezett.[22]

A levelek érzelmekről árulkodóak, humoros hangvételűek, olykor csapongóak, a család és a tágabb környezet eseményeiről tájékoztatnak. Időnként a gyermekkorból éppen kilépő testvér (Regina), valamint az ifjú

18 A dokumentumok közül a teljesség igénye nélkül most csak azokat említem, amelyek 1875–76-ban keletkeztek, és amelyekben konkrét személyekről, helyekről, időpontokról, valamint eseményekről találhatóak adatok. (A leveleket javítás nélkül, eredeti központozással közlöm.) Berger Miksa és Marczali Mihály német nyelvű levelei jelen tanulmányból kimaradnak, mert az íráskép nehezen olvasható. A csupán általános üdvözlő sorokat tartalmazó levelek nem kerültek bemutatásra. Ennek a dokumentumcsoportnak a részét képezi még további 125 oldalnyi levél, amelyeket ennek a tanulmánynak a lezárása után ismertem csak meg, de feldolgozásukra egy későbbi időben lesz módom. Itt köszönöm meg Bárány Zsófiának a kutatásban nyújtott segítségét.

19 Dénes 2022. 24–29.

20 Marczali 2000. 70–74.; Gyáni 1996. 136–137., 146.

21 Marczali 2000. 84., 91.

22 Marczali 2000. 58–69., 96–97., 101., 104.; Gunst 1987. 910–912.; Komlós 1997. 172–176. A külföldi tanulmányokra, kutatásra és a megismert személyiségekre lásd Dénes 2022. 29–34. Marczali a hazatérése után 1878-ban habilitált és egyetemi magántanár lett. A pesti tanárképző főiskola gyakorló gimnáziumában magántanárként, majd 1880-tól nyilvános rendes tanárként tanított.

feleség, Janka és férje egyké̓t megjegyzéssel utalt Marczali Henrik jellemére és helyzetére is. Soraikban érzékelhető a messze került báty és sógor, valamint a testvérré fogadott Simonyi Zsigmond hiánya. Miközben – többek között – olvasmányélményeikről meséltek, Berger Miksa akkurátusan beszámolt a gazdálkodás mindennapi ügyeiről is.

2. kép – Marczali Henrik fiatalkorában

1875. november 8-i levelében Marczali Regina az olvasmányairól írt: „*Ha csak ráérünk olvasunk, már Tankredot*[23] *olvastuk. Kimondhatatlan jó hatást tett rám, Kiváltképen Tankred és Amenaide jelleme, mert ecsetelése nem természettel ellenkező, sőt előfordulhat az életben, ha csak az nem látszik a férfiak előtt felfoghatatlannak, hogy Ameneide, oly soká tudott hallgatni, Ifigeniját ismét elkezdtük.*”[24] A folytatásban a család magyarosodásával kapcsolatos utalás is található: „*A k.* [kedves – H. M.] *papa esténként előolvassa a magyar Revoluziot Horváttól, a mi magyarságunk, és tudásunk fejlesztésének előmozdítására nagy hatással lesz, mert a k. papa mindent megmagyaráz.*”[25]

A leánytestvér humoros stílusban tájékoztatott a marcali mindennapokról, a közelgő zsidó ünnepről is:

23 Lehetséges, hogy Kvassay Ede *Tankréd lovag meséi* című, 1869-ben Pesten megjelent könyvéről van szó.

24 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali (Morgenstern) Regina levele Marczali Henrikhez, S. l. 1875. november 8. Feltételezhetően a levélben Euripidész magyarul megjelent két könyvének egyikéről van szó: *Iphigenia Aulisban*. Ford. Guzmics Izidor. Buda, 1840; *Euripidész válogatott színművei*. Iphigenia Auliszban és Iphigenia Tauriszban. Ford. Szabó Károly. I–II. köt. Pest, 1849. (Hellen könyvtár 5–6.) Ugyanez a könyv megjelent olcsó kiadásban 1868-ban. Marczali Regina egyik levelének a teljes közlésével szeretném illusztrálni a levelezés hangulatát. Az 1875. november 28-án kelt levelet lásd a tanulmány mellékletében.

25 Az említett könyv Horváth Mihály 1871-ben megjelent *Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben* című munkája.

„*Ti nagyvárosban laktok, mégis panaszkodtok, hogy nincs társaságtok és mulatságtok olyan aminőt kívántok. Mi meg faluban lakunk és mégis mulatunk, vigadunk. Köznapokon egész nap danolunk főkép, mióta azt írtad K.* [Kedves – H. M.] *Henrik, hogy olyan hangom van, mint a Berlini prímadonnáknak úgy teszek, mint a lúd, ki kotyulva akart lenni, az igaz nyakam nekem elég hosszú van, csakhogy nem olyan hajlékony, a dicsekedés is szokásom, de másoktól nem szeretek dicsértetve lenni. Szombaton olvasunk, játszunk elmegyünk vizitet tenni, de többnyire hozzánk jönnek látogatóba. Szombaton este összejövünk valahol és játszunk, mert Chanukáig gyakorolnunk kell a játékokat. De higyétek meg, a legnagyobb örömben, és a legkellemesebb órákban is visszagondolunk, azon örömteljes napokra, melyeket körünkben töltöttetek, és sóvárgással nézünk megint olyanok elébe.*”[26]

A levél lezárása szintén vidám hangvételű, az ekkor lezajlott névmagyarosítással kapcsolatos szójátékkal, illetve a korabeli Marcali modernizációját megjelenítő megjegyzéssel: „*Még tán nem tudjátok, hogy bár nem Morgenstern vagyunk, mégis házunktól három utza világosságot kap, mert házunk elé lámpát tettek.*”[27]

Marczali Janka 1876. február eleji tartalmas levelében részletesen írt testvérei magánügyeiről is, sőt, szintén megemlítette édesapja egyik jeles beszédét. Megismerhető Marczali Gizella vívódása egy leendő párkapcsolati helyzetben. Gizella iránt ugyanis komolyan érdeklődni kezdett egy fiatalember: levelet küldött a leánynak, amelyhez fényképet is mellékelt magáról. A 15 éves leány azonban nem tudta, hogy mitévő legyen, mivel ő eddig a családtagokon kívül csak Simonyi Zsigmonddal levelezett, akiről így nyilatkozott: „*úgy tekintjük mint a testvérünket*”. A fiatalember érdeklődő levelével kapcsolatban úgy vélte, a döntés joga az édesapja kezében van, aki éppen nem tartózkodott otthon. „[K]*i éppen Szt. Gróton vala. Deák F. gyászünnepélyét tartandó*” – jegyezte meg a leánya.[28] A főrabbi Marcaliban elmondott beszéde mellett 1876. március első napjaiban gyászbeszédet is tartott. A meghívás hátterében az állt, hogy a hitközségben a kiterjedt Morgenstern família tagjai, így Marczali Mihály testvérei és családjaik éltek.[29]

A humoros hangvétel Marczali Janka 1876 márciusi levélben is megfogható, amelyet azonban már az új úti cél felé haladó Marczalinak és Simonyinak küldött:

26 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali (Morgenstern) Regina Marczali Henrikhez, 1875. május 28.

27 Ezek közül a gázlámpák közül az egyik feltűnik a zsinagógáról és a rabbilakásról fennmaradt 1900-ban postázott képeslapon. A képeslapot lásd: Huszár – Vidák 2020. 30.

28 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Janka levele Marczali Henrikhez, 1876. március 2.

29 Huszár 2019. 18–20. A rokonsági kötelék pedig tovább bonyolódott, amikor 1885-ben Marczali Gizella férjhez ment az ott élő elsőfokú unokatestvéréhez, Misner Dávidhoz.

„*Mire Párizsba értek talán ott már virít a tavasz és nem tesz bennetek a párizsi nép bolonddá, habár első* [olvashatatlan szó – H. M.] *érkeztek is oda. Kérlek benneteket, írjatok, még útközben, ha pedig nem lehet akkor mihelyt Párizsban lehelyeztétek magatokat. Kívánok szerencsés megérkezést. Ha a párizsiak úgy szeretnének benneteket, mint mi, már akkor előre elkészíthetnének 3. 4 rendes szobát szállásotokra. Csak várjatok talán már elhatott hozzájuk a hír, hogy ilyen 3 vagy két tudós jön ő bolondos városukba. Gondolom már nagy előkészületeket csinálnak majd trombitaharsogással, fáklyazenével, pompás ebédekkel és végtére szép lakással látnának el. Akkor holtomig okosoknak és jószívűeknek mondanám őket, de addig csak bolondok maradnak.*"[30]

A két fiatal tudós 1876 tavaszán a francia fővárosba költözött. Ebből az időszakból maradt fenn Berger Miksa egyik „pattogó" hangvételű, a párizsi postacím nehézségeivel kapcsolatos levele: „*Szemrehányásodra csak egyszerűen azt írhatom, hogy ártatlanok vagyunk, mert Ádresszátokat nem tudtuk, ezek után ne féljetek minden héten lesz levél, de mi se akarunk félni azért ne feledkezzetek meg rólunk, és rögtön válaszoljatok – ne haragudjatok kedveseim ha azt írom, hogy hanyag emberek vagytok.*" A sógor a levelében megemlékezett Henrik születésnapjáról, és a további soraiban az ottani mezőgazdasági viszonyokról érdeklődött: „*Milyenek franczia országban a vetések? Ha tudtok valamit felőle írjátok meg, meg német országban is? – és mit mondanak a termelők?*" A levél záró soraiban pedig Pészah ünnepével kapcsolatban a következőt írta: „*Kedves kis családom hála az égnek nagyon egészségesek és nagyon jól ízlik nekik a Peszah knedli ha nekem is, azt akarom írni. Hát ti ehettek-e egy kis maceszt, azért is küldünk egy kicsinyt. Macesz helyett virágot küldök.*"[31] Berger Miksa egy másik, dátumozás nélküli levelében – amely mindkét címzetthez szólt, így biztosan 1876-ban íródott – már a köszönet és a mélyebb szeretet hangja érezhető: „*ily bölcs emberek mint ti vagytok még Dávid és Salamon királyok sem voltak. Senkinek sem jutott eszébe, nekünk mennyegző 3-dik ft.* (…) *ünnepéhez gratulálni, mint nektek már meg fejtem miért hasonlítattam. 1-ször hogy eszetekbe, van az 5-ik május. 2-szor hogy a levél a pontos napra megérkezett és 3-szor hogy oly gyönyörű Gratulációt tudtok írni mint irtatok*".[32]

A hagyaték néhány levelében számos leírás található a leányok színes fantáziálásáról és műveltségi viszonyairól is. Marczali Janka dátum nélküli, de a tartalmából következtethetően 1876 február legvégén írt levelében egy merész elképzelést osztott meg a két utazóval:

30 MNMKK, OSZK, Kt., Levelestár. Marczali/Morgenstern Janka levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

31 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Berger Miksa levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, 1876. április 30. (Pusztamaróth). A Berger házaspár a házasságkötést követően a családi majorságba, Pusztamarótra (ma Marótpuszta, Somogysámson településrésze) költözött.

32 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Berger Miksa Levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

> *„És mi milyen epedve és várva várjuk, hogy ti bár csak tudósítást adnátok, hogy hány nagy városon utaztok keresztül? Mennyi mindent láthattok és vajjon milyen észrevételeket tehettek? Milyen különbséget vesztek észre a városok közt. Hisz azt szokták mondani:* [nehezen olvasható német nyelvű mondat – H. M.]. *Igaz-e ez. Mi kik mindig el vannak ítélve itthon kuncsorogni és csak hírből hallhatjuk mit mindent feltalált már az emberi ész alig hihetjük el, hogy ez való-e? Vagy talán még azt is elhitetjük magunkkal, hogy majd még találnak fel olyan valami masinát vagy telegráfot mellyel hallani itt a téli pusztán megírjuk magunkkal feltehetjük magunkkal arra a masinára és elmegyünk hozzátok látogatóba így szombaton délután. Ott jól kibeszélhetjük magunkat, de úgy kell iparkodni, hogy még visszérkezzünk ám a vacsorafőzésre. Az volna ám csak a jó és szívemből szeretném, ha megvalósulna, akkor igazán ígérem, legalább minden hónapban egyszer megnéznénk benneteket, hogy még meg is unnátok bennünket.*"[33]

Dátum nélküli – a tartalomból következtethetően 1875 decemberi –, Berlinbe küldött levelében Marczali Regina két marcali fiatal sorsáról elmélkedett, miközben a nők házasodás utáni helyzetéről is kifejti a véleményét: *„A múlt héten* [olvashatatlan szó – H. M.] *menyasszonyok. Spiegel Laura kisasszony jegyet váltott. Következő ismerős még szomorúabb. Bécsben történt, de Marczaliaknak facsart könnyeket. Ugyanis a Hirsch Gyula börtönben ül, mert azon kereskedőtől kinél két évig szolgált két ezer ft értékű árut lopott."* Marczali Regina a két eset között hasonlóságot vél felfedezni, amikor azt írja: „*Egyik ül már a börtönben, a másik, meg a küszöbén áll, pedig nem lopott, sőt még visz két ezer forintot és mégis elveszti szabadságát, de ilyen a világ.*"[34] A levélíró az utolsó szövegrészben Simonyinak is üzent, és egy olyan fényképet küldött Marczali Henrikről, amely „*a falon lógott Varjaskéren,*[35] *de azért örülsz neki tudom, mert a K.* [Kedves – H. M.] *Henrik arczképe és Berlinben nehezen látni ilyen ősmagyar öltözetet.*"[36]

Marczali Regina másik leveléből megtudható, milyen benyomásokkal találkozott egy falusi esküvőn, és ki volt az ottani beszélgetések témája:

> *„A k.* [kedves – H. M.] *papa és én elvoltunk Sámsonban egy vendégségben, hol egy szép, okos, szeretetre méltó leány ünnepelte a menyegzőjét, egy néma emberrel.* (…) *na volt itt zene bona, fecsegtünk mi eleget, magunk és a völegény helyett is. Bizonyítékul, hogy okossággal beszél-*

33 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Janka levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

34 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

35 Varjaskér ma Somogyszentpál településrésze.

36 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

> *tünk, megírom, hogy többnyire rólad volt szó, ámbár tudom, hogy nem szereted, ha olyan miféle beszél rólad, pedig elég nagy a szánk*".

A további sorokból kiderül, hogy a Marcaliba történő visszautazás kalandosra sikeredett, sőt, még megálltak Maróton Berger Miksánál és Marczali Jankánál: „*nagyon jól mulattunk, miért aztán bűnhődnünk kellett*". Az öreg lovak miatt nagyon lassan értek csak vissza Marcaliba. Amint írta: „*fele úton még a papa váltakozva a kocsissal hajtotta szegény párákat, danoltam nekik, hogy huzzad csak, huzzad kecsesen, de aztán abba is hagytam, mert láttam, hogy szegényeknek a nélkül is csaknem megszakad a szívük.*"[37] A levél záró részében pedig Regina, mint korábbi levelében, ismét az olvasmányairól írt: „*Olvastam Manfredot Egmondtal és Götz von Berlichingen nagyon szépen és magasztosan van megírva.*"[38]

Regina következő, ugyancsak dátum nélküli leveléből egy másik, azonban már Marcaliban megtartott zsidó esküvő történéseiről számolt be aprólékosan. Egy Schwarcz nevű kéthelyi asztalos az unokahúgát adta férjhez, aki először a barátnőjét, Marczali Reginát kérte fel koszorúslánynak a vőlegény mellé.[39] Végül nem ő, hanem a vőlegény nővére kapta ezt a kiemelt feladatot. Ennek ellenére, úgy tűnik, jól sikerült az esküvő. „*A templom után felmentünk a lakomához, mulathattuk magunkat a város utcáiban. Mihelyt a kávé el volt költve, kimentünk egy kicsit a kertbe, aztán haza indultunk. Vőfélyem Kuttner tanító úr*[40] *volt a karom közül* [a koszorúsleányok csoportjára utalhatott a levélíró – H. M.] *a legderekabb*" – írta Marczali Regina. A levél végén pedig egy apró utalást tett a szombat vallási jelentőségére: „*A többit mindet Gizára hagyom, mert úgy is már eleget vétkeztem, a szent szombati napon és minél többet írnék, annál többet vétkeznék a szó szoros értelmében.*"[41]

A marcali főrabbi leánya felé irányuló figyelmességet és feltehetően az édesapja személye iránti tiszteletet illusztrálja a következő, 1876 húsvétja és pünkösdje között írt levél. Ebben Regina egy falusi, feltehetően zsidó táncmulatságról számolt be:

> „*Azt hittem hogyan megfoglak lepni benneteket, hogy én Marczali Regina Nemesvidon táncoltam, még pedig olyannal is, kinek a Lauf in* [olvashatatlan német szó – H. M.] *nem hibázott és ma már a kedves Henrik írja, hogy a Nemesvidi táncz elbizottá tett. Az igaz jól mulattam azért, azok a falusiak oly nyájasak és előzékenyek voltak*

37 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez, d. n.

38 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez, d. n. Lehetséges, hogy Lord Byron *Manfred* című művéről van szó. A másik könyv pontosabban azonosítható: Wolfgang von Goethe *Götz von Berlichingen* című drámája.

39 Jelenleg nem ismert a vőlegény, a menyasszony és a többi említett személy neve.

40 Kuttner Miksa (1867–1944) tanító 1876-ban került Marcaliba, és körülbelül 1885–86-ig dolgozott a marcali hitközség szolgálatában. Kuttner 1887. 428–429.

41 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

irányomban, hogy megfogadtam, minden falusi vendégségre elmegyek, ha csak kedves szüleim megengedik."[42]

Ahogyan többi levelét, Regina ezt is az olvasmányélmények felsorolásával zárja: „*A Palicza* [az ekkor 14 év körüli testvér, Marczali Pál – H. M.] *megküldte Shakspearetől Coriolan, Rómeó és Júlia*, [olvashatatlan német mondatrész – H. M.]. *Előbb nem tetszett ezen kitűnő költő írásmódja, de most már jobban megbarátkoztam vele. Ámbár sokkal eszemdiásabban ír, mint Schiller, én mégis ennek adom az elsőséget.*"[43]

Időskori kapcsolat a szülőhellyel

Marczali Henrik életében, a tekintélyes tudományos munkásság évtizedei után, az egyetemi életből való eltávolítása (1919–1924) mellett a családjában történt tragédiák okoztak feldolgozhatatlan nehézségeket. Komoly konfliktus forrása volt a zsidó felekezethez ragaszkodó apa és családtagjai között a kitérés kérdése. Marczali Henrikné a római katolikus felekezetet választotta, Erzsébet leányuk pedig 1910 novemberében May Frigyeshez ment férjhez, aki korábban már kitért, ezért ő is kikeresztelkedett.[44] Miután Erzsébet 1937-ben meghalt, Marczali Henrik közvetlen családi köréhez az unokái, valamint másik lánya, Paula tartoztak, akivel együtt is élt egy ideig. Az empatikus, szociális ügyek mellett kiálló, „mozgalmár" lelkületű, az édesanyjához és a nővéréhez hasonlóan kitért, az unitárius felekezetet választó Paulának hullámzó, időnként konfliktusos volt viszonya az édesapjával. Póli 1939-ben a második világháború kitörése miatt Írországban ragadt, miközben egy hosszabb nagy-britanniai utazáson vett részt.[45]

Marczali Henrik szinte évente hazalátogatott a szülőföldjére. Miután megözvegyült, a testvére, Marczali Janka és sógora, Berger Miksa, majd az unokahúga és unokaöccse (dr. Dénes Antalné Berger Jolán és Berger László) családjának körében töltötte a nyarakat. Mindezt a rendelkezésre álló néhány családi fotó és levél tanúsítja. Az idős tudós újra eljutott a gyermek-

42 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

43 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina levele Marczali Henrikhez és Simonyi Zsigmondhoz, d. n.

44 A párt Marczali zsidó otthonában Vajda Ödön ciszterci apát adta össze a polgári szertartást követően. Házasság. *Pesti Hírlap*, 1910. november 26. 15.; BFL IV.1402.b. 350/1910. Marczali Erzsébet és May Frigyes Fülöp Károlyhoz, Budapest főpolgármesteréhez intézett és jóváhagyott kérvénye házasságuk helyét illetően.

45 Házasság. *Budapesti Hírlap*, 1922. november 19. 5.; Házasság. *Az Est*, 1934. április 20. 12.; Marczali 1973. 5–6., 68.; MMTD Lsz. 2021.14.1. Marczali Póli halotti bizonyítványa. Leánya Londonban telepedett le, ahol magyar, francia és német nyelvű tanításból tartotta fenn magát. Édesapja megmaradt kéziratos hagyatékát a Magyar Tudományos Akadémia részére ajánlotta fel.

kori fürdőzéseinek helyszínére, Balatonkeresztúrra is.[46] Thurn Gyuláné szül. Berger Ilona 1971-ben leírt és publikált, rövid visszaemlékezése az egyetlen késői forrás arra vonatkozólag, hogy Marczali milyen kapcsolatot tartott fenn a marcali rokonaival. Thurn Gyuláné szerint:

> „*Nagybátyám, mióta a testvérek elhaltak nálunk nyaralt, anyámat* [Berger Lászlóné Krausz Rózsa (1888–1944) – H. M.] *végtelenül szerette és becsülte, mivel számára lehetővé tette a legkényelmesebb üdülést és pihenést. Ünnep volt számunkra ha megérkezett hozzánk.* (…) *Délelőtt akármilyen meleg volt sétálni mentünk, nagyon szerette a tájat, Gomba környékét. Idős kora ellenére bot nélkül járt, azt mondta nekünk »járásbíró vagyok gyerekek«. Sokat elbeszélt a régi világból, kikérdezte történelem tudásunkat, Dénes Imrével sokszor vitába szállt. Órákat jártunk a hegyekben* [itt a marcali környéki szőlőhegyekre utal – H. M.]*, mi már elfáradtunk, de ő kitartott szigorúan.*"[47]

3. kép – Berger Miksáné Marczali Janka a fia és leánya családjának körében 1924-ben (ülősor: Dénes Antal, Dénes Antalné Berger Jolán, Dénes Zsuzsanna, Berger Miksáné Marczali Janka; állósor: Berger Imréné, Berger Imre, Berger Veronika)

46 MMF Lsz. 885. Marczali Henrik fényképe a balatonkeresztúri stégen. A levelek dr. Dénes Veronika gyűjteményében találhatók. A gyermekkori balatoni fürdőzésre lásd Marczali 2000. 10.

47 Suchman 1971. 21.; Huszár 2019. 41.

A Dénes (1904-ig Kohn) család hagyatékában fennmaradt Marczali néhány „bolhabetűs", rövidke levele, melyekben tanácsaival látta el a rokonait. Kiemelt figyelemben részesítette közülük húga, Janka unokáját, a visszaemlékezésben említett, máshol „*Kedves Imrém!*" megszólítással illetett Dénes Imre (1910–1973) végzős joghallgatót.[48]

Marczali Henrik rokonaihoz és szülőhelyéhez való ragaszkodásának mintegy keretet adnak visszaemlékezésének sorai: „*Évente legalább egyszer elmegyek szüleim sírjához. Messzelátó dombon van, és mikor arra sétáltunk, atyám sokszor mondta, hogy onnét szép kilátása lesz a Balatonra. Ott halomra gyűlnek ifjúkori emlékeim. A mostani Marcaliban már félig idegen vagyok. Új nemzedék nőtt fel, mely csak híréből ismeri atyámat, anyámat. Az omladozó templomot is lebontották már.*"[49]

4. kép – Marczali Henrik marcali rokonai körében az 1930-as években

Konklúzió

Morgenstern/Marczali Mihály főrabbi 1851-től szolgált Marcaliban. A prédikációiban a magyarosodás hirdetése és névváltoztatása miatt a zsidó-keresztény együttélés példájaként emlegették. A 19. század második felének helyi zsidó közéletéről kevés forrásunk van, a magánéleti közegről pedig alig maradt ránk forrás, ezért különösen értékes a Morgenstern/Marczali család vizsgált levélváltása. Marczali Henrik *Emlékeim* című visszaemlékezésében elnagyoltan, és számos esetben elhallgatva mutatta be a korabeli Marcalit

48 Suchman 1971. 21.; Dr. Dénes Veronika gyűjteménye.

49 Marczali 2000. 146–148.

és a családi viszonyait. Ezzel szemben a vizsgált levelezés színesebbé, részletgazdagabbá teszi azt a közeget, amelyből a későbbi híres tudós elindult. Ugyanakkor írásos hagyatékának a nagy része, amely további adatokkal járulhatna hozzá Marczali Henrik kevésbé ismert magánéletéhez, sajnos ma is csak lappang valahol.

Az OSZK Kézirattárának Levelestárába bekerült a családtagjaitól Marczalinak küldött levelezés néhány darabja. Ezek jellemzően az 1875-ös és 1876-os évekből származnak. A levelekben körvonalazódik többek között a korabeli Marcali világa, a rabbicsalád tagjainak műveltsége és az édesapa szolgálati munkájának leírása is. Ebben a levelezésben felsejlik Marczalinak a testvéreivel, valamint sógorával ápolt kapcsolatának mélysége. A családtagok egymásnak írt soraiból azt is megtudhatjuk, hogy a rabbi családjában testvérként szeretették a Marczali Henrikkel együtt utazó és lakó barátot, Simonyi Zsigmondot. Ezekből a levelekből kirajzolódnak az ifjúkor kezdetén álló Marczali személyiségének markáns kontúrjai is. Egy másfajta benyomást tükröz a történetíró egy marcali rokonának 1971-es visszaemlékezése. Ebben az idős tudós magánéleti kapcsolatainak érzékeny viszonyairól szerezhetünk tudomást. A jovális „nagybácsi" szerepbe helyezkedő Marczali szűk családjának nehézségei (felesége halála, leányaival való konfliktusos kapcsolata), valamint a tudományos életből történő kiszorítása miatti feszültségek feloldására a tágabb marcali rokonságában találta meg az érzelmi megnyugvást.

Melléklet

„Marczali November 28ik an 1875
Kedves jó szívek!

Hogy sovány levelem, Berlinbe való érkeztig el ne sorvadjék, minden táplálék nélkül, egy kis élelemmel ellátom, megparancsolnám neki, úgy bánjon vele, hogy nektek is maradjon. Minél zsírosabban érkezik levelem, annál kevesebbet kell félnem, hogy elrontjátok gyomrotokat. Feltettem magamban, hogy annyi badarságot összeírok, mennyi csak tőlem kitelik, mert felháborított azon szótok, hogy a levelekben volt ostobaságok, oly mulatságot szereztek, de minden erőltetésem dacára nem akar sikerülni, úgy mint ki verseket szeretne írni, és nincs hozzá képessége. Ti nagy városban laktok, mégis panaszkodtok, hogy nincs társaságtok és mulatságtok olyan aminőt kívántok. Mi meg faluban lakunk és mégis mulatunk, vigadunk. Köznapokon egész nap danolunk főkép, mióta azt írtad K[edves] *Henrik, hogy olyan hangom van, mint a Berlini prímadonnáknak úgy teszek, mint a lúd, ki kotyulva akart lenni, az igaz nyakam nekem elég hosszú van, csakhogy nem olyan hajlékony, a dicsekedés is szokásom, de másoktól nem szeretek dicsértetve lenni. Szombaton olvasunk, játszunk elmegyünk vizitet tenni, de többnyire hozzánk jönnek látogatóba. Szombaton este összejövünk valahol és játszunk, mert Chanukáig gyakorolnunk kell a játékokat. De higgyétek meg, a legnagyobb örömben, és a legkellemesebb órákban is visszagondolunk, azon örömteljes napokra, melyeket körünkben töltöttetek, és sóvárgással nézünk megint olyanok elébe. Nem feledtük el oktatásaitokat és az olvasáshoz való felbuzdulást. Ha csak ráérünk olvasunk, már Tankredot olvastuk. Kimondhatatlan jó hatást tett rám, Kiváltképen Tankred és Amenaide jelleme, mert ecsetelése nem természettel ellenkező, sőt előfordulhat az életben, ha csak az nem látszik a férfiak előtt felfoghatatlannak, hogy Ameneide, oly soká tudott hallgatni, Ifigeniját ismét elkezdtük. A k*[edves] *papa esténként előolvassa a magyar Revolutiot Horváttól, mi magyarságunk és tudásunk fejlesztésének előmozdítására nagy hatással lesz, mert a K*[edves] *papa mindent megmagyaráz. Még tán nem tudjátok, hogy bár nem Morgenstern vagyunk, mégis házunktól három utza világosságot kap, mert házunk elé lámpát tettek. Tegnap először volt itt hó és fagy, más újság nincs Marczaliban, pedig szerettem volna ezt a lapot is megtölteni, de így is elég, ha csak nem sok. Adjon Isten minden jót, ha nincs, étvágyat is, nektek nem kívánok egyebet, hű testvéretek*

M. Regina"[50]

50 MNMKK OSZK Kt. Levelestár, Marczali/Morgenstern Regina Marczali Henrikhez, 1875. május 28.

Képjegyzék

1. kép	A marcali zsinagóga és a rabbilakás. Képeslaprészlet. Marcali Múzeum gyűjteménye
2. kép	Marczali Henrik fiatalkorában. Kozmata Ferenc felvétele, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteménye
3. kép	Berger Miksáné Marczali Janka a fia és leánya családjának körében 1924-ben. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye
4. kép	Marczali Henrik marcali rokonai körében az 1930-as években. Dr. Dénes Veronika gyűjteménye

Levéltári és múzeumi források

BFL	Budapest Főváros Levéltára
IV.1402.b.	Budapest Székesfőváros Főpolgármesterének iratai (1873–1945), Általános iratok (1873–1945)
MNMKK OSZK Kt. Levelestár	Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Levelestár
MNL SVL	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára
HU-MNL-SML-IV.405.b.	Somogy vármegye alispánjának iratai, Közigazgatási iratok, Névváltoztatások (1867–1913)
MMTD	Marcali Múzeum Történeti Dokumentumtára
MMF	Marcali Múzeum Fotótára
MZsML	Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár
HU HJMA X-60.	Marcali Izraelita Hitközség iratai (1851)

Sajtóforrások

Az Est, 1934
A Hon, 1877
Ben Chananja, 1858–1859
Budapesti Közlöny, 1875
Egyenlőség, 1889
Magyar Izraelita, 1861
Budapesti Hírlap, 1922
Pesti Hírlap, 1910

Irodalom

Bősze 1991	Bősze Sándor: Marcali egyesületeinek története (1867–1918). In: *Marcali története. Várostörténeti tanulmányok I.* Szerk. Kanyar József – Gál József – Laczkó András. Marcali, 1991. 347–369.
Bősze 2005	Bősze Sándor: A szabadságharc és a kiegyezés között. In: *Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig*. Szerk. Bősze Sándor. Kaposvár, 2005. 57–76.
Dénes 2022	Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága.* Budapest, 2022.
Domonkosné Szalai 2014	Domonkosné Szalai Zsuzsanna: Jankovich László, Somogy vármegye főispánja tiszteletére készített fényképalbum 1885-ből. Somogy megye tisztikarának 1885. évi adattára. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 43–44.* Szerk. Récsei Balázs. Kaposvár, 2014. 9–59.
Gunst 1987	Gunst Péter: Marczali Henrik történetírói pályakezdése. *Századok* 121. (1987):5. 903–922.
Gyáni 1996	Gyáni Gábor: Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. *Budapesti Negyed* 14. (1996):tél. 125–152.
Huszár 2019	Huszár Mihály: Marcali első rabbija. Morgenstern/Marczali Mihály élete, identitásának tényezői és kapcsolati hálója. In: *Magyar–zsidó identitásminták*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2019. 13–41.
Huszár 2020a	Huszár Mihály: Morgenstern/Marczali Mihály főrabbi és a marcali zsidó hitközség a magyarosodás útján. (1851–1889). In: *Magyar–zsidó identitásminták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2020. 19–47.
Huszár 2020b	A kettétört fa árnyéka. A marcali Kohn-Dénes család háborúban és békeidőben. In: *Háborús hétköznapok IV.* Szerk. Török Róbert – Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia. Budapest, 2020. 173–191.
Huszár – Vidák 2020	Huszár Mihály – Vidák Tünde: *Üdvözlet Marcaliból! Egy somogyi város múltja és jelene képeslapokon.* Marcali, 2020. (Életmód és településtörténet képekben 2.)

Kepecs 1993	*A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)*. Szerk. Kepecs József. Budapest, 1993.
Komlós 1997	Komlós Aladár: *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a holocaustig. I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században.* Budapest, 1997.
Konrád 2022	Konrád Miklós: Átbillenés. A zsidó társadalom a modernizálódás és az akkulturáció útján (1850–1867). *Múlt és Jövő* (2022):3. 74–85.
Kuttner 1887	Kuttner Miksa. A kis hitközségek jövője. *Magyar Zsidó Szemle* 4. (1887):7. 427–430.
Marczali 2000	Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000.
Marczali 1973	Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről.* München, 1973. (Auróra Kiskönyvek 4.)
Móricz 2012	Móricz Béla: *Marcali múltja az első világháborúig*. Szerk. H. Rádics Márta. Marcali, 2012.
Újvári 1929	*Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk. Újvári Péter. Budapest, 1929.
Silber 1992	Silber, Michel K.: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók". *Századok* 126. (1992):1. 113–141.
Suchman 1971	Suchman Tamás: Marczali Henrik. *A marcali járás honismereti híradója.* (1971):3.
Tompa 1975	Tompa József: *Simonyi Zsigmond. A múlt magyar tudósai.* Budapest, 1975.

Life Situations from the Morgenstern/Marczali Family Correspondence (1875–1877)

by Mihály Huszár

(Summary)

The paper is about the correspondence between Henrik Marczali (1856–1940) and his siblings and brother-in-law. It also includes the memoir of a relative from 1971. The letters were written between 1875 and 1877 by Marczali's sisters Janka (1854–1925), Regina (1858–1926), Gizella (1860–1886) and Janka's husband Miksa Berger (1851–1927). The siblings' relationships and information about their home are revealed, as well as commentary on the Jewish religion. This information is much more direct about the Morgenstern-Marczali family relations than in Henrik Marczali's autobiography titled *Emlékeim*. Another important significance of these letters are the words addressed to the budding historian Zsigmond Simonyi (1853–1919), who was also studying in Berlin and Paris on a scholarship. In the memoir Marczali's niece recalls how the family members living in Marcali remembered him.

Bárány Zsófia

„Kedves Barátom!" – Marczali Henrik katolikus kapcsolatai

„Kedves Barátom!", *„Igen Tisztelt Barátom!"*, *„Tisztelt Tanár Úr!"*,[1] *„kinek irodalmi működése után, már régen őszinte tisztelője vagyok"*,[2] *„kedves családjának, szép működésének Isten gazdag áldását"* – már csupán e néhány megszólítás, megjegyzés, elköszönés papok, püspökök, érsekek leveleiből, amelyeket Marczali Henriknek címeztek, sokszínű viszonyrendszert sejtet. A tanulmányban arra vállalkozom, hogy Marczali klérusbeli kapcsolataiba engedjek betekintést, elsősorban a történész visszaemlékezései, valamint az arra reflektáló, töredékesen fennmaradt levéltári források (levelek, ajánlások, rövid üzenetek) alapján. Így nem csupán az eddig ismert vagy kevésbé ismert szakmai együttműködések, illetve közelebbi kapcsolatok színesedhetnek tovább, de akár új elemekkel is bővülhet a tudásunk a zsidó történész és a katolikus klérus kapcsolatát illetően.

Az akadémiai barátságok

Fraknói Vilmos

Marczali Henrik és Fraknói Vilmos jó, bizalmas kapcsolatban álltak. Marczali *„ernyedetlenül dolgozó"*, *„igazi tudós természetként"*[3] jellemezte *Emlékeim*ben az Akadémia főtitkárát, a vatikáni magyar kutatások elindítóját.[4] Állítása szerint kapcsolatukra kifejezetten jótékony hatással bírt az egyházi vagyon történetének megírására érkezett felkérés egykori visszautasítása.[5] Elmondása szerint osztotta Széchenyi István véleményét, aki úgy vélte, *„zsidó ne foglalkozzék az egyházi vagyon kérdésével"*.[6]

Noha megesett, hogy összetűzésbe került Fraknóival – például az Akadémia történelmi bizottsága forráskiadási politikájáról folytatott vitá-

1 MTA KIK KRKGy Ms 5041/27. Hock János levele Marczali Henriknek. S.l., s.a. október 18.
2 MTA KIK KRKGy Ms 5041/29. Hornig Károly levele Marczali Henriknek. Veszprém, 1893. január 3.
3 Marczali 2000. 259.
4 Marczali Henrik és a vatikáni kutatások kapcsolatáról bővebben: Bárány 2023c. 129–139.
5 A történészt ugyanis 1878-ban azzal a kéréssel kereste meg Szilágyi Dezső és Pulszky Ágost a Mérsékelt Ellenzéktől, hogy a szekularizációt is magába foglaló programjukhoz mutassa be az egyházi birtok állami eredetét. Noha szimpatizált a vállalkozással, illetve a felkérők személyével, továbbá nem rokonszenvezett a miniszterelnöki székben ülő Tisza Kálmánnal, mégis nemet mondott. Marczali 2000. 113.
6 Marczali 2000. 113.

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.05.

(cc) BY-NC-ND

ban[7] –, Marczali sikereinek örvendő, jóakaratú pártfogójának tekintette a váradi kanonokot.[8] Árulkodó kapcsolatukat illetően, hogy Marczali elmondása szerint volt alkalom, amikor a támogató szorult pártfogoltja támogatására: „*Egyszer, mikor nála voltam a titkári szobában, kitárta szívét előttem, ő már nem bírja az itteni kicsinyes cselszövéseket, elmegy Rómába. Vigasztaltam, minden ilyen testületben van intrika, tán ő sem egészen ment tőle. De ezek még aránylag ártatlanok, mert durva szövetűek. De ha Rómába megy, megismerkedik a monsignorok csalafintaságával, az már veszedelmes.*"[9]

Szakmai kapcsolatukat több ízben is megjeleníti visszaemlékezéseiben, de azt fennmaradt levelek is szemléltetik. A fiatal Marczali meghatározó, 1875–1877. évi berlini kutatásai alatt például beszámolt az eredményeiről, kért közbenjárást a könyvtári kölcsönzés kapcsán,[10] továbbá elújságolta, hogy szemináriumának vezetője, Georg Waitz elfogadta Anonymus *Gesta Hungarorum*ának irodalmi forrásait feltáró úttörő forráskritikai elemzését.[11] Sőt, arra is akadt példa, hogy a nemzeti könyvtár őrének tanácsát kérte publikációja kapcsán: „*Kérem e tekintetben is Nagyságod tanácsát, melynek azon bizalommal vetem magam alá, hogy tőlem telhetőleg igyekezni fogok, hogy az értekezésem stilusa és szerkesztése megfeleljen rendeltetésének.*"[12] Elmondása szerint esetleges áttérésének kérdésében is fontos szerepet játszott a zsidó származású klerikus:[13] „*Mint Fraknói mondta: ha engedek, ezüsttálcán hozzák elém a tanárságot. Egy pillanatig sem gondoltam rá, pedig atyám szabad kezet adott. Mások iránt e tekintetben elnéző voltam, de magamra lealázónak, capitis diminutiónak* [ti. fejvétel] *tartottam, bármilyen haszonért vallást változtatni.*"[14]

7 Dénes 2022. 184–185.

8 Marczali 2000. 259.

9 Marczali 2000. 259.

10 „*Nem eszközölhetné ki Nagyságod számomra a múzeum vagy akadémia könyvtárából Kovachich* [ti. Kovachich Márton György:] »*Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke*«*-jét és a* »*Marci chronica*«*jat* [ti. *Képes Krónika*]. *Mindkettőre roppant szükségem van, nem kaphatók sem kereskedésben sem könyvtárban.*" MNMKK OSZK Levelestár, Marczali Henrik levele Fraknói Vilmosnak. Berlin, 1877. február 26.

11 A *Forschungen zur deutschen Geschichte* szerkesztőjeként Waitz elkérte és a folyóiratban publikálta az elemzést. Dénes 2022. 16.

12 MNMKK OSZK Levelestár, Marczali Henrik levele Fraknói Vilmosnak. Berlin, 1877. január 7. Vö. még: „*Bocsánatot kérek, ha még egyszer alkalmatlankodom az Anonymus ügyében: Waitz elfogadta dolgozatom minden eredményét.* (…) *nem ismertem azon értekezéseket melyeket Nagyságod kegyes volt figyelmembe ajánlani.* (…) *Kérem méltóztatnék tudtomra adni, hol jelentek meg.*" MNMKK OSZK Levelestár, Marczali Henrik levele Fraknói Vilmosnak. Berlin, 1877. január 7.

13 Fraknói (1874-ig Frankl) Vilmos 1843-ban született a Nyitra megyei Ürményben. Édesapja, az uradalmi orvos Frankl Sándor konvertita katolikus volt, míg édesanyja, Gerstl Johanna élete végéig megmaradt a zsidó vallásban. Fraknói akadémiai működéséről bővebben: Bárány 2023b. 261–268.

14 Marczali 2000. 121–122.

Haynald Lajos

Nem Fraknói volt az egyetlen papi pártfogója a történésznek. Mellette a tudomány- és művészetpártoló, botanikusként is működő Haynald Lajos kalocsai érsekkel különösen is szívélyes, baráti viszonyt ápolt. A bíboros-érseket Marczali széles látókörű tudósnak, világfinak, szellemes beszélgetőpartnernek, valamint a katolikus egyház briliáns képviselőjének tartotta,[15] noha 1884-ben éppen az ő vezetésével buktatta meg a keresztények és zsidók közti házasság javaslatát a főrendiház.[16] „*Győzelméhez pedig nemcsak a katholikusok gratuláltak, hanem époly melegen az orthodox zsidók is. Ezen éppen nem csudálkoztam. Hiszen minden ultramontán* [szélsőséges klerikális] *egyforma. Első náluk a hit, csak azután következik a haza.*"[17] – vélekedett a polgári házasság elvetéséről a történész. Egyúttal azonban Haynald volt az, aki a terjedő antiszemitizmust látva 1885-ben – újévi körlevelében elítélve azt – figyelmeztetett veszélyeire.

Noha Haynald Lajos és Marczali Henrik között jelentős volt a korkülönbség, kapcsolatukat kifejezetten játékos, humoros pillanatképekkel örökítette meg a történész. Egy ízben például így: „*Egy szép májusi délután a parkban ültünk. Vége volt a munkának, a kertészkedők megállottak a bíborosnál, kezet csókoltak: lányok, menyecskék. Mosolyogtam, ő eminenciája észrevette.* »*Tolero hoc, quia fovet sensum religiosum.*« »*Et alios sensus non fovet?*« [»Eltűröm ezt, mert melenget a vallásos érzület.« »És más érzületeket nem melenget?«] – *kérdeztem szendén.*"[18]

Haynald valóban közkedvelt személyiség volt, impulzív, határozott egyénisége főúri modorral és játékos kedvvel párosult, élt a különféle élethelyzetekben adódó színpadias lehetőségekkel, amelyeket jó humorral végig is játszott. Szellemes szónokként általában nem előre kidolgozott beszédekkel lépett a szószékre, bátran rögtönzött.[19] Ezt az 1869-ben nagy sikerrel megtartott akadémiai székfoglalója is jól mutatta, jóllehet tiszteleti tagként nem lett volna kötelessége a tudományos előadás megtartása.[20] „*Nincs unal-*

15 Marczali 2000. 141–143.

16 1883 decemberében került sor a keresztények és a zsidók közti házasság tárgyalására. Mivel a főpapság a polgári házasság burkolt bevezetését látta benne, nagy volt az előkészület. Szavazatuk fontosságát hangsúlyozva Haynald is meghívta suffraganeusait. A főpapok általában kereszténységellenesnek, népellenesnek vélték a törvényjavaslatot, amelyet keresztülvinni csak erőszakkal lehetne. Haynald beszédében arra hívta fel a figyelmet, hogy az a vallási közömbösség, amelyet a törvény okozna, senkinek sem lehet érdeke. December 11-én, a vitát követően a főrendiház leszavazta a kormány javaslatát. Noha a képviselőháztól visszakerült a törvényjavaslat, a kormány kénytelen volt azt elejteni, miután 1884. január 12-én a főrendiház név szerinti szavazáson ismét elvetette. Lakatos 1995. 132.

17 Marczali 2000. 142.

18 Marczali 2000. 142.

19 Lakatos 1995. 137.; Lakatos 2020. 24., 232–241.

20 Boncz 2018. 238. Haynald és az MTA támogatásáról bővebben: Bárány 2024a. 129–130.

mas tárgy többé (…)*, s ezzel egy akadémikus se mentse magát ezután!*"[21] – tolmácsolta az egyik résztvevő szavait a *Vasárnapi Ujság*, míg a *Budapesti Közlöny* úgy vélekedett, hogy az érintett közgyűlés volt évek óta az egyik legnépesebb és legjobban sikerült akadémiai rendezvény akadémikusokkal zsúfolt teltházzal, „ékes hölgykoszorúval" a karzaton.[22] Feltehetőleg tehát nem véletlenül ugrathatta Marczali a női nemmel az általa „*előkelőnek*" és „*hiúnak*" leírt kalocsai érseket, akit még öregkorában is „*ritka szép embernek*" tartott.[23]

A haynaldi szíves vendéglátások, amelyekről Marczali visszaemlékezésében lehet olvasni,[24] levelezésükben is tetten érhető. 1883-ban például a kalocsai érsek a következőképpen invitálta meg a történészt: „*Kalocsán már előkészítik azon archivalis irományokat, melyeket tanulmányozása tárgyává akar tenni. Április elsejétől fogva rendelkezésére állandanak Kalocsán; hová ha lejön, szíves előleges jelzés után szálljon rezidentiámba, hová ezennel meghivom, s hol azután kénye kedve szerint búvárkodhatik a kiadandó okmányokban.*"[25]

Az akadémiai támogatók

Ipolyi Arnold

„*Viszek sok szép holmit az akadémia számára* (…)*. Nem tudom mit mondanak majd rá parókás collegaink.*"[26] – jelentette ki akadémiai székfoglaló előadása kapcsán a fiatal Ipolyi (Stummer) Arnold. Noha ekkor még elsősorban kutatási eredményeire gondolt, idővel a legkülönféle módon igazolódtak szavai: a magyar régészet, néprajz és művészettudomány megalapozói között számontartott besztercebányai, majd nagyváradi püspök az évek során jelentős mértékű anyagi hozzájárulással támogatta a tudós közösséget, sőt, végrendelkezett is annak javára. A felajánlásából létrejött Ipolyi-díjjal – annak közel két évtizedes fennállása alatt – a történeti művek megírását, valamint a már elkészült munkák megjelentetését kívánták támogatni. A jutalmazottak között volt többek között Fraknói Vilmos, Károlyi Árpád – aki a magyar és erdélyi történelemre vonatkozó bécsi levéltári források feltárásában, valamint közreadásában ért el kiemelkedő eredményeket –, a ciszterci szerzetes és művelődéstörténész Békefi Remig, Hodinka Antal egyetemi tanár és a

21 A magyar tud. akadémia ünnepélyes közgyűléséről. *Vasárnapi Ujság,* 1869. április 25. 232. Idézi: Lakatos 2019. 52.

22 A Magyar Tudományos Akadémia ápr. 17-én tartott XXIX-ik közülése. *Budapesti Közlöny*, 1869. április 18. 1143–1144. Idézi: Lakatos 2019. 52–53.

23 Marczali 2000. 143.

24 Vö. Marczali 2000. 141–142., 149.

25 MTA KIK KRKGy Ms 5041/22. Haynald Lajos levele Marczali Henriknek. Kalocsa, 1883. október 3.

26 EFK MS 2048/55–3. Ipolyi (Stummer) Arnold levele Danielik Jánosnak. Zohor, 1860. február 23.

szlavisztika avatott művelője, illetve Domanovszky Sándor, a művelődéstörténet professzora, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke is.[27]

Érdekes egybeesés, hogy Marczali is egy akadémiai jutalmat köszönhetett Ipolyinak:

> *„Abban az évben akadémiai pályadíjat nyertem. Ez pedig úgy történt, hogy mikor a pályamunka bírálatát az Akadémiában felolvasták, Salamon Ferenc, az egyik bíráló a díj kiadását javasolta, Pauler Gyula ellenben, noha nagy elismeréssel szólt, mégiscsak dicséretet ajánlott. Erre Ipolyi Arnold püspök azt a nézetét fejezte ki, hogy Pauler bírálata alapján is ki kellene adni a díjat. Így is történt, de természetesen csak később tudtam meg, hogy a püspök úr szava volt a döntő.*"[28]

Az Árpád-kori kútfő-pályázatával elnyert akadémiai Vitézy-jutalmat követően művét feltehetőleg elküldte Ipolyinak,[29] aki a következőképpen köszönte meg a tudós figyelmességét: „*Tudja mennyire örvendek, hogy végre historikánk e munkához jutott. Érdekkel fogom olvasni amint rá érek.*"[30] Miután átlapozta a munkát, csupán annyi kifogással élt a főpap, mely szerint az egyes kútfőkről szóló fejezeteket igen rövidnek, „*nehány lapra szabva*" találta. „*De annál jobb ha kimeritő. Csakhogy a kezdet meg van téve. Örömmel nézek a következők hosszu sora elé, hozzá Isten áldását óhajtva, ismételt köszönettel vagyok tisztelő társa* (…)"[31] – zárta ugyanakkor bíztató sorait Ipolyi. Ezt követően, 1882-ben a 26 éves Marczalit a besztercebányai püspök, a Magyar Történelmi Társulat elnöke a Magyar Tudományos Akadémia tagjának jelölte.[32]

Politikai kapcsolatok

Csernoch János

Tudvalevő, hogy 1910 januárjában az *Alkotmány*, azaz a *Katolikus Néppárt* lapjának címoldalán, vezércikkben csalással vádolták meg Marczali

27 Fekete 2000. 153–156. Ipolyi és az MTA támogatásáról bővebben: Uo. 131–133.

28 Marczali 2000. 155. Vö. „*Erre Ipolyi Arnold, eltérés lévén a két bírálat közt, rámutat Pauler magának ellenmondására. Mert ha egy munka ekkora dicséretre érdemes, érdemes a jutalomra is. Az osztály ezt elfogadta, és így jutottam a 100 aranyos Vitéz-díjhoz.*" Marczali 2000. 110.

29 Marczali 1878-ban pályázta meg az Akadémia által kiírt jutalomtételt, *A magyar történet kútfői az Árpádok korában*t, amelyet elnyert. Könyve magyarul 1880-ban, németül 1882-ben jelent meg. Dénes 2022. 35.

30 MTA KIK KRKGy Ms 5041/30. Ipolyi Arnold levele Marczali Henriknek. Barskereszt, 1879. november.

31 MTA KIK KRKGy Ms 5041/30. Ipolyi Arnold levele Marczali Henriknek. Barskereszt, 1879. november.

32 Dénes 2022. 46. Marczalit tizenegy évvel később, a harmadik ajánlásra választották meg tagnak.

Henriket. A vád szerint a zsidó professzor összejátszott zsidó doktorjelöltjével, akinek előre megmondta a doktori szigorlati kérdését. Egyes néppárti politikusoknak köszönhetően a botrány feltüzelte – többek között – a Szent Imre-kollégistákat, az egyetemi keresztmozgalom tagjait. Noha az ügyet formálisan 1910 júniusában sikerült lezárni a tudományegyetem tanácsában, valójában a vádak tisztázására csak 1913 októberében került sor, amikor Marczali becsületsértési perében a királyi tábla által kijelölt esküdtbíróság kimondta ítéletét, mely szerint a tanárt megrágalmazták.[33]

Marczali állítása szerint nem kisebb személy állt azonban a katolikus oldalról az ügy kapcsán mellette, mint maga a hercegprímás, Csernoch János.[34] Visszaemlékezései szerint Csernoch-hal már az 1880-as évektől kapcsolatban álltak, valamint annak képviselősége idején sűrűbben is találkoztak. A politikai katolicizmus megújítójaként számontartott Csernoch János ugyanis éppen a Katolikus Néppárt programjával volt országgyűlési képviselő 1901 és 1910 között.[35] A „*kedves, tótos kiejtésű*"[36] pappal valóban kereshették egymás társaságát, miként arról Csernoch egy 1908-ban, csanádi püspöki kinevezésekor írt levele is tanúskodik: „*Tisztelt Barátom! Már mindent tudok. Az egészet a Royal portásának ügyetlensége okozta és megfosztott egy kellemes naptól, a melyet Önök társaságában tölthettem volna, mielőtt régi lakóhelyemet* [ti. Esztergomot] *el nem hagyom.* (…) *leutazásom előtt személyesen is szándékozom Önöktől elbucsuzni.*"[37] Prímási évei alatt sem csökkenhetett szimpátiája a tudós iránt. 1926-ban például a következő szavakkal járt közben érte a szepesi egyházmegye első szlovák püspökénél, Ján Vojtaššáknál: „*Marczali Henrik ny*[ugalmazott] *egyetemi tanár és elsőrangu történész kutatásokat kíván végezni a szepesi káptalani levéltárban. Kérem adják meg neki az engedélyt.*"[38]

Giesswein Sándor

Csernoch-hal egy időben került be a parlamentbe a pap és polihisztor (nyelvész, társadalomtudós, író) Giesswein Sándor is. Szintén a Néppárt színeiben indult, de kereszténytársadalmi programmal. A Marczali-ügy kirobbanásával egy időben, 1910 januárjában azonban kilépett a Néppártból, mivel úgy vélte, az nem lépett fel kellően határozottan a szociális kérdések megoldása, illetve az általános és titkos választójog bevezetése érdeké-

33 Dénes 2022. 148.

34 Marczali 2000. 192.

35 Csernoch újszerű politikai módszereiről például: Klestenitz 2020. 45–53.

36 Marczali 2000. 199. Közelebbi kapcsolatukról árulkodik, hogy állítása szerint – Haynaldhoz hasonlóan – Csernochot is ugratta a cölibátus kérdésével. Marczali 2000. 198–199.

37 MNMKK OSZK Levelestár, Csernoch János levele Marczali Henriknek. Esztergom, 1908. március (?) 22.

38 MTA KIK KRKGy Ms 5041/84. Csernoch János levele Vojtassák Jánosnak. Esztergom, 1926. szeptember 16.

ben. Lépésében a Néppárt valóságos „árulást" látott, és erőteljes ellenállással, hírlapi támadásokkal válaszolt. Ám nem ez volt az egyetlen támadás a politikában, a nyilvánosságban aktívan résztvevő pappal szemben. Hol attól tartottak kritizálói, hogy az egyház világnézeti ellenfeleihez került túl közel, ezért szabadkőművességgel vádolták meg, hol pedig következetesen képviselt elvei, a demokratikus eszmékhez való ragaszkodása dühítette fel a keresztény-nemzeti politikai kurzus képviselőit. A keresztény-nemzeti sajtó például útszéli hangon támadta az 1919. évi egységbontása miatt, amikor is úgy döntött, hogy nem tart az egyesült keresztény párt politikusaival, hanem új pártot alapít.[39] Noha még élete utolsó éveit sem jellemezte apátia, fáradtság, Marczalinak írt, dátum nélküli, meglepően nyílt üzenete mégis az elutasítottság érzéséről árulkodik: „*Igen T*[isztelt] *Barátom! Fogadd szives megemlékezésedért öszinte köszönetemet. A mai világ nem ért meg bennünket, – annál jobban esik, ha a régiek hívek maradnak. Ö*[szinte] *T*[isztelettel]"[40]

Családi barátok

Takács Menyhért

Marczali Póli szerint – mások, például Fraknói mellett – Takács Menyhért jászói prépost, klasszika-filológus közel állt édesapjához.[41] A premontrei szerzetes életútjában – Marczaliéhoz hasonlóan – kiemelt szerepet játszott az oktatás: mindamellett, hogy gimnáziumi tanár volt, megszervezte rendje budapesti tanárképző intézetét, gimnáziumokat korszerűsített, illetve építtetett fel, valamint az Országos Közoktatási Tanács alelnöke volt.[42] Valóban közel állhatott a Marczali családhoz, miként arról 1906 nyaráról fennmaradt sorai is tanúskodnak: „*Kedves Barátom! Egész júniuson át vártalak Jászón m*[élyen] *t*[isztelt] *családoddal együtt.*"[43] Takács neheztelt is rendtársára, amiért utasítása ellenére sem szervezte meg a család látogatását Jászóra, így már csak kellemes üdülést kívánhatott barátjának, valamint a szeptemberi találkozásban bízhatott.

Ehhez hasonlóan a közeli kapcsolatról árulkodik az unoka, az irodalomtörténész May István születésekor keletkezett levél is: „*Kedves Bözsi Húgom!* (…) *Adja Isten, hogy kis fiát boldogan nagyranöni lássa testi és lelki eröben, erényben és tudományban, Isten és emberek előtti szeretetben. Égi áldás kisérje élete minden mozzanatát, s tetézze azt szeretö szüleinek és nagyszüleinek*

39 Klestenitz 2019. 42–49.
40 MTA KIK KRKGy Ms 5068/13. Giesswein Sándor levele Marczali Henriknek. S.l., s.d.
41 Dénes 2022. 180.
42 MÉL 1982. 812.
43 MNMKK OSZK Levelestár, Takács Menyhért levele Marczali Henriknek. Jászó, 1906. július 7.

öröme és boldogsága!"[44] Hálásan köszönte, hogy keresztapának kérték fel, ám azt szerzetességéből kifolyólag nem vállalhatta el. Ellenben „szíves örömest" felajánlotta, hogy megkereszteli a gyermeket, hiszen: „*az egyház szabályai szerint a keresztelő, a megkeresztelt és a megkereszteltnek a szülei között lelki rokonság létesül, melyet én ha tiszteletteljes ajánlatom elfogadtatik – szeretettel fogok ápolni.*"[45]

Takács mellett szintén kapcsolatban állt a családdal Haynald Lajos,[46] valamint Vajda Ödön zirci apát is, aki 1910-ben May Frigyest és Marczali Erzsébetet megeskette, s akinek képe Marczali íróasztalán állt Póli lánya visszaemlékezése szerint.[47]

1. kép – Vajda Ödön

2. kép – Takács Menyhért

44 MTA KIK KRKGy Ms 5068/59. Takács Menyhért levele Marczali Erzsébetnek. S.l., 1915. december 15.

45 MTA KIK KRKGy Ms 5068/59. Takács Menyhért levele Marczali Erzsébetnek. S.l., 1915. december 15.

46 Vö. „(…) *Nagyságodnak, kedves családjának, szép működésének Isten gazdag áldását* (…)." MTA KIK KRKGy Ms 5041/23. Haynald Lajos levele Marczali Henriknek. Kalocsán, 1889. október 20. Vö. „*Haynald kívánságára egyszer elvittem hozzá* [ti. Erzsébet lányát] *– egyre csak a szekrény tükre elé állott, mire az érsek kérdezte: látod-e azt a majmocskát?*" Marczali 2000. 149.

47 Dénes 2022. 180.

Közösségek

Szerzetesrendek, Szent István Társulat

Marczali Henrik tízévesen kezdte a gimnázium ötödik osztályát a győri bencés főgimnáziumban. Ekkor az egykori gettóban, anyai nagynénje családjánál lakott, onnan járt be a gimnáziumba. A „*klastromos és gettós*" Győrt azonban csakhamar „*a szabad, szinte féktelen Pápára*" váltotta.[48] A hatodik osztálytól a nyolcadikig ugyanis édesapja egykori alma materébe, a Pápai Református Kollégiumba járt.[49] A későbbiekben is volt rá alkalom, hogy katolikus oktatási intézményekkel, közösségekkel került kapcsolatba. Kalocsai kutatásaikor például a jezsuita kollégiumot kereste fel,[50] Egerben pedig a ciszterci rendházban és iskolában vendégeskedett:[51]

> „*A mindennapi élet körébe visszatérve, még jobban van alkalmam átérezni és méltányolni azon páratlan szivességet és vendégszeretet, melyet Főt*[isztelendő] *igazgató úr és az egész főt*[isztelendő] *tanári kar irányomban tanúsítottak.* (…) *vajha lenne mielőbb alkalmam Főt*[isztelendő] *igazgató urat vagy egyik–másik tanár urat itt körünkben látni. A jó Isten pedig adja hogy még számos esztendőkön át gyakorolják e vendégszeretet és számosan áldják, a mint hogy én áldom.*"[52]

Sőt, Egerben ismerkedett meg a katolikus közművelődés ügyét szolgáló egyházi egyesület és könyvkiadó vállalat, a Szent István Társulat vezetőségével is: „*Ebéd után gazdám* [ti. Tárkányi Béla],[53] *a Sz*[en]*t. István Társaság igazgatója unszolva, esedezve kért, írjak valamit részükre. Mulatságos volt az eset. Bőven meg kellett magyaráznom, hogy az mégsem lehető. Később is kaptam hasonló felszólítást katolikus részről.*"[54] A szentírásfordító kanonok mellett vendégeskedett a társulat korábbi alelnökénél, Jókai Mór *Fekete gyémántok* című regényének Sámuel apátjánál, Danielik Jánosnál is. Elmondása szerint az ínyenc („*gourmand*") egri főpapnál fogyaszthatta el élete legjobb ebédjét, ahol a „*bor többféle fajtája harmonikusan illeszkedett az ételekhez*", a kávé „*felséges*" volt, mindehhez pedig „*szellemes, komoly problémákat is érintő tár-*

48 Marczali 2000. 37.
49 Dénes 2022. 23.
50 Marczali 2000. 142–143.
51 Marczali 2000. 130–131.
52 MNMKK OSZK Levelestár, Marczali Henrik levele Szvorényi Józsefnek. Budapest, 1882. április 25. Szvorényi József 1866-tól volt igazgató, 1866-tól perjel Egerben. MÉL 1982. 809.
53 Tárkányi (1844-ig Viperina József) Béla József egri kanonok, költő, műfordító, az MTA levelező, majd rendes tagja, a Kisfaludy Társaság tagja 1872-től volt a társulat egyházi vezetője, alelnöke. Mészáros 1998. 71.
54 Marczali 2000. 131.

salgás" járult, többek között Széchenyi István döblingi éveiről.[55] Későbbi, esztergomi kutatásai során pedig úgy alakult, hogy a korábban szintén alelnöki posztot betöltő Somogyi Károllyal ismerkedett meg:

> „(…) *szegedi könyvtár nemes alapítója sok tekintetben éppen ellenkezője volt Dánieliknek, kivel egy ideig együtt dolgozott. Egyszerű volt nála minden: lakás, konyha, pince.* (…) *Minden ízében magyar, halálos ellensége a jezsuitáknak, kiket gyanúsított, hogy meg akarták mérgezni. Hiába magyaráztam neki ennek valószínűtlenségét. Megnéztem könyvtárát, és feltűnt, hogy annyi walesi munka volt ott felhalmozva, mint tán sehol a British Museumon kívül. Ez előszeretet oka: a keltákat a magyarok rokonainak tartotta.*"[56]

Feltehetőleg nem véletlenül érzékelte és érzékeltette Marczali Danielik és Somogyi ellentétét, amely az eltérő vezetési irányokban is megnyilvánult. Míg Danielik az 1850-es években elsősorban a felsőbb, valamint középrétegeket igyekezett bevonni a társulat támogatói és vevői körébe – többek között vallásos és nemzeti irodalmat gazdagító kiadványokkal, valamint a jelentős anyagi kiadásokkal járó reprezentatív sorozatokkal –, addig a tisztségében az 1860-as évek elején őt váltó Somogyi a „nép könyvigényeit", valamint a vallásos témájú könyvek mellett az ismeretterjesztő műveket kívánta előtérbe állítani.[57] De eltérő álláspontot képviseltek a katolikus politikai újságírás szükségességének kérdésében is.[58]

Összegzés

Csupán e néhány példából is jól látszik, hogy érdemes Marczali Henrik katolikus kapcsolataival komolyabban foglalkozni, nem csupán a Pázmány Péter által alapított katolikus egyetem első ki nem tért zsidó történésze, de az érintett klerikusok miatt is. Már a tudományos életbeli összeköttetések miatt is szerteágazó ismeretségi körről van szó, ám olykor ennél személyesebb (például a családot is érintő) kapcsolatokkal találkozhatunk. A további kutatásokhoz pedig bőven szolgáltatnak kiindulási alapot a történész visszaemlékezései. Így például érdekes lenne levéltári kutatásokkal alátámasztani Tomcsányi Lajos jezsuita páter állítólagos „*igen szíves*" levelét is, amelyben ezt írta: „*ha ilyen vagy, bárcsak a miénk lennél*".[59] Szintén izgalmas eredményekkel szolgálhat a Pulszky-házból ismert művészettörténésszel, Bubics

55 Marczali 2000. 131–132. Danielik társasági személyisége jelentős mértékben járult hozzá a Szent István Társulat működéséhez az 1850-es években, hiszen a kanonok széles körű összeköttetésekkel rendelkezett. Bárány 2023a. 1060.

56 Marczali 2000. 134.

57 Bárány 2023a. 1055.; Mészáros 1998. 59.

58 Erről bővebben: Bárány 2024b. 102–108.

59 Marczali 2000. 131.

Zsigmonddal, a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselőjével, kassai püspökkel való összeköttetés közelebbi vizsgálata is.[60]

Képjegyzék

1. kép	Vajda Ödön. Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1908. április 26. 333. https://hu.wikipedia.org/wiki/Vajda_%C3%96d%C3%B6n_(szerzetes)#/media/F%C3%A1jl:Vajda%C3%96d%C3%B6n.jpg [2025.01.17.]
2. kép	Takács Menyhért. Forrás: *Vasárnapi Ujság*, 1913. október 12. 807. https://hu.wikipedia.org/wiki/Tak%C3%A1cs_Menyh%C3%A9rt#/media/F%C3%A1jl:Tak%C3%A1cs_Menyh%C3%A9rt.JPEG [2025.01.17.]

Források

Kéziratos források

EFK	Egri Főegyházmegyei Könyvtár
MNMKK OSZK	Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Országos Széchényi Könyvtár
MTA KIK KRKGy	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye

Nyomtatott forrás

Marczali 2000	Marczali Henrik: *Emlékeim*. [Budapest], 2000.

Sajtóforrások

Budapesti Közlöny, 1869

Vasárnapi Ujság, 1869, 1908, 1913

Irodalom

Bárány 2023a	Bárány Zsófia: A Szent István Társulat és támogatói köre 1848 és 1858 között. *Századok* 157. (2023):6. 1047–1065.

60 Vö. Marczali 2000. 259–260.

Bárány 2023b — Bárány Zsófia: Fraknói Vilmos: „*Akadémiánk tudós, szeretetreméltó főtitkára*". In: *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai.* Szerk. Szilágyi Adrienn. Budapest, 2023. 261–268.

Bárány 2023c — Bárány Zsófia: Marczali Henrik és a vatikáni kutatások. *Egyháztörténeti Szemle* 24. (2023):2. 129–139.

Bárány 2024a — Bárány Zsófia: „*Az Akadémia épületében hordozó oszlopnak tekintette magát*". A Magyar Tudományos Akadémia egyházi mecénásai. In: *A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai.* Szerk. Klement Judit. Budapest, 2024. 127–144.

Bárány 2024b — Bárány Zsófia: „(…) *a katolikusok érdekeire is befolyást gyakorolhat*": A katolikus nyilvánosság és a Protestáns Pátens (1859–1864). *Aetas* 39. (2024):2. 101–113.

Boncz 2018 — Boncz Hajnalka: Munkácsy Mihály: Haynald Lajos kalocsai érsek arcképe, 1884. In: *150 éves az Akadémia székháza. Épület-, intézmény- és gyűjteménytörténet.* Szerk. Bicskei Éva – Ugry Bálint. Budapest, 2018. 238–239.

Dénes 2022 — Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest, 2022.

Fekete 2000 — Fekete Gézáné: *A Magyar Tudományos Akadémia jutalomdíjai. 2. 1859–1900.* Budapest, 2000. (A MTAK Közleményei 36.)

Klestenitz 2019 — Klestenitz Tibor: A párbeszéd embere. Giesswein Sándor arcképe. In: *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka – 75 éves a Kereszténydemokrata Néppárt*. Szerk. Petrás Éva. Budapest, 2019. 33–50.

Klestenitz 2020 — Klestenitz Tibor: Szegény ember gazdag hagyatéka. Szabó László levelezése mint a katolikus sajtótörténet forrása. In: *Fejezetek az egyházi sajtó történetéből.* Szerk. Klestenitz Tibor. [Budapest], 2020. (Médiatudományi Könyvtár 39.)

Lakatos 1995 — Lakatos Andor: Haynald Lajos közéleti és politikai tevékenysége. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 7. (1995):3–4. 97–150.

Lakatos 2019 — Lakatos Andor: Tudomány és művészet egy kiemelkedő 19. századi főpap életében. Haynald Lajos (1816–1891), a tudományok művésze és a művészetek tudósa. In: *Kaleidoszkóp. Jubileumi tanulmánykötet a Tomori Pál Főiskola fennállásának 15. évfordulója alkalmából.* Szerk. Fata Ildikó – Kissné Budai Rita. Budapest, 2019. 48–70. (Tudományos Mozaik 17.)

Lakatos 2020 — Lakatos Andor: *Haynald Lajos, egy kiemelkedő főpap életútja a 19. században.* (Kézirat, a szerző tulajdonában.) Budapest – Kalocsa, 2020.

MÉL 1982 — *Magyar Életrajzi Lexikon 2. L–Z.* Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, 1982.

Mészáros 1998 — Mészáros István: *A Szent István Társulat százötven éve, 1848–1998.* Budapest, 1998.

„Dear Friend!" – Catholic Contacts of Henrik Marczali

by Zsófia Bárány

(Summary)

The study provides an insight into Marczali's clerical contacts, mainly based on the historian's recollections and the fragmentary archival sources (letters, testimonials, short messages) that reflect on them. Not only are the hitherto known or less known professional collaborations and closer contacts further explored, but new elements are added to our knowledge of the relationship between the Jewish historian and the Catholic clergy. In addition to academic friendships and patrons – Vilmos Fraknói, Lajos Haynald, Arnold Ipolyi – we also learn about political relations – János Csernoch, Sándor Giesswein –, family friendships – Menyhért Takács, Lajos Haynald – and even about the various Catholic communities – the Cistercian Order, the Saint Stephen's Society. All of this – in addition to Marczali – also provides new information about the clergymen portrayed.

Sipos Gábor

Marczali Henrik Erdélyről

Marczali professzor élete alkonyán külön könyvet szentelt a kisebbik magyar haza történetének, a keleti provincia múltjának kérdései azonban a magyar történelemmel foglalkozó köteteiben folyamatosan szerepelnek, mégpedig az egészhez vonatkoztatott jelentőségüknek megfelelően.

A következőkben nem megírásuk, hanem témájuk időrendi sorrendjében fogom áttekinteni Marczali magyar történeti munkáiban előforduló erdélyi történéseket.

A Szilágyi Sándor szerkesztette, tízkötetes *A magyar nemzet története* második kötetében a keleti tartomány I. László korának leírásakor jelenik meg, az uralkodó sikeres honvédő keleti hadjáratát, a cserhalmi ütközetet, a kunok legyőzését a krónikák nyomán az ismert módon írja le, illusztrációként a gelencei és a derzsi templom falképeit adja Huszka József másolata nyomán.

> „*Hazánk biztositásában és kelet felé való terjesztésében fontos hely illeti meg a cserhalmi győzelmet, mert ha a kunok portyázását nem is szüntette meg, mindjárt első kisérletöknél megmutatta nekik, hogy itt tulnyomó ellenséggel van dolguk. Csak ez által vált lehetségessé az erdöelvi föld megtartása, és az ottani magyar telepek szaporitása és megizmosodása.*”[1]

Az 1091-es kun betörés és a hadi sikerek nyomán kezdte I. László megerősíteni az erdőelvi részeket, ahova a későbbi Marosszék és Udvarhelyszék területére a székelyeket, azaz őröket telepítette. Nyelvjárásuk a dél-dunántúlihoz hasonlít.

> „*A miben a székelység alkotmánya, berendezése későbbi időben különbözött a magyarságétól, a miben különös népi karakterének bizonyitását akarták találni, szintén csak úgy magyarázható meg, ha a telepitést épen ezen korba helyezzük.* (…) *Az ágaknak és nemeknek szoros összetartása, a közös birtokjog egy neme, az egész alkotmánynak kiválóan katonai czélja, mind a XI. századi Magyarországra mutatnak, mint szülő anyára.* (…) *Az első Árpád-királyok korának Magyarországa ott szinte megkövesedett, és a székely intézmények az akkori társadalom képének felvilágositására szolgálhatnak.*”[2]

Ezt a véleményét egyébként a székelyek eredetéről Marczali a *Budapesti Szemle* 1881-es évfolyamában megjelent könyvismertetésében is kifejtette a

1 Marczali 1896. 40.
2 Marczali 1896. 86.

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.06.

(cc) BY-NC-ND

kötet szerzőjével, Hunfalvy Pállal egyetértésben.[3] S ha már a székelyek eredeténél tartunk, érdemes megemlíteni emlékiratainak egyik kedves jelenetét. 1879-ben Marosvásárhelyen járt a Történelmi Társulat vándorgyűlésének előkészítése végett, és a munka egyik szünetében Léderer Béla kollégájával együtt kimentek a piacra. Hetivásár lévén a kofák „*nagy számmal ültek baromfi, tojás, zöldség vagy gyümölcskészleteik mellett. Beszélgettünk velük, hogy a tájszólást megismerjük. A dialektusok iránt mindig volt érzékem* – emlékezik Marczali –, *a Simonyival, Szarvassal való érintkezés ezt az előszeretetemet még inkább kifejlesztette. Mily nagy volt csodálkozásom, mikor azt tapasztaltam, hogy ezek a hölgyek azonnat azon a nyelven beszélnek, mint marczalii kollégáik. Ezzel előttem vége volt a székelyek hunn eredetének. Dunántúli gyarmatot láttam bennök és minden későbbi kutatásom megerősített ebben a teljes empirikus módon nyert meggyőződésemben.*"[4]

II. Géza uralkodásáról szólva nem említi a szászok dél-erdélyi betelepítését, III. Béla királyi jövedelmeinek számbavételekor azonban már szerepel az erdélyi szászok adója, amely Marczali szerint nem csupán földbér volt, hanem bányabérlet is.

Az erdélyi szászok 1224-ben kibocsátott nevezetes kiváltságlevelének tárgyalása során visszatekint a szászok betelepítésére: II. Géza idejében, Flandriából és a Rajna mentéről jöttek tömegesen, először flandriai néven emlegetik őket a források, 1220 táján már egységesen Theutonici néven szerepelnek. Az Andreanum széleskörű kiváltságait annak is tulajdonítja, hogy ekkoriban zajlott a német lovagrend kiutasítása a Barcaságból, és a királynak érdekében állt, hogy a szászokat kedvezményekkel is leválassza a lovagrendről.[5]

> „*Erdélynek megvolt tehát három történeti nemzetisége: a magyar, a székely, és a szász. Az országnak is volt állandó lakossága; egyes apátságok, mint a garam-szent-benedeki, dömösi, már nagy jószágokat birtak ott, de a nemesség és a birtokos osztály nem voltak és nem is lehettek ott oly régiek és annyira megizmosodottak, mint az anyaországban.* (…) *A bányászat, különösen a só kiaknázása volt itt a legfontosabb ősrégi foglalkozás.* (…) *Virágzott már a nemes érczek bányászata is. Radna, az északkeleti havasok alján, gazdag és népes telep volt, hol német gyarmatosok tárták fel a bérczek kincseit. A* (…) *székelység mind jobban megszállotta a Hargita és a keleti hegyek közti völgyeket és fennsikokat, bár azok északi része, Csik és Gyergyó székek aránylag még néptelenek lehettek.*"[6]

Kitér a következőkben a keleti tartomány másik népére is.

3 Marczali 1881. 137–144.
4 Marczali 1929a.
5 Marczali 1896. 239–240.
6 Marczali 1896. 241.

„*Mindeddig sehol sem találkoztunk e haza földjén az oláhok nevével.* (...) *Először Endrének 1222-ben a német lovagok javára kiadott oklevele emliti a »blacusok földjét«, másodszor a szászok 1224-iki szabadságlevele. Fogaras földjén jelennek meg tehát először nagyobb számban.* (...) *Hogy épen az Olt mellékén találjuk őket, arra felé, hol a folyó kilép az országból, azt teszi valószinüvé, hogy annak irányában jöttek fölfelé, a kúnok havaselvi földjéről. Az ujabb kutatások után alig lehet kétség a felől, hogy az oláh nemzetiség a Balkán félszigeten alakult meg, nem a Dunától északra.*"[7]

Az erdélyi románok eredetére vonatkozó dákoromán elméletről korábban is közölt alapos bírálatot a *Budapesti Szemle* hasábjain. 1894-ben a folyóirat megjelentette Bogdan Petriceicu-Haşdeu *Stratum és substratum. A Balkán népek genealogiája* című tanulmányát Román Sándor fordításában, a következő lapokon pedig *Néhány történeti észrevétel Haşdeu tanulmányára* cím alatt olvasható a román tudós állításainak cáfolata Marczali tollából.

Következtetéseiben megállapítja:

„*lényegében igaznak kell tartanunk azt a tételt, hogy Daciát a III. század vége felé elhagyták római gyarmatosai, hogy az oláh nyelv és nemzetiség, a Balkán hegység körül alakult, és hogy az oláhság csak később került ismét vissza Erdélybe és a mai Romániába.*"[8]

A szomorú emlékű 1241-es esztendő tárgyalásakor a tatárjárás erdélyi történéseit is sorba veszi, a radnai pusztítást, a Barcaság rombolását, Rogerius mester leírását részletesen adja. Utána Erdélyről alig esik szó, csak az 1285-ös tatárjárás sikeres visszaverését említi.

A kötet utolsó fejezeteiben az ország állapotát vázolja fel az Árpádok utolsó évtizedeiben.

„*Erdélyben a tatárjárás után felvirágzik, új ágakat hajt a székelység. Valószinü, hogy csak ekkor történik a katonailag annyira fontos keleti határhegység aljának, a Maros és Olt felső völgyeinek megszállása. Másrészt ebben az időben nyerik el és szállják meg a székelyek Aranyost Erdély nyugati részében. A folytonos cseh háboruk okozhatták, hogy még a Vágvonal mentén is találunk székelyeket.*"[9]

A bányavárosokról szólva említi, hogy „*III. Endre ajándékozza meg kiváltsággal a tordai vendégeket és a toroczkai bányászokat, kik Felső-Ausztriából, Eisenwurzelből telepedtek oda.*"[10] (Torockó lakosainak ausztriai eredetét jóval későbbi történeti nyomozás cáfolta meg, Jakó Zsigmond 1975-ben tisztázta az 1291-es kiváltságlevél hamisításának körülményeit.[11])

7 Marczali 1896. 242.
8 Marczali 1894. 47–81., 82–91.
9 Marczali 1896. 341.
10 Marczali 1896. 388–389.
11 Jakó 1975. 174–182.

Szilágyi Sándor a *Millenniumi történelem* nyolcadik kötetének megírására szintén Marczali Henriket kérte fel, aki határidőre elkészítette *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig (1711–1815)* címen 1898-ban megjelent 628 oldalnyi könyvet. Ebben is többször szerepelnek az erdélyi események.

III. Károly uralkodása elején került sor az ország berendezkedésének újjáalakítására, Erdélyt viszont a régi rendszerében hagyta a bécsi kormányzat – fejti ki a szerző – abból a meggondolásból, hogy a török fenyegetés árnyékában jobb az 1690-ben kialakított adminisztrációt legalább külsőségekben változatlanul hagyni.

> „*Itt a fejlődés egészen más irányt vesz, mint Magyarországon. Külsőleg, törvény szerint alig változik a belső kormány és a közigazgatás. A rendi befolyás még sokkal erősebben s kizárólagosabban érvényesül mint nálunk. Az átalakulás abban áll, hogy a rendi intézmények, külső körük s törvényes hatáskörük teljes megmaradása mellett, mégis beillesztetnek a monarchia egész politikai rendszerébe és tért engednek az uralkodó személyes befolyásának.*"

Példaként említi az erdélyi Főkormányszék és az Erdélyi Udvari Kancellária viszonyának megváltozását.

> „*A leopoldi diploma alkotói körülbelöl ugy képzelték a dolgot, hogy a hazai gubernium lesz a királynak teljes hatalmú kormányszéke és a bécsi kanczellária csak ennek alávetett, alázatos bizottsága. Tényleg épen megforditva állott a dolog. A kanczellária, mely közvetlenül érintkezett a királylyal és a központi kormánynyal, magához ragadott minden hatalmat és alárendelt közeg gyanánt kezdett bánni a guberniummal.*"[12]

Erdély birtokviszonyainak változásáról szólva megjegyzi, hogy „*a neoacquistica nem okozott sok bajt.* (…) *Szegény jó Mikes Kelemennek csekélyke jószágát többen is kérték hűségök jutalma gyanánt. Az erdélyi református urak igazi nagy félelme abban állott, hogy az udvar a régóta saecularisált papi birtokokat vissza találja venni, mint ahogy az alvinczi uradalmat odaadta a gyulafejérvári püspöknek.*"[13]

A Pragmatica Sanctio 1722-es erdélyi elfogadását kászoni Bornemisza János befolyásának tulajdonítja, ugyanakkor – véleménye szerint – az erdélyi rendek számára ez volt a legcélszerűbb eljárás.[14]

1738 márciusának mozgalmas eseményeiről szólva az erdélyi letartóztatásokat írja le tényszerűen, megjegyezve a bekezdés végén, hogy az ártatlanul megvádoltak nem kaptak elégtételt.[15]

12 Marczali 1898. 47–48.
13 Marczali 1898. 57–58.
14 Marczali 1898. 122–124.
15 Marczali 1898. 112.

„*Mint a pragmatica sanctio dolgában, úgy a királyi kormány túlnyomóvá válásában, az alkotmányos élet gyöngitésében is Erdély mutatta az útat*" – állapítja meg Marczali az 1740 utáni államberendezkedési reformok tárgyalásakor. A katonai kormányzat bevezetését az orosz veszély miatt felállított (székely és román) határőrség sok gondot és szenvedést okozó megszervezése indokolta. Kárpótlásul a királynő 1765-ben nagyfejedelemségi rangra emelte a kisebbik magyar hazát, ezzel ugyanakkor az Erdély és Magyarország közötti különbségek növekedését is elérte.[16]

A vallási viszonyokat tárgyaló nagy fejezetben is szerepelnek erdélyi témák. A nagy botrányt keltett leányrablást, a református Barcsay Ágnes erőszakos Bécsbe vitelét, áttérését, majd egy katolikus arisztokratával kötött házasságát Mária Terézia kezdeményezte, a menthetetlen eljárást a szerző a királynő vallásos túlbuzgóságának tulajdonítja. A románok uniójának megerősödését a felső papság római képzésével magyarázza. A közerkölcsök javításának szándéka szigorú büntetéseket eredményezett, ez alól az egyház sem kivétel. „*Nagy az egyház hatalma, és az sem takarékoskodik a büntetéssel. Erdélyben még 1738-ban megkövezésre itél egy helvét hitvallású kerület egyházi tanácsa egy istenkáromlót.*"[17]

II. József közigazgatási reformjai közül kiemeli az erdélyi és a magyar kancellária egybeolvasztását 1782-ben, az uralkodó ugyanis Magyarország részeinek különállása helyett az egyesítést célozta.

Egész fejezetet szán a Horea vezette parasztfelkelésnek; a véres események, a határmenti rablók szerepe, a pópák lázítása, a havasi románságnak a jó császárba vetett hiú reménye, a kincstári jobbágyok tűrhetetlen helyzete, a császári katonaság tétovázása, végül az erélyes fellépés mind szerepelnek a szövegben, a végén pedig összefoglalásként olvashatjuk:

> „*József császár magaviselete a felkelés elején nem volt sem igazságos, sem politikailag helyes.* (…) *De mihelyt a rend helyreállott és semmi mellékgondolat nem zavarta, megtalálta a czélhoz vezető eszközöket. Állami hatalmat mutatott, az egyes nemzetiségek fölött állót. Az oláhokat leverte, de azt nem akarta, hogy a magyarok bosszut álljanak.* (…) *E szomorú eseménynek van még egy oldala, mely azt mindenkorra tanulságossá teszi nemzetünkre nézve. Nincs állam és társadalom anarchikus, erkölcstelen elemek nélkül. De mig az uralkodó osztályok, bárminő politikai ellentétek választják el őket, egyetértenek a socialis veszély elháritására nézve, addig a közrend háboritói nem számithatnak másra, mint büntetésre. Az anarchiát csak az uralkodó elemek megoszlása teszi lehetővé, mert a zavargó mindig számithat az egyik tényező támogatására a másik ellenében. Rettenetes tanulság az azokra nézve, kik pártszempontból helyeselnek mindent, mi az ellenpártnak káros, vagy veszélyes. Az intéző osztá-*

16 Marczali 1898. 173–175.

17 Marczali 1898. 204. A szigorú ítélet valójában 1638-ban született.

> *lyoknak soha sem szabad megfeledkezni arról, hogy harczaiknak ott van a határa, hol a nemzeti érdeknek és a közös müveltségnek veszélye kezdődik. Erről feledkeztek meg II. József és a magyar nemesség egyaránt.*"[18]

A kalapos király halála után a magyar nemesség az alkotmány helyreállítására, a jozefinista reformok eltörlésére törekedett, Marczali az 1790-ben született megyei határozatok közül néhányat részletesen is bemutat. Szerepel köztük Háromszék is, felterjesztése

> „*annyiból nevezetes, hogy a székely nemzeti érzés teljes renaissanceát mutatja. »A székely nemzet az ő régisége szerint megkülönböztetett törvényekkel s magok által szerzett és állitott szokások szerint éltek, szintén úgy magak örökségét nem pénzen, nem valami könyörgő vagy ajánló levelek mellett szerezték, hanem tulajdon vérekkel vették.«*"

Igényli a katonai határőrvidék megszüntetését is.

> „*De ők hegyeiken túl is néznek, a legfontosabb politikai kérdések megoldásához is hozzászólnak. »Az emberi társaság főczéljának elérésére nézve világos, hogy az uralkodó ne kezdhessen hadat, hanem előbb tanácskozzék az országgal. Hogy a hadi támadások csupán az udvari titkos végzésektől függjenek, az egész emberi társaságnak boldogságával ellenkezik.« Ilyen formában találhatók meg Rousseaunak tanitásai és a versaillesi nemzetgyűlés beszédeinek viszhangja a Hargita bérczeinek tövében.*"[19]

Külön fejezetet szán a szerző az 1790. évi erdélyi országgyűlésnek, hangsúlyozva, hogy „*a kis hazában* (…) *József rendeleteinek visszavonása és halála a magyarral azonos mozgalmat okozott. Különösen kiemelendő, hogy, mivel a régi rendi élet visszaállitásáról volt szó, ez a mozgalom itt épen nem szoritkozott a magyar és székely nemzetekre. Részt vettek abban a szászok is, kik nemzetiségüknél sokkal többre becsülték rendi jogaikat és kiváltságaikat.* (…) *Az volt a kérdés: a három kiváltságos nemzetnek ez az egyetértése fenmarad-e akkor is, mikor nem a réginek fentartásáról, hanem újitásokról van szó?*"[20] Elsősorban a két országrész egyesítése szerepelt az erdélyi diéta napirendjén, ez a bécsi kormányzat és a szászok ellenállása miatt megbukott. Marczali kiemeli, hogy e tanácskozáson szerepelt először a román kérdés; ti. a románoknak az uralkodóhoz felterjesztett kérvényét, melynek címét – *Supplex libellus Valachorum* – Marczali egyébként nem említi, az országgyűlés tárgyalta, de csak a görögkeleti egyház szabad vallásgyakorlatát fogadta el, az alkotmányos jogok kiterjesztése nem fért a rendi gondolkodásba.

Magyarország története II. József korában című monumentális művének második kötetében szerepelnek többször is az erdélyi speciális kérdések. A

18 Marczali 1898. 245.
19 Marczali 1898. 278.
20 Marczali 1898. 316.

türelmi rendelet előkészítésekor az uralkodó az erdélyi kancelláriát is megkérdezte, és azt a véleményt kapta, hogy a négy bevett vallás szabad gyakorlatának rendszere miatt nincs szükség a rendeletre. „*Erdélyre vonatkozólag is elrendeltetett a tolerantia és annak közzététele. Az utóbbira nézve megjegyezte a kanczellária, hogy ott nincs újság. Az államtanács és utána a császár szükségesnek tartották a publicatiót ott is, mert ott is volt panasz. Legfölebb stilaris változások engedhetők meg.*" Az erdélyi kancellária módosító javaslatait, például, hogy a bevett vallások kifejezést kell használni, elfogadta az uralkodó. „*Ehhez hozzájárult az államtanács és a császár, és ennek értelmében adták ki a rescriptumot Erdélyben.*"[21]

„*Magyarországon nem is volt oly nagy ezen intézkedés fontossága, mint Erdélyben* – hangsúlyozza Marczali –*, hol a görög nem-egyesültek nagy részét képezik a lakosságnak. A magyarországi szerb jogot nyert kiváltságért, midőn magyar polgárrá lön, az erdélyi oláh csak a tolerantia által jutott jogos existentiához. A vallás szabadságára méltán büszke Erdélyben egyenlő jogban részesült négy vallás. Ezek viszonyára nem is igen hatott a tolerantia. Annál fontosabb ott a görög nem egyesültekre nézve, kik csak toleráltak.*" Ami a türelmi rendelet erdélyi kihirdetését illeti, a szerző az általános politikai indokok mellett az államtanács véleményét idézi, mely szerint az is fontossá tette, hogy „*nagy a nem-egyesülteknek száma és ezeket sok okból kell jó érzületükben megtartani. Vigyázni kell, hogy az uniáltak többé ne nyomhassák el őket.*"[22]

A harmadik kötet első fejezete, a *Hóra-világ Erdélyben* 30 oldalnyi terjedelemben tárgyalja a parasztlázadás történetét. Az erdélyi parasztlázadás szélsőséges magyar (Teleki Domokos), mérsékelt magyar (Szilágyi Ferenc) és szélsőséges román (Nicolae Densusianu) történészeinek-krónikásainak műveit ismeri, azonban forrásként a hivatalos kormányzati iratokat használja.[23]

Hosszasan ír az Arad és Zaránd megyében, meg a déli határszélen kialakult rablóvilágról, többek között arról, hogy a román nemzetiségű szegénylegények megfékezésére a megyéknek nem volt elegendő karhatalmuk. Hangsúlyozza az ortodox pópák vezető szerepét. Az orosz ortodox befolyás erősödése Moldvában és Havasalföldön hozzájárult az elégedetlenség kitöréséhez, a szerző azonnal kitekint a környező országokra, és regionális kontextusba helyezi az erdélyi–kelet-magyarországi eseményeket.

A szomszéd megyék szegénylegényeinek hatása megerősödött Hunyad megyében, a katonaságba való beiratkozás volt a román kincstári jobbágyság szabadulási reménye. A toleranciarendelettel megszűnt az erőszakos görögkatolikus térítés, ez is erősítette a jó császárba vetett hitet. József császár-királyról írja:

> „*A császár véget akar vetni a társadalmi, nemzeti és vallási előjogoknak, ugyanaz a czélja Hóra társainak is. A császár épen a válságos*

21 Marczali 1885. 220.
22 Marczali 1885. 261.
23 Marczali 1888. 4–5.

időben a magyar nemességben látja ellenségét; ennek kiirtására fog fegyvert az oláh nép. A császár véget akar vetni az emberek rabszolgai lealázásának, az oláhok is hirdetik az emberi egyenlőség evangeliumát."

A veszély idején össze kellett volna fognia az uralkodónak és a rendeknek. „*Erről feledkezett meg a magyar nemesség és II. József egyaránt. Az elsőnek elnyomása adta meg az oláh forradalomnak létjogát, a másiknak elnézése nyitotta meg az útat a fölforgató törekvések előtt.*"[24] 1784. november végén az uralkodó végül hitelt adott az új erdélyi főhadiparancsnok, Fabris tábornok jelentéseinek, és kiadta a parancsot a katonaságnak a lázadás elfojtására.

Agrarius viszonyok Erdélyben. Szászok és oláhok címen külön alfejezet szól a privilegizált szász nemzetről, előjogaikat 1785-ben szüntette meg az uralkodó. „*Nem más volt e tény, mint a Királyföld összes nem szász népességének felszabadítása. Ki is lőn mondva elv gyanánt, hogy a Királyföld, mint királyi birtok, másnak, mint a fiscusnak, nem adózhat.*"[25] A románságot a lázadás leverése utáni amnesztiarendelet békítette meg.

1935-ben Marczali professzor egyik utolsó műve, az *Erdély története* összefoglalója mindannak, amit egy kis formátumú kötetben el kívánt mondani a kisebbik haza múltjáról az előidőktől kezdve az 1848–49-es szabadságharccal bezárólag. Megjelentetésére a Káldor Könyvkiadó vállalkozott. Már a kortárs kritikák is ellentmondásosan értékelték, a későbbi bírálatok a hiányosságok észrevétele mellett kiemelkedő fejezeteit méltatták. Általánosan sajnálkoztak a szakirodalmi hivatkozások elmaradása miatt.[26]

Az első fejezet a honfoglalás előtti történéseket tekinti át, a szkíta ősidők bemutatása meseszerű, a római provincia tárgyalása a megszokott. A honfoglalást és az államalapítást az elfogadott módon tárgyalja, az erdélyi rész először a kun betörés leírásakor szerepel a szövegben. A szászoknak nyújtott kiváltságlevél (1224) kapcsán szól a szerző az erdélyi három nemzetről, korábbi évtizedekre is visszatekintve. Rogerius mester nyomán esik szó a tatárjárásról, a váradi kanonok művét dicsérve Gibbon angol történetíró véleményét idézi: „*a legjobb jellemzés, amelyet barbár betörésről valaha kaptunk.*"[27] A Zsigmond korát tárgyaló alfejezet tartalmazza az 1437-es parasztfelkelés és a három nemzet uniója bemutatását, bár a parasztmozgalom leírása kissé zavaros szerkezetű.

Mátyás korának elbeszélésekor az erdélyi török betörés került kiemelésre.

„Erdély nagy gazdagsággal rendelkezett arany, ezüst és sóbányáiból, amikből legtöbb jövedelme van a királynak. Ezért a törököknek visszatértükben útját állta Báthory István erdélyi hadakkal, nemesek-

24 Marczali 1888. 26.
25 Marczali 1888. 50.
26 Dénes 2022. 324–325., 329.
27 Marczali 1935. 36.

kel, székelyekkel, szászokkal, románokkal. Véres, hosszú küzdelem után már majdnem elbukott a megsebesült vajda, midőn a molnár legényből temesi ispánságig emelkedett Kinizsi Pál a csatasorba állott. Ennek a Herkulesnek, aki két kézzel ölte a törököt, mi sem bírt ellenállani. A foglyokat kimentették és nagy zsákmányt szereztek, Hunyadi János ideje óta nem volt a töröknek ily nagy vesztesége (1479)."[28]

Kinizsi paraszti származásának legendáját Marczali korában senki sem vitatta, családjának történetét nemrégiben tárta fel a kutatás.[29]

A mohácsi csatavesztés utáni korszakot tárgyaló alfejezet a *Keleti Magyarország* címet viseli, ez az új történeti fogalom később, az 1986-os *Erdély története*ben bukkan fel újra „*Keleti magyar királyság*" formában. Martinuzzi György barát meghatározó szerepét emeli ki a szerző.

„*Alig lehetett nehezebb probléma annál, hogyan lehet összetartani a két Magyarországot a szultán felsősége, hűbérisége alatt. Ezt a nehéz kérdést csak Fráter György esze és komolysága, valamint ragaszkodása a Zápolyaházhoz volt képes megoldani. Annak a keleti államnak, amelynek több mint két századon át az a hivatás jutott, hogy kettészakadása ellenére is fenn tudta tartani a magyarságot, ő a megalkotója.*"[30]

A hitújítás és az irodalom címen mutatja be a reformáció sajátos erdélyi folyamatát, 1570-re az ország túlnyomóan protestánssá vált. Marczali méltatása szerint

„*Szinte egyedülálló példa ebben a hitéért gyűlölködő világban, hogy századokon át négy felekezet élhetett, aránylag kevés sérelemmel, békén egymás mellett. A székelység nagy része békén megmaradt katolikusnak, senki sem bántotta és a katolikus Báthory Istvánnak uralma legjobban bizonyítja, hogy itt a politikai érdek erősebb volt a felekezetinél.*"[31]

Báthory István és Zsigmond uralkodásáról szól a következő fejezet, itt a tizenötéves háború erdélyi vonatkozásairól szólva a szerző beiktat egy széles kitekintésű, történetírói felfogására tökéletesen jellemző bekezdést. „*Világraszóló események sokasága zúdult egyszerre Európára*" kezdettel a Szent Bertalan-éjtől kezdve a hollandiai szabadságharcig tekinti át röviden a nagy európai konfrontációt, és helyezi el benne a kicsiny Erdélyt. „*Ebbe az or-*

28 Marczali 1935. 59.

29 Magina 2020. 83–100. Az erdelyitorteneszforum@googlegroups.com hozzászólóinak köszönöm, hogy felhívták a figyelmemet e tanulmányra.

30 Marczali 1935. 82.

31 Marczali 1935. 93.

kánba sodródik a török oltalom árnyéka alatt meghúzódó kicsi, békés Erdély, minden európai állam közt az első, amely négy felekezetet fogad békés ölébe."[32]

Bocskai kora és a bécsi béke bemutatása után tárgyi tévedést észlelhetünk a szövegben: „*Változás áll be az uralomban. Az öreg Rákóczi lemondásra bírja a fiatal, nagyravágyó és minden asszony után futó Báthory Gábort, aki magának foglalja le a hajdúkat.*"[33] Valójában a hajdúkra támaszkodó Báthory fellépése késztette lemondásra Rákóczi Zsigmondot.

Bethlen Gábor politikai és katonai sikereinek méltatása mellett hosszan ír kultúrapártoló tevékenységéről, és kitér vallási türelmességére is. „*Tisztában volt azzal, hogy a belső békének a felekezetek jó megférése az alapja és minden felekezet iránt türelmes bírt lenni. A zsidókat nem üldözte, sőt kancellárja, Pécsy Simon, közülük való volt. Befogadta a zsidókat, szabad kereskedést engedett nekik.*"[34] Pécsy valójában a szombatosok körébe tartozott.

Rákóczi György személyiségét elemezve vallási türelmetlenségét emeli ki, és hosszan ír Apáczai Csere János erdélyi sorsáról, aki a fejedelmi hatalommal összeütközve kolozsvári száműzetését iskolateremtő tevékenységre használta, és egyetem létesítésének tervét dolgozta ki.

Apafi fejedelemségéig, Bánffy Dénes tragédiájáig jut el az események taglalásával, amikor egy nagy fejezettel szakítja meg az elbeszélés fonalát. *A XVII. század lelkivilága és életmódja* cím alatt először a 16. és 17. század nagyívű összehasonlításáról olvashatunk: a reformáció és a reneszánsz színes, mozgalmas évszázadához képest a következő már szürkébb, a protestáns egyházak is türelmetlenné váltak, a magyar elit belenyugodott a Habsburgok királyságába. Az életmód, a szokások változásáról nem erdélyi, hanem felső-magyarországi példákat hoz.

Az 1690-ig eljutó köztörténeti elbeszélést egy historiográfiai áttekintéssel szakítja meg, *Az önálló Erdély történetírása* cím alatt másfél század latinul és magyarul író krónikásait sorolja fel. Hazai és külföldi, magyar és szász auktorok néhány mondatos életrajzával, értékelésével eligazítást nyújt a nagyon gazdag anyagban.[35] Érdekes, hogy a több mint három tucatnyi szerző közül kimaradt Bethlen Miklós kancellár.

Rákóczi Ferenc pályájának felvázolásakor az 1697-es tokaji felkelésről is szól, amelyhez a sárosi főispán nem csatlakozott: „*Csak az bántotta, hogy nem adták meg neki a hercegi címet*" – a megállapítást kesernyés kiszólás követi: „*abban a korban pedig szörnyen uralkodott a címkórság – akárcsak napjainkban.*"[36]

„*Erdélybe is behatolt a felkelés és Rákóczit meg is választották fejedelemnek, de az egész ország soha nem hódolt neki. Rabutin generális őrségei megszállották a szász városokat és a velük tartó labancok segítségével az ostrommal is dacol-*

32 Marczali 1935. 96–97.
33 Marczali 1935. 100.
34 Marczali 1935. 100.
35 Marczali 1935. 167–178.; Dénes 2022. 328.
36 Marczali 1935. 194.

tak." Apró tévedésre is rábukkanhatunk a kuruc szabadságharc bemutatásánál, Herbeville császári generális zsibói győzelmét 1708 novemberére teszi, valójában 1705-ben zajlott le a zsibói csata. Joggal állapítja meg a szerző, hogy „*katonai szempontból a felkelés mégis csak függeléke volt az örökösödési világháborúnak. Míg a francia túlsúlyban van, a kurucot nem lehet leverni*." 1707 tavaszán „*Rákóczi Erdélybe ment – attól semmiképp sem akart megválni és beiktatta magát a fejedelemségbe.* (…) *A fejedelem nemesi társaságot szervezett erdélyi ifjakból, kiket francia minta szerint testőreivé avatott*."[37] A kuruc világot lezáró szatmári békét Rákóczi nem fogadta el. Marczali szerint

> „*történeti szerepe abban csúcsosodik ki, hogy magánérdekével nem törődve, »nemzete hasznára, a maga dicsőségére« inkább a száműzés keserű kenyerét választotta, semhogy lemondjon Erdély és Magyarország függetlenségéről. Bölcsen tette; alattvaló már nem lehetett. Az új Magyarország kicsinyes viszonyaiba nem fért egyénisége.*"[38]

A mű negyedik nagy fejezetének szerkezete nem mindenütt követi a kronológiát, Erdély 1711 utáni történetét először a tatár betörésekkel kezdi, majd a Pragmatica Sanctio elfogadásával folytatja, azután ugrik vissza 1712-re, a deputatio korára, a császári adminisztráció helyreállítására.

A 18. század történetéből néhány jellemző eseményt emel ki, Bánffy Dénes és Barcsay Ágnes történetét, azaz Teleki Sámuel meghiúsult házasságát, Ágnes leányasszony Bécsbe hurcolását és katolizálását mint a protestánsok elnyomásának kirívó példáját említi. A görögkatolikus egyház létrehozását, az unitusok és a görögkeletiek vitáit Mária Terézia korától mutatja be, hangsúlyozva, hogy az unió elsősorban a rutének között bizonyult sikeresnek. *Madéfalva és Buccow* cím alatt a székely határőr-katonaság létrehozását tárgyalja, a román határőrség megalapításáról nem esik szó. *A Hóra-világ bemutatása* a II. József koráról szóló, már említett nagy műve alfejezetének rövidített formája.

Az erdélyi reformkor és az 1848 őszi események tárgyalásakor nagy hangsúlyt helyez a románság jogainak megoldatlanságára, Wesselényi Miklósnak a jobbágyság gyors felszabadítását célzó javaslatai – megállapítása szerint – sajnos nem váltak valósággá. Erdély magyarságának problémáit elsősorban az anyaországgal való unió oldotta volna meg, e témában a szerző gróf Gyulai Lajos 1830-as naplóbejegyzését idézi. Itt is a szöveg között, zárójelben adja a forráshivatkozást, ahogyan a kötet néhány más helyén is.

Marczali Henrik Erdély történetét mindig az általános magyar történelembe ágyazva vizsgálta, és folyamatosan figyelt a párhuzamosan zajló nemzetközi eseményekre. Utolsó történeti munkája nem alkalmas a kisebbik magyar haza múltjának részletes megismerésére, de forráshivatkozások nélkül is érezhető, hogy témájának már korábban is közölt részleteit nagy

37 Marczali 1935. 198., 202.

38 Marczali 1935. 206.

anyagismerettel, újrafogalmazva tette közzé.[39] Mai olvasói is találnak benne igen figyelemre méltó, akár továbbgondolásra késztető fejezeteket, bekezdéseket. Nem véletlen tehát, hogy a budapesti Anno Kiadó 1997-ben reprint kiadásban újra piacra dobta.[40]

A Dunántúl szülötteként Marczali nagyon jól érezte magát a bérces kis hazában, emlékezéseiben jó humorral idézte fel kutatóútjainak történéseit. Jó viszonyba került az öreg Bánffy Miklóssal, az író és politikus gróf nagyapjával, akinek közbenjárására megnyíltak előtte az erdélyi főúri levéltárak: 1888-ban

> „*a gróf aztán meghívott Remetére, levéltárát átkutatni. Elvittem magammal irodeáknak sógoromat, Schmidl Miklóst is.* (…) *A levéltár nemcsak gazdag és értékes, hanem elsőrangú forrás a XVII. és XVIII. századra nézve. A Bánffyak, Bethlenek, Telekiek, Barcsayaknak irományaiból a kálvinista főnemesség lelke áradott felém.*"

Remetén a kis vendégházban laktak, egy éjszaka az öreg gróf az inasával átküldött nekik védelmi eszközül egy díszes szablyát.

> „*Ez Bánffy Dénes kardja volt, mellyel a fenesi csatában 1660-ban levágott egy basát. Nagyon mulattunk ezen az »éji látogatáson« sógorommal; mert hát ilyen esetben talán megfelelőbb lett volna a revolver. De azért tartózkodásunk végéig nálunk maradt a kard.* (…) *Ez a jelenet megmutatta, hogy voltakép még feudális territóriumon mozgunk.*"[41]

Irodalom

Dénes 2022	Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága.* Budapest, 2022.
Jakó 1975	Jakó Zsigmond: A torockói legenda kritikája, II. *Korunk* 33. (1975):3. 174–182.
Magina 2020	Magina, Adrian: Cognomen a paterno pago inditum. On the Origin and Social Ascension of Paul Kinizsi. *Initial. A Review of Medieval Studies* 8. (2020) 83–100.
Marczali 1881	Marczali Henrik: A székelyek eredetéről. *Budapesti Szemle* 25. (1881):49. 137–144.
Marczali 1885	Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában.* II. kötet. Budapest, 1885.

39 Értékelését lásd Dénes 2022. 329–330.

40 Dénes 2022. 487.

41 Marczali 1929b.

Marczali 1888 — Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában.* III. kötet. Budapest, 1888.

Marczali 1894 — Marczali Henrik: Néhány történeti észrevétel Haşdeu tanulmányára. *Budapesti Szemle* 79. (1894):211. 82–91.

Marczali 1896 — Marczali Henrik: *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Budapest, 1896. (A magyar nemzet története II.)

Marczali 1898 — Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815).* Budapest, 1898. (A magyar nemzet története VIII.)

Marczali 1929a — Marczali Henrik: Emlékeim. 7. rész: Erdélyben – és küzdelemben. *Nyugat* 22. (1929):16. 231–234.

Marczali 1929b — Marczali Henrik: Emlékeim. 10. rész: Erdélyi benyomások. *Nyugat* 22. (1929):19. 416–420.

Marczali 1935 — Marczali Henrik: *Erdély története*. Budapest, 1935.

Henrik Marczali about Transylvania

by Gábor Sipos

(Summary)

Henrik Marczali presents the past of the eastern province embedded in the general Hungarian history; his approach is not Transylvanistic. The present study lists in chronological order the Transylvanian events, the method of their discussion, occurring in Marczali's works of Hungarian history and illustrates the author's style with ample quotations.

The most important events of medieval Transylvania are included in the volume of several hundred pages titled History of Hungary in the Age of the Árpáds, published in 1896. Relying on sources, Marczali discusses in detail the origin of the Szeklers, the settling process of the Saxons, and the arrival of the Romanians. In describing the Mongol invasion, he quotes Gibbon's favorable opinion about the work of Canon Rogerius.

Hungary's History from the Treaty of Satu Mare to the Congress of Vienna (1711–1815), published in 1898, also includes Transylvanian events, presenting their significance to the whole and highlighting its special characteristics. In his opinion, upon adopting of the Pragmatica Sanctio Transylvania was the experimental site. He writes extensively about the causes of the peasant uprising led by Horea, placing the movement in a regional context.

The second volume of his monumental work titled History of Hungary in the Age of Joseph II., published in 1885, contains several special issues regarding Transylvania, such as the decree of tolerance and its consequences in the eastern province. When processing the history of Horea's peasant revolt, he used as source the official documents.

History of Transylvania, one of Marczali's last works was published in 1935, this being a summary of everything he wanted to tell about the past of the eastern province based on his earlier researches. His volume is not suitable for a detailed study of the Transylvanian history, but even without reference sources, it is observable that he rephrased the previously published sections with great knowledge of the material.

Per Aspera ad Astra
XI. évfolyam, 2024/2. szám

Miru György

Marczali Henrik Széchenyi- és Kossuth-képe

Ha kicsit elidőzünk Dénes Iván Zoltán Marczali Henrik (1856–1940) életművét feldolgozó nagymonográfiájának irodalomjegyzékénél, rögtön szembeötlik, hogy Marczali nem volt a 19. század történésze.[1] Csak néhány tanulmányban foglalkozott a korszakkal, s azok közt, főként az angol–magyar kapcsolattörténeti írásokban, a Széchenyi-téma is megjelent.[2] Inkább forráskiadások és forrásbemutatások kötötték őt saját korának, illetve az akkori közelmúlt történetéhez. Ezek közt elsősorban naplók, levelek és emlékiratok szerepeltek, mai fogalmaink szerint ún. egodokumentumok, tehát Marczali 19. századi forráskiadó tevékenysége inkább ezt az érdeklődését reprezentálta. Ezek közül fontos kiemelni az aradi vértanú, gróf Leiningen-Westerburg Károly (1819–1849) leveleit és naplóját, amelyhez bevezető tanulmányt is írt.[3] De talán nem érdemes szó nélkül hagyni az 1849 tavaszán Teleki László gróf (1811–1861) és a lengyel emigráns diplomata, Adam Czartoryski herceg (1770–1861) tárgyalásairól készült jegyzőkönyvet, amelyből a magyarországi nemzetiségi ellentétek megoldására tett próbálkozásról tájékozódhatunk, vagy a zsidóság emancipációjához kapcsolódó forrásközlést sem.[4]

Ezeken az írásokon kívül néhány recenziót közölt még szintén politikusok emlékiratáról és önéletrajzáról, illetve Görgey István (1825–1912) Görgey Artúr (1818–1916) ifjú éveiről írt könyvéről (1916), valamint egykori tanítványa, Szekfű Gyula (1883–1955) *Három nemzedék* című művéről (1920). Ismeretterjesztő cikkeiben is írt Széchenyi Istvánról (1791–1860), ahogy Eötvös Józsefről (1813–1871), Tisza Istvánról (1861–1918) és a királyról, Ferenc Józsefről (1830–1916) is. Utóbbi politikai és magánleveleiből is adott ki szemelvényeket, és nekrológot is írt róla. Ebben a műfajban nemcsak történész elődjéről, Horváth Mihályról (1809–1878) emlékezett meg, hanem a már említett Ferenc József mellett Kossuth Ferencről (1841–1914) és Görgey Artúrról is.

Marczalinak a 19. századról kialakított történeti koncepcióját igazán középiskolai tanárságához kapcsolódó tankönyvírói munkássága révén, illetve átfogó történeti összefoglalásaiban fejtette ki.[5] 1911-ben megjelentetett egy *Magyarország története*t, amelyet négy évfolyamon keresztül tartott egyetemi előadásaiból dolgozott át, és amelyet a következő évben bővített formában is kiadott. Az Athenaeum kiadóvállalat *Egyetemes és hazai történe-*

1 Dénes 2022. 483–503.

2 Marczali 1890; Marczali 1913; Marczali 1919.

3 Marczali 1889; Marczali 1891; Marczali 1900a; Marczali 1906.

4 Marczali Henrik: A nemzetiségi kérdés megoldásának első kísérlete 1849-ben. *Pesti Hírlap,* 1927. november 13. 6.; Marczali 1933.

5 Horváth 1890; Marczali 1894; Marczali 1900b; Marczali 1901.

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.07.

(cc) BY-NC-ND

lem címmel egy hatkötetes sorozatot indított, amelynek első négy kötetét, az egyetemes történelmet Márki Sándor (1853–1925) írta, míg a magyar történelmet két kötetben Marczali Henrik foglalta össze, lényegében már a korábban publikált történelmi összefoglalását adta ismét közre. 1920-ban a sorozat háromkötetes formában is megjelent, *Világtörténelem és Magyarország története* címen, amelynek ezúttal harmadik kötetét jegyezte Marczali.[6]

A Szilágyi Sándor (1827–1899) szerkesztésében 1895–1898 között napvilágot látott millenniumi sorozat, *A magyar nemzet története* tíz kötetének megírásából Marczali óriási részt vállalt, a magyar őstörténettől és honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig tartó időszakot, illetve az 1711 és 1815 közti periódust dolgozta fel (az 1. kötet egy része, a 2. és a 8. kötet), a 10. kötet, az 1848-cal kezdődő korszak megírásától azonban visszalépett. 1911-ben és 1912-ben tehát két kötetben jelentette meg magyar történeti összefoglalását: a második kötet harmadik részében *A magyar nemzeti állam alakulása* címmel II. József (1741–1790) uralkodásától a 20. század elejéig mutatta be a nemzet történelmét. A reformkort önálló fejezettel vezette be (*A legnagyobb magyar és kora*), de a negyvenes éveknek újabb fejezetet szentelt (*Az átalakulás és nehézségei*), amelyet az áprilisi törvények megalkotásával zárt. Az 1848. és 1849. évi események már a *Szabadságharc* című fejezetben kaptak helyet. Előadásában távolságtartásra, elfogulatlanságra és tárgyszerűségre törekedett. Nem használt utólagos mércéket, metahistóriai sémákat, nyelvezete igényes, sőt kifejezetten élvezetes.[7]

Széchenyi István portréja

Marczali a reformkorról szóló összefoglalásában, ellentétben a korszak többi főszereplőjével, Széchenyiről részletesebb pályaképet és portrét nyújtott, amelyet az alábbi felütéssel vezetett be: „*Nekünk pedig történetünkben megvan a példánk arra, mit tehet egy ember, hol százezren, tele jóakarattal, nem tudnak mihez fogni.*”[8] A cselekvő politikus képének szuggerálásán túl Marczali Széchenyi lelki kondícióit, motivációit és szociális helyzetét nagy empátiával közvetítette olvasói felé. Tevékenységének kulcsfogalmait a „nemzet felemelésében” és „Magyarország újjáalkotásában” határozta meg. A szerző hamar az országgyűlésre irányította hősét, hogy tömör, de tartalmas beszámolót közöljön az 1825-ös diétáról. Ez az eljárása a későbbiekben is megmaradt, hiszen az 1790-es országgyűlés monográfusa szívesen számolt be a korszak egymást követő reformországgyűléseiről.

Marczali jó érzékkel a reformbizottsági munkálatok felelevenítését tekintette a reformok kezdetének, úgy vélte, hogy Széchenyi könyve, a *Hitel* (1830) a legerősebb támadás volt, amelyet valaha a régi magyar alkotmány

6 Marczali 1911; Marczali 1912.

7 Marczali 1912. 612–682. Az *Egyetemes és hazai történelem* sorozatban megjelent kötet reprint kiadására (Budapest, é. n.) hivatkozom. Dénes 2022. 40–46., 140–147., 151–154.

8 Marczali 1912. 612.

ellen intéztek. Szerinte Széchenyi az egész magyar társadalom alapjainak a mélyére nyúlt, ezért társadalmilag forradalmárnak minősítette az egyébként közjogi tekintetben konzervatív politikust. Forradalommá akkor válik a változás, fejtette ki egyébként, ha áthatja az egész társadalmat és új rétegeket emel felszínre. Attól volt igazán forradalmi Széchenyi, folytatta a gondolatmenetet, hogy nem ismerte el a történelmi tekintélyt. Radikális gondolkodása sokban emlékeztette II. Józsefére, csak a legnagyobb magyar kímélte a nemzetiséget és a vallást.

Kidolgozott reformprogramjával, a *Stadium*mal (1833) már békés forradalmat akart keresztülvinni, mert célja, az „emberiség jussainak" kivívása volt, s művében az ahhoz vezető lépéseket fejtette ki. Az 1832-ben megnyílt országgyűlés többsége sem ítélte el a forradalmat, s rajongott Lengyelországért is. Marczali szerint Széchenyi igazi modern államférfi volt, mert nem elégedett meg az általános elvekkel, hanem mindig tekintettel volt a politikai lehetőségekre. Nemcsak megértette a kor kérdéseit (ezért tartotta őt a legnagyobb magyarnak), de a megoldásokat is megmutatta.

Később megkezdődött politikai elszigetelődése, az ellenzéktől teljesen elvált, de a kormány sem bízhatott benne. Marczali rendre megemlítette Széchenyinek a reformok sorába illeszkedő alkotásait, majd abban összegezte véleményét, hogy a reformkorszak az ő nyomán indult, de az első lépések inkább irányt jelöltek, mintsem megváltoztatták volna az ősi alkotmány struktúráját.[9]

Kossuth Lajos fellépése és a vita

Marczali Kossuth Lajosról (1802–1894) nem készített olyan alapos portrét, mint Széchenyiről, ugyanakkor meg kell jegyezni, ha Wesselényi Miklós bárót (1796–1850) nem említette volna meg Széchenyi barátjaként, akkor a későbbi szerkesztő előbb lépett volna színre a történetben, mint idősebb mentora. A zempléni ügyvéd a nyilvánosság terén szerzett érdemeket, s Wesselényi az ő példáját követte majd az erdélyi országgyűlésen. Sorsuk is párhuzamos, mindketten a megújult kormányzati reakció áldozatává váltak. A Deák Ferenc (1803–1876) által vezetett újabb diéta viszont kivívta a politikai foglyok szabadon bocsátását. Az országgyűlés szelleme egészen megváltozott Marczali szerint: amíg korábban csak egyesek követték Széchenyi eszméit, most már általánossá vált a reformok követelése, még a főrendeknél is kialakult egy ellenzéki csoport.[10]

A kormánnyal létrejött megegyezés után kibontakozhatott a hazafias munka. A közvélemény vezetését, amit tíz évvel azelőtt a *Hitel* szerzője kezdeményezett, most Kossuth ragadta magához a *Pesti Hírlap*pal (1841–1848), s tettekre sarkallt. Széchenyi ebben izgatást látott, amely forradalomba, enyé-

9 Marczali 1912. 612–618., 622–623., 626–627.

10 Marczali 1912. 620–622., 624–625.

szetbe viheti a nemzetet, miközben az elvek helyességét elismerte. Marczali a vita mögött meghúzódó ellentéteket az alábbiakban próbálta megragadni és érthetővé tenni. Szerinte a dúsgazdag főúr állt szemben a szegény ügyvéddel, a magyar könyvpróza megalkotója a „journalistával", a liberális a radikálissal, a gyakorlati politikát képviselő az elméleti politikával. Vagyis szociális és politikai ellentétpárokkal, ahogy persze mások is, értelmezte a két politikus közti feszültséget. Marczali szerint Széchenyi rosszul mérte fel népszerűségét és tekintélyét, mert Kossuth nemcsak beszélt és írt, de szenvedett is a hazáért. Egy későbbi, 1913-ban publikált tanulmányában is érintette a vitát, akkor is hasonlóan látta a konfliktust. A személyes ellentét a két politikus által képviselt eltérő elveknek volt a küzdelme, a liberalizmus harca a radikalizmussal, a fokozatos fejlődésé a forradalommal. Ebben a relációban már nem Széchenyi volt a forradalmár, hanem Kossuth, de azt nem fejtette ki részletesen a tanulmány szerzője, hogy ez miként változott meg.[11]

Marczali abban azonban újat nyújtott, hogy az ország állapotához mérte a vitázó felek által kínált társadalmi programot. Széchenyi hitelt, szabad földet akart elsősorban a földesúr javára, amely azonban a parasztok érdekét is szolgálta volna. Szabad kivitelt szeretett volna Ausztria irányába, a dohány állami jövedékének hasznát országos beruházásokra fordítani, s mintegy 70 év alatt lebonyolítani a jobbágyság teljes megváltását, vagyis nem sürgette azt, ahogy a konzervatív gróf Dessewffy Emil (1814–1866) sem. Programja a földművelő ország érdekeit képviselte, amely jó felvevő piacává válna az iparosodott és gyárakkal rendelkező Ausztriának, de annak jóléte kedvezően visszahatna Magyarországéra is. Marczali 1913-as írása szerint is Széchenyi felismerte, hogy Anglia az iparnak köszönheti fejlődését, de ezt az ipart nem akarta átültetni Magyarországra, annak káros szociális következményei miatt. Ugyanezt fejtegette *Az angol–magyar érdekközösségről a múltban* című írásában is. A művelt Nyugaton azonban az ipar és a kereskedelem vált a legfontosabb gazdasági tényezővé, s azzal együtt a polgárság mind jelentősebbé. Az úr és a paraszt helyébe lépő polgárság nélkül nincs modern művelt nemzet, nincs alkotmányos szabad állam, nincs nemzeti állam – fejtette ki Marczali.[12]

Ebben az összevetésben Kossuth már inkább a jövendőre figyelt, s társadalompolitikája elvált Széchenyiétől, a jövő indusztriális nemzeti államát vizionálta, amely azonban még a szerző idejében sem valósult meg. Kossuth megnyerte az amúgy földbirtokos ellenzéket az ipar pártolásának és a polgárság felemelésének, noha annak politikai emancipációja Magyarországon komoly akadályokba ütközött. Ugyanis nyelvében nem volt magyar, a kamara irányítása és befolyása alatt állt, s tartózkodott az újítástól, vagyis alapvetően konzervatív beállítódású volt. 1913-as tanulmányában még sarkosabban fogalmazott, Széchenyi a mezőgazdasági érdeket tartotta szem előtt,

11 Marczali 1912. 632–633.; Marczali 1913. 174–175.

12 Marczali 1912. 633–635.; Marczali 1913. 174.; Marczali 1919. 120.

s a szabad kereskedésnek volt a híve, Kossuth viszont iparos és kereskedő polgárságot akart. E szembeállítás mögött nem volt nehéz felismerni saját korának agrárius és merkantilista polémiáit. Majd 1919-es cikkében ismét kijelentette, hogy Kossuth sokat foglalkozott ipari és kereskedelmi kérdésekkel, és a vukovár–fiumei vasútterve is az ország megnyitását szolgálta volna az angol kereskedelem előtt. Marczali mindezt azzal is kiegészítette, hogy a reformerek körében nagy volt a lelkesedés a polgári rend iránt, főként az 1843–1844-es országgyűlésen elkészült városi törvényjavaslattal támasztotta azt alá, sőt egész irodalom keletkezett a városokkal, a céhekkel és a polgári foglalkozásokkal kapcsolatban.[13] Kossuth és Széchenyi a védegyleti mozgalmat is eltérően ítélte meg: „*Kossuth a belső állapotokat demokratikus elvek alkalmazásával akarta megváltoztatni, a külső viszonyokat pedig az Ausztriától való teljes függetlenség biztosításával, Széchenyi ellenben a társadalmi s közélet megváltoztatását tartotta legfőbb feladatának, eszközei pedig tisztán szellemiek: nevelés, a jól elrendezett munka s erkölcs.*"[14]

Marczali a vita politikai következményeire is kitért. Szerinte az összeütközés egyre jobbra tolta Széchenyit, mind közelebb került az arisztokratikus és konzervatív táborhoz, később pedig nyíltan a kormány embere lett, elvállalta a Helytartótanács közlekedési osztályának vezetését és nekifogott a Tisza szabályozásának, hogy letörje a Tiszavidék hagyományos ellenzékiségét. Kossuth viszont egyre balra tolódott, és bátran haladt a demokrácia felé. Marczali tisztában volt vele, hogy Széchenyi nem helyeselte az adminisztrátorok nagy számát, mégis összekapcsolta az Apponyi-féle kísérlettel, amely az egész ellenzéket sújtotta, de elsősorban annak Kossuth képviselte radikális társadalmi irányát érintette hátrányosan: „*A földbirtok érdeke győz* (…) *a polgári és ipari érdek ellen.*"[15]

Narratívájában Kossuthot a galíciai események radikalizálták, aki szerint a fokozatos megváltás helyett egyszerre kell felszabadítani a népet, és egybeolvadni azzal. A közös magyarság erősebb kapocs volt, mint amennyire megosztóak az osztály- és vagyonkülönbségek. Később Kossuth felhasználta a forradalmat, de nem azonosította magát azzal. Széchenyi és reformertársainak végső célja a nemzeti állam létrejötte volt, ahol az egyénnek vagy osztálynak a nemzet ügyének erkölcsi, szellemi vagy anyagi előmozdítása ad jelentőséget és értéket.

Az állam megalakulását a nemzetiségi kérdés és a függetlenség hiánya akadályozta. A törvényesen elismert függetlenség az áprilisi törvényekkel vált valóra. Az állam demokratikus értelmezése alapján, Marczali szerint a modern államban a közös műveltség és érzés adott jogot az állam szolgálatára és vezetésére. De amint demokratikussá válik az állam, a szám győz, s a magyarok kisebbségbe kerülhetnek. Ezért erősödött fel szerinte a magya-

13 Marczali 1912. 636.; Marczali 1913. 174.; Marczali 1919. 121.

14 Marczali 1912. 637–638.; Marczali 1913. 175.

15 Marczali 1912. 633., 641–643.

rosítási szándék, ami ellen Széchenyi is szót emelt, aki csak a szellemi és erkölcsi felsőség erejében hitt. De az egy arisztokratikus és nem demokratikus társadalomfelfogásra vallott. A nemnemesek birtokképességének és hivatalképességének törvénybe iktatása volt a demokratikus eszme első diadala a szerző szerint. Máskor azonban a demokráciát a papi és nemesi reakció eszközének tartotta, amikor a kisnemesség manipulálásáról írt.[16]

Marczali értelmezésének kontextusai a történetírásban

Mint az átdolgozott tankönyv is mutatta, Marczali Henrik Horváth Mihály történeti munkáit biztosan ismerte. Horváth emigrációs évei alatt, számos kortársi közlést és visszaemlékezést is felhasználva, írta meg két nagy történeti összefoglalását a reformkorról, illetve a szabadságharcról. Az előző, 1868-as javított kiadása második kötetének ötödik könyve, a *Reformi és nemzetiségi harczok 1840–1843 között* érintette a témánkat.[17]

Horváth szerint 1841-től a sajtóban új korszak kezdődött, a kormány úgy akarta a bizalmat visszaszerezni, hogy a szólásszabadság korlátait megszünteti, vagy legalábbis kitágítja. A főkormányszékek vezetői is azt gondolták, hogy szükséges a politikai kérdések sajtó útján történő megvitatása. Ezért új cenzúraszabályzat is készült. Az időszaki sajtó élénkebb mozgásnak indult, s jelentékeny közéleti tényezővé vált. A *Pesti Hírlap*ot szerkesztő Kossuthot a mártíromság még inkább megerősítette elveiben, a kormány viszont a cenzúrával akarta őt korlátozni. Kossuth népszerűsége, az érzelmekre ható és a szárazabb vitákat is érdekesen előadni képes stílusa megnövelték a lap példányszámát, amely vezére lett a szabadelvű nemzeti mozgalomnak.

Kossuth a börtönből, amely népszerűséget is hozott számára, felkészült magyar államférfiúként lépett ki, s így kezdett az egyes reformkérdések megvitatásához. Az ellenzék álláspontját elfogadva mérsékletet tanúsított a kormány iránt, inkább a hibák, hiányok és visszaélések leleplezésére törekedett. Elvei megegyeztek az egész ellenzéki párt elveivel, amely Széchenyi, Wesselényi, Deák és gróf Batthyány Lajos (1807–1849) nyomdokain haladt. Az átalakulás menetében és módjaiban azonban eltért Széchenyitől, s inkább Wesselényit követte.

Természetesen a vita megértéséhez Horváth is megpróbált leásni az ellentétek gyökereihez. Így Széchenyi az arisztokráciától, tehát azoktól, akik születés, gazdagság és talentumuk által kitűnőek voltak, várta az átalakulás nagy munkájának irányítását, s bizalmatlan volt a megyék iránt. Kossuth szintén óhajtotta az anyagi kifejlést, de azzal párhuzamosan a politikai intézmények átalakítására is törekedett, s Wesselényivel egyetértve mindent a megyéktől várt, elsősorban azok statútumalkotási jogának kihasználásával, és a birtokos középnemességet, egy leendő középrend magját tartotta a nem-

16 Marczali 1912. 627–632., 640–641., 643–644., 650–651., 656.
17 Horváth 1868. 244–262.

zeti újjászületés legelső tényezőjének. Kossuth elutasította az általkintélyeket és demokráciai szellemben nyilatkozott. Széchenyi emiatt felszólalt a *Hírlap* ellen, hogy mérsékelje az ellenzékiséget, s távol tartsa a nemzetet a demokrácia örvényétől, amelyet épp a nemzetiségi tagoltság miatt vélt veszélyesnek. Az 1839–1840-es országgyűlésen megtörtént kibékülést annak zálogaként fogta fel, hogy ezután már a kormány is támogatni fogja a reformokat. A *Hírlap* viszont folytatta, sőt kiterjesztette az agitációt, s azáltal szerkesztője mind népszerűbbé vált. Széchenyi ezt az irányt tévútnak tartotta, s mint a nemzet első reformere fellépett vele szemben. Nagy erkölcsi erejéből fakadóan azzal is számot vetett, hogy mindez népszerűségébe is kerülhet.

Horváth véleménye szerint a vita nem doktrínák és elvek vitája volt, amivel elfogadta az egykori vitázó felek álláspontját. Ugyanis Széchenyi nem akart Kossuth elveivel vitázni, sőt többször úgy nyilatkozott, hogy elveiben a sajátjaira ismer. A túlhajtott izgatás veszélyeitől jajdult fel hazafisága a szerző szerint, s nyíltan azzal vádolta Kossuthot, hogy követett iránya forradalomhoz vezet, mert nem az ész, hanem a túlérzékeny szív és a felhevült képzelet után indul, s modora és taktikája elhibázott. Kossuth tehát modorával izgatott, egymásnak feszítette az érdekeket, amivel lazította a társadalmi rend kötelékeit. A tömegek rivalgásait nevezte közvéleménynek, s a népszerűséget vadászta. Ez az érvelés sokban hasonlított Széchenyi korabeli vádjaira.

Horváth szerint a két politikus eljárása leginkább úgy különbözött, mint a békés reform a forradalomtól. Ugyanakkor nem ismertette Kossuth védekezését, viszont a vita következményeire kitért. A vitához hozzászólók eltúlzottnak tartották Széchenyi aggodalmait, és sokan irigységgel vádolták őt. Mások úgy látták, hogy szabadelvűségében visszalépett, s nem előre, hanem a konzervatív tábor felé halad. A vita következtében a politikai irányzatok karakteresebbé váltak, és jobban megoszlottak, Széchenyi is kísérletet tett egy középpárt megszervezésére. Dessewffy Aurél gróf (1808–1842) részrehajlás nélkül, mintegy bíróként lépett fel a két vitázó közt, véleménye mindkettőjükétől különbözött, akik két eltérő politikai szisztémában gondolkodtak. Horváth tehát közelebb lévén az eseményekhez és egyébként is visszaemlékezés-szerű munkájában jobban ragaszkodott a vita eredeti kontextusához, szorosabb szövegolvasatban és több idézettel közvetítette a felek álláspontját.

A magyar nemzet története 9. kötetét *A nemzeti államalkotás kora (1815–1847)* címmel Marczali kortársa, Ballagi Géza (1851–1907) jogász, történész írta meg. A negyedik könyvben, *A szabadelvű irány hódítása* címmel érintette az adott kérdést.[18] A szerző értelmezésében a politikai átalakulásokat az eszmék harca előzi meg, így Magyarországon is a gyakorlati politikai élet az elméletből merítette irányelveit. Így Kossuth hatása a *Pesti Hírlap*ba írt vezércikkeivel is abban állt, hogy eszméivel mindenkinél jobban alkal-

18 Ballagi 1897. 509–521.

mazkodott a nemzet ízléséhez, hagyományaihoz és gondolkodásmódjához, s előadásával fel tudta a képzeletet izgatni. Kossuth méltó ellenfele a zsurnalisztika terén gróf Dessewffy Aurél volt. Széchenyi sikerein felbuzdulva a túlzó reformerek, Kossuth és társai a „*gazdag nemzet, szabad nemzet*"[19] jelszavát hangoztatták, s épp annak a Széchenyinek kellett őket fékeznie, akinek eredményeire alapították törekvéseiket.

Széchenyi a *Kelet Népé*vel a Kossuth-féle érzelmi politika veszélyeire figyelmeztetett, de középutas politikája azután már nem kellett senkinek. A nemzet Kossuthot követte, aki szíve és nem esze után indult, épp úgy, ahogy azt Széchenyi is hangoztatta. Kossuth radikalizmusát Széchenyi veszélyesnek érezte, aki „*irtózik a rohamos haladástól*",[20] s maga akarja az átalakulást irányítani, szabályozni, mint egy gépész. Széchenyi vezérszerepe azonban lejárt, mert a nemzet azután azt fogadja el vezéréül, aki nem korholja, hanem kedvébe jár, lelkesíti és önbizalmát növeli. Kossuth élénk képzelőereje, agitációja és egész temperamentuma nagyobb hatással volt a nemzetre, mint Széchenyi „*számító, meggondolt, boncoló és kutató észjárása*".[21]

Széchenyi nem a sértett politikus volt Ballagi szerint, hanem mély be- és előrelátással rendelkező államférfi, akinek megnyilatkozása logikus és következetes volt. Nem is hibáztatta őt, hanem inkább a nemzetet kérte számon, amely megunta a higgadt beszédet, és hagyta magát az érzelmek világába ragadtatni. Kossuth *Feleletéb*en, bár soraiból ki-kivillant a megsértett önérzet, mégis uralkodott magán, s Széchenyiről továbbra is a legnagyobb magasztalással beszélt. Azzal védekezett, hogy programja ugyanaz, mint Széchenyié, s igyekezett megvédeni az érzelmek felkeltésére is irányuló modorát, cikkei tartalmát. Ballagi szerint Kossuth a demokrácia és a szabadelvűség követelményeinek egyaránt eleget akart tenni, s úgy látta, hogy fellépése valóban a forradalom veszélyét hordozta. Egyetértett Széchenyivel, hogy Kossuth fenyegette és ingerelte az „arisztokráciát", a népet pedig követelőzővé tette. Széchenyi szerepét hálátlannak látta, polemikus álláspontját pedig gyengének tartotta, azzal, hogy elfogadta ellenfele programját. Álláspontja igazolása helyett inkább belső megérzéseit próbálta kifejteni, elfogadtatni.

A Kossuth és Széchenyi közt támadt versengés végzetes szerencsétlenség lett a haladás ügyére nézve, s nem volt a kortársak közt sem, aki azt el tudta volna hárítani. A békítőként fellépők az ellentéteket még inkább kiélezték. Ballagi a Deák által képviselt be nem avatkozással értett egyet. Széchenyi elszigetelődött, az akkori közvélemény Kossuth javára döntött, bár elvei mégsem váltak általánossá, hiszen nem programja és iránya, hanem tehetsége és ékesszólása váltott ki tetszést. A szerző osztotta Dessewffy Aurél véleményét, hogy Széchenyi és Kossuth közt nemcsak taktikai és modorbeli, hanem elvi ellentét is volt, s „*országlási tervük*" gyökeresen eltért egymástól.

19 Ballagi 1897. 511.
20 Ballagi 1897. 512.
21 Ballagi 1897. 513.

Ballagi álláspontjában nem nehéz felismerni a nem sokkal Kossuth halálát követő kultusz újabb hullámverésének hatásait, s azt a szellemi törekvést, hogy az érzelmi elfogultságot és megtévesztést asszociáló függetlenségi politizálást a racionalitást képviselő Széchenyi kultuszával cseréljék le. Ennek a folyamatnak lényeges mérföldköve lesz Szekfű Gyula írása, a *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* (1920), amelyben a szerző nemzeti sorsfordulóként értelmezte a két politikus által képviselt alternatívát.

Szekfű konstrukciójának ötletét Asbóth János (1845–1911) azonos című, 1873-ban megjelent írásából merítette, s már abban felfedezhető az érzelmi politikus, a néptömegekre ható, izgatni képes Kossuth ábrázolása. Ugyanis Asbóth úgy vélte, hogy az egyént kell magyarázni a történelemből, s nem a történelmet az egyéniségekből, így minden mozgalom megteremti a maga képviselőit, a kor eszközeit. Mivel a hazai közéletben a politikának és az irodalomnak mindig meghatározó szerep jutott, azoknak egy-egy jelentős képviselőjét kapcsolta össze, így „*Széchenyi és Vörösmarty a tettekre ébredés; Kossuth és Petőfi a lázas küzdés; Deák és Arany az alkotás*”[22] képviselői lettek. A szerző, bár negatívan ítélte meg Kossuth és Petőfi (1823–1849) tetteit, mégsem konstruált hanyatlástörténetet, mert utánuk Deák és Arany (1817–1882) révén az alkotás korszaka következett. Kossuthból és Petőfiből viszont szerinte hiányzott az alkotóerő, az előbbi az érzelmek izgatásában volt nagy, az utóbbi meg az érzelmekre ható lírában. Azonban sem pályájukon, sem pedig politikai céljaikban nem sok érintkezési pontot talált, ezért az idegen minták követésében, az érzelmek, a szenvedélyek felkeltésében, az utópiák és az ideák kergetésében, s a népre gyakorolt izgató, felkavaró hatásukban találta meg azonosításuk alapját.[23]

Szekfű ezt a képet alkalmazta aztán Kossuthra, hiszen könyvében Petőfivel nem igazán foglalkozott. Azonban ő hanyatlástörténeti sémába rendezte a három egymást követő liberális nemzedék történetét. Erről a liberalizmusról leválasztotta Széchenyit, de még Kölcsey Ferencet is (1790–1838). Szekfű bevallottan kora hamis Széchenyi-kultuszát kívánta leleplezni és korrigálni, valójában Széchenyi alakját és politikai teljesítményét általános mércévé és követendő mintává emelte, annak igazolására, hogy az egész magyar fejlődés azzal vett téves irányt, hogy nem az ő konzervatív reformprogramját követte. Szekfű rugalmasan, koncepciójához igazítva használta fel Széchenyi írásait és saját szerepére vonatkozó megnyilatkozásait, mint ahogy Kemény Zsigmond (1814–1875) Széchenyi-ábrázolása is nagy hatással volt rá.

Szekfű Széchenyi lelki konstitúciójából vezette le politikai rendszerét, amelynek természetesen magyarsága, a „*nemzetiség kifejtése*” volt a gravitációs pontja, és persze keresztény erkölcsisége. Számára is Széchenyi volt a legna-

22 Asbóth 2008. 66.

23 Takáts 2007. 80–83.; Asbóth 2008; Vasas 2008. A politikai és tudományos Kossuth-értelmezésekről: Dénes 2004; Miskolczy 2005.

gyobb és leghívebb magyar, aki a hazai elmaradott viszonyok, a nagy magyar parlag felszámolásában nem külföldi mintákat követett. Közértelmességre, az ember egész erkölcsi lényének kiművelésére, azaz a nemzeti hibák kijavítására törekedett, és a munkás szorgalom elterjesztésére. Nem tört népszerűségre, nem kívánt alkalmazkodni a magyarság hibáihoz, változtatási lépéseit a józan észből merítette és nem idegen doktrínákból, vagyis a valóság talaján lépésről-lépésre akart haladni. Erkölcsi emelkedést és anyagi jólétet kívánt elérni, s az Ausztriához fűződő viszonyt azért sem feszegette volna, hogy ne gerjessze fel a nemzeti szenvedélyeket. Ugyanettől óvakodva emelte fel szavát a magyarosítással szemben is. Szekfű Széchenyije nem volt liberális, inkább a „*konzervatív világnézettel*" rokon, mert fokonkénti haladást kívánt, ellenezte az elméleteket és az idegen intézményeket, s organikus nemzet- és államfelfogás jellemezte, de mégsem azonosította őt a konzervatív párttal.

Széchenyivel szemben Kossuthot a radikalizmusba hajló, gyorsabb haladási tempóra váltó, idegen, főként francia mintákat követő liberalizmus képviselőjeként bírálta. Kritikáját a reformkori első liberális nemzedékre is kiterjesztette, amelynek liberalizmusa az ellenzékiséggel, a közjogi szemlélettel kapcsolódott össze, így átvette a kurucos szellemet. Ezért a magyar liberalizmust elvi merevségű szélsőséges mozgalomként írta le, radikalizmusként, amely a szenvedélyek politikába vitelét jelentette. E radikalizmus csak hangulat volt, s lehetetlenné tette a pozitív reformokat.

Szekfű Kossuthot érzelmi politikusként ábrázolta, aki hatni tudott a népre, és képes volt uralkodni a tömegeken, sérelmi radikalizmusával és ellenzékiségével pedig eltérítette a magyar politikát, amely így elvesztette józanságát, valóságérzékét. A nemzeti érzelmek felkorbácsolója, a legnagyobb hatású radikális sérelmi politikus lett, aki viszont nem volt képes feloldani a nemzetkoncepciókban rejlő ellentmondásokat. Az idegen, doktriner és a franciás irányra szűkített liberalizmus Szekfű szerint sajátos magyar vonásokkal telítődött, s inkább csak a nemzeti célok radikális érvényesítésére törekedett, ami forradalmakhoz, végső soron a '49-es katasztrófához, majd később a történelmi Magyarország széthullásához vezetett.[24]

Szekfű konstrukciója tehát lényegesen eltért Marczaliétól. Sokkal jobban hasonlított másik történész elődjének, Ballagi Gézának a felfogására, miközben természetesen Asbóth is hatással volt rá. Szekfű történetpolitikai esszét írt, igazán kultuszépítési, de még inkább ideológusi szándékok vezették. A berendezkedő ellenforradalmi rezsimnek ajánlotta a konzervatív reformpolitikához kapcsolódó értékrendszert, amelynek ellenségképét a radikalizmusba hajló liberalizmusban mutatta fel, s amelyhez történelmi mintaként prezentálta Széchenyi alakját és politikai programját. Ez váltott ki aztán újabb vitákat és éles bírálatokat. Később a *Magyar történet* 7. kötetében, *A tizenkilencedik és huszadik század*ban (1933), némileg módosított liberalizmus-értelmezésén, de Széchenyi továbbra is eszményített mérce ma-

24 Szekfű 1989; Dénes 2015. 209–233.; Erős 2015a. 13–14., 17.

radt, s Kossuth-képén sem változtatott igazán. A *Magyar történet* kötetei, mintegy a *Három nemzedék* szemléletét az egész újkori magyar történelemre kiterjesztve, a nagymagyar és kismagyar ellentétre épültek; a 19. században az előbbit Széchenyi, a centralisták és a kiegyezés létrehozói képviselték, míg az utóbbit Kossuth és függetlenségi hívei.[25]

Egy Marczaliról szóló tanulmányban talán legyen az utolsó szó mégis Marczali Henriké, aki korábban tanítványa védelmére kelt *A száműzött Rákóczi*ért (1913) elszenvedett támadásokkal szemben, 1915-ös magántanári eljárása során pedig buzgón támogatta őt. Marczali a *Három nemzedék*ről írt recenziójában elsősorban a téves Széchenyi-képet kérte számon, mondván, Széchenyi nem volt konzervatív. Kiigazította a liberalizmus szó etimológiáját, s a maguk mögött hagyott korszak hanyatlását pedig nem a liberális eszméknek tudta be, hanem a reakció uralmának. A professzor azonban Szekfű módszerét is bírálat alá vette, amely szerinte sablonokat alkalmaz, azokban helyezi el szereplőit, és minősíti őket saját értékrendje alapján. Marczali azt is kijelentette, hogy Szekfű műve nem objektív, nem tudományos történeti mű, hanem egy olyan írás, amelynek előre megkonstruált kereteit a szerző csak nagy nehézségek árán tudta kitölteni.[26]

Sajtóforrások

Egyenlőség, 1922
Pesti Hírlap, 1927

Irodalom

Asbóth 2008 — Asbóth János: Három korszak. In: Asbóth János: *Három nemzedék*. Vál., szerk., bev. Vasas Géza. Budapest, 2008. 63–89.

Ballagi 1897 — Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora (1815–1847).* Budapest, 1897. (A magyar nemzet története 9.)

Dénes 2004 — *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2004.

25 Dénes 2015. 233–254., 294–318.; Erős 2015a. 14–15., 17.; Erős 2015b. 180–181., 185–187.; Dénes 2022. 211–219.

26 Marczali 1921; Marczali Henrik: Három nemzedék. *Egyenlőség*, 1922. július 22. 11. Szekfű a *Három nemzedék* 1922-es második kiadásához írt bevezetőjében reagált a bírálatokra, így a tudománytalanság vádjára is. Erős 2015a. 20., 22.; Dénes 2015. 230–233., 242–246.; Dénes 2022. 202–210.; Dénes 2024.

Dénes 2015	Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula a történetíró és az ideológus*. Pozsony, 2015.
Dénes 2022	Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest, 2022.
Dénes 2024	Dénes Iván Zoltán: Marczali Henrik és Szekfű Gyula vitája. *Aetas* 39. (2024):3. 148–169.
Erős 2015a	Erős Vilmos: Szekfű Gyula. *Valóság* 58. (2015):1. 12–29.
Erős 2015b	Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest, 2015.
Horváth 1868	Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig.* 2. kötet. Pest, 1868.
Horváth 1890	Horváth Mihály: *A magyarok története a tanuló ifjúság számára.* Átdolg. Marczali Henrik. Budapest, 1890.
Marczali 1889	Gróf Bánffy Dénes emlékiratai az 1848. évi forradalomról. Közli Marczali Henrik. *Budapesti Szemle* 59–60. (1889):152. 180–210.; 153. 350–375.; 154. 26–49.
Marczali 1890	Marczali Henrik: Lonovics küldetése Rómába. Adalék a vegyes házasságok történetéhez. *Budapesti Szemle* 64. (1890):166. 1–26.
Marczali 1891	Gróf Széchenyi István emlékirata a dohányregaléről (1847. május 12.). Közli Marczali Henrik. *Budapesti Szemle* 67. (1891):176. 225–233.
Marczali 1894	Marczali Henrik: *Magyarország története. Középfokú iskolák számára.* Budapest, 1894.
Marczali 1900a	*Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója 1848–1849.* Ford. és bev. Marczali Henrik. Budapest, 1900.
Marczali 1900b	Marczali Henrik: *Magyarország története. A középiskolák III. és IV. osztálya számára.* Budapest, 1900.
Marczali 1901	Marczali Henrik: *Magyarország története.* Budapest, 1901.
Marczali 1906	Széchenyi első műve. Közli Marczali Henrik. *Budapesti Szemle* 127. (1906):355. 1–32.

Marczali 1911	Marczali Henrik: *Magyarország története.* Budapest, 1911.
Marczali 1912	Marczali Henrik: *Magyarország története.* Budapest, 1912.
Marczali 1913	Marczali Henrik: Gróf Széchenyi István és Anglia. *Magyar Figyelő* 3. (1913):2. 161–176.
Marczali 1919	Marczali Henrik: Az angol–magyar érdekközösségről a múltban. *Századok* 53. (1919):3–10. 113–123.
Marczali 1921	Marczali Henrik: Három nemzedék. Tanulmány Szekfű Gyula új könyvéről. *Az Egyenlőség Képes Folyóirata* 1. (1921):1. 9–11.
Marczali 1933	Marczali Henrik: *A zsidók emancipációja a szabadságharc korából*. Budapest, 1933.
Miskolczy 2005	Miskolczy Ambrus: A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai széljegyzetek *A bűnbaktól a realista lényeglátóig* című gyűjteményes munka kapcsán. *Korall* (2005):21–22. 124–160.
Szekfű 1989	Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934. (reprint: Budapest, 1989.)
Takáts 2007	Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007.
Vasas 2008	Vasas Géza: A konzervatív hagyomány élete. In: Asbóth János: *Három nemzedék*. Vál., szerk., bev. Vasas Géza. Budapest, 2008. 5–26.

The Images of Széchenyi versus Kossuth by Henrik Marczali

by György Miru

(Summary)

The Széchenyi–Kossuth debate not only attracted the attention of contemporaries but also the continuous interest of historical literature. Only a small part of Henrik Marczali's enormous work affected 19th-century Hungarian history. In his Hungarian historical summaries, based on his university lectures, he dealt with the reform era and its protagonists, Széchenyi and Kossuth. In his interpretation of the debate between the two, he went beyond the constructions of the former actors to define their political positions. It was also novel that he compared the arguments of the debate mainly to their image of society, and their program about society. The paper not only reconstructs Marczali's historiographical position but also places it in the context of contemporary historical interpretations.

Per Aspera ad Astra
XI. évfolyam, 2024/2. szám

Turbucz Péter

A folytatódó küzdelem
Marczali Henrik nézetei a háborús felelősségről az 1920-as években[1]

Háttér – A magyar historiográfia egyoldalú Marczali-képe és a háborús írások

Történetírásunk – Gunst Péter nyomán – Marczali Henrik történészi teljesítményét az utóbbi időkig kizárólag az ismert nagymonográfiákon mérte, és az életművet hozzávetőleg az 1915-ös évvel, közelebbről a *Hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban* című *Századok*-tanulmány[2] megjelenésével zárta.[3] Marczali háborús propagandában betöltött szerepének megismerésére a *nagy háború* centenáriumáig kellett várni, amikor is a történeti kutatás már hosszabb ideje az értelmiségi motivációk és felelősség vizsgálata felé fordult.[4] A történész pályafutását az első világháború előestéjén a historiográfiai kutatás ma már nem tekinti lezártnak.[5] A „kisebb horderejű" háborús előadásai mellett az időszak egyetlen, magyar nyelvterületen megjelent, átfogó történetpolitikai szintézise az 1918-as *Világpolitika és világgazdaság,* vagy a Horthy-korszak emlékezetpolitikájának alapjait is meghatározó, *Hogyan készült a nagy háború?* című, 1923-ban megjelent műve[6] azt látszanak bizonyítani, hogy karrierje 1914 után új formát öltött. Írásai pedig egy reflexív korszak kezdetét jelentették.

Marczali Henrik tehát aktív maradt a szarajevói események után is. Annak ellenére, hogy – a két világháború közötti elhallgatások nyomán[7] – életművét sokáig tudatosan nem kötötték össze az eseménnyel, több tucat publikációt szentelt a világháború kérdéskörének. Egészen a harmincas évek elejéig foglalkoztatta a téma. A háború után elhatározta, hogy addigi megállapításait minél szélesebb plénum elé tárja, hogy tisztázza Magyarországot, I. Ferenc József magyar királyt és Tisza István miniszterelnököt a háború ki-

1 A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Bárány Zsófiának, Törő László Dávidnak és Turbuczné Megyesi Ildikónak.

2 Marczali 1915a.

3 Gunst 1982. 20–21.; Gunst 1983. 176–177.

4 Néhány fontos munka a témában: Hoeres 2004; Prochasson 2012; Górny 2018; magyar nyelvterületen: Bihari 2014. 237–238.; Csejtei 2015; Takács 2017. 28–32.; Szőts 2020; Balázs 2021.

5 Dénes 2021; Dénes 2022a. 227–251. Érintőlegesen: Huszár 2020.

6 Marczali 1918. és Marczali 1923. A művek feldolgozása: Dénes 2022a. 244–250.; Szőts 2020. 89–90.

7 Dénes 2022b. 81.

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.08.

(cc) BY-NC-ND

robbantásának felelőssége alól. Amíg az uralkodót hű alattvalóként erősnek és igazságosnak mutatta, addig Tisza esetében a tulajdonában lévő dokumentumokat megismertette a magyar újságolvasókkal, valamint az angolszász történészvilággal.

Tanulmányomban a *Hogy készült a nagy háború?* című, 1922-ben *Az Est*ben megjelent cikksorozata utáni időszak írásait tekintem át 1934-ig bezárólag. Rekonstruálom a témafeldolgozások mélységeit, valamint a nagyobb összefüggésekre fókuszálva érintőlegesen bemutatom, mennyiben tért el a történész korábbi háborús toposzaitól. Az *Emlékeim* 1931-ben megjelent háborús fejezeteinek ismertetésére terjedelmi megfontolásból nem térek ki.

Előzmények

A politikai események világháborúvá eszkalálódása után Marczali – azonosulva a Monarchia és szövetségesei hadicéljaival – hazafias kötelességének tartotta, hogy szaktudását a magyar háborús célok szolgálatába állítsa.[8] Döntése nem tekinthető kivételesnek, hiszen Németország neves történészei, köztük Georg von Below, Erich Marcks, Friedrich Meinecke, Otto Hintze, a kormány támogatását mindannyian magától értetődőnek tartották.[9] A *Századok*, a *Budapesti Szemle* és a *Magyar Figyelő* háborús számaiból kiderül, hogy Marczali példáját követte többek között Angyal Dávid, Gratz Gusztáv, Csánki Dezső és Yolland Arthur.[10] A *szellemi mozgósítás* jegyében Marczali többségében olyan műveket publikált, amelyek teoretikus alapját jelentették Magyarország mint nagyhatalom háborús célkitűzéseinek.[11] Ez elsősorban olyan szaktanulmányok közreadását jelentette, amelyek történelmi példáin keresztül a történész belpolitikai vagy gazdasági hatást remélhetett.[12] Egyebek mellett abban bízott, hogy írásainak tanulságait levonva Tisza István, Teleszky János, Hazai Samu és más politikusok majd jobb döntéseket hoznak. Például a már említett *Hadsereg élelmezése* című tanulmánnyal bevallottan a hadigazdálkodásban elkövetett hibákra hívta fel a

8 Dénes 2022a. 227.; Romsics 2023. 172. A szakirodalom ezt a jelenséget az önvédelem érzésének növekedésével magyarázza, amely minden más szolidaritási formát felülírt. Audoin-Rouzeau – Becker 2006. 80.

9 Szabó 2014b. 301.; Pollmann 2015. 52–53.

10 Berzeviczy Albert ráadásul látszólag teljesen átvette Marczali nézeteit a védekező háborúról. Gali 2014. 20. Romsics Gergely a háború pártolói között említette még Thallóczy Lajost és Márki Sándort is. Romsics 2023. 126–127.

11 Marczali 2000. 286–308. Az értelmiség szellemi mozgósításáról lásd Balázs 2021. 73–127.

12 A kérdésben más álláspontot foglalt el: Dénes 2022a. 227–251. A háború végéig számos rendezvényt szerveztek az értelmiség mobilizálása érdekében. Erre azonban az újonnan alapított szervezetek mellett bekapcsolták a háborús propagandába az egyetemeket és az ismert tudományos társaságokat is. Így történhetett, hogy az MTA-n, a Kisfaludy-Társaságban, de még a budapesti tudományegyetem kiadványaiban is hosszú időn keresztül az *augusztusi láz* szellemisége köszönt vissza. Balázs 2021. 21–36.

figyelmet,[13] míg az 1915-ös *Botond monda történeti kapcsolatai*val[14] – segítve a propaganda hőskultusz-építését – a katonaeszmények dicsőítését szerette volna megalapozni és egyfajta ősi nemzeti karakterként felmutatni.[15]

Tehát annak ellenére, hogy ezen munkáknak létezik egy kanonizált, a hangulatkeltéstől és a nacionalizmustól leválasztott olvasata (tulajdonképpen ebben rejlik Marczali zsenije), a korabeli újságok többsége, az értelmiség és a történész szakma háborús szerepvállalásának hazafias termékeiként, a *szellemi mobilizáció* újabb eredményeiként ünnepelte azokat.[16]

Sorra véve a Monarchia és Németország ellenségeit, a *Belgrád*ról készített publicisztikák[17] sem csupán ismeretterjesztésre szolgáltak. A *háborús láz* közepette ezek Magyarország történelmi jogát, egyúttal gyarmatosító és kultúrmissziós feladatait hangsúlyozták a Balkán felett. Az *Italice Res* című füzetben[18] az északi területek elleni háborúkat elemezve Marczali uralkodói kötelességgé tette az „*árulló*" Olaszország gyengítését.[19] A legérdekesebb olvasattal talán a cári Oroszországról tett kijelentései bírnak.[20] Marczali az orosz fenyegetés elhárítását katonai, s diplomáciai tekintetben is létfontosságúnak, egyúttal sorsdöntőnek tartotta. Az 1849-es események, na és persze a háború első évében lezajlott őszi–téli orosz betörések[21] hatására mintha meggyőződésévé vált volna, hogy a dualista állam lakóinak léte attól függ, képes-e a hadsereg előbb megállítani, majd a saját területén legyőzni a cári Oroszországot, az emberéletekkel nem törődő agresszort.[22] Az 1917-es oroszországi forradalom, amely Magyarországon is polarizálta a közvéleményt, a történészben ugyanakkor kettős érzést keltett. Egyfelől reménykedett, hogy a belpolitikai változások kedvezően hatnak majd az ország háborús szereplésére, valamint régóta aktuális reformokat hozhatnak. Másfelől aggódott a politikai átalakulás iránya, illetve a várható terror miatt.[23] 1916-ban, Lengyelországról tartott egyik háborús előadásában[24] mély szimpátiával szónokolt a lengyelségről (a témafeldolgozásra vélhetően a kül-

13 Marczali 2000. 302.

14 Marczali 1916a.

15 Marczali a modern, itthon elsősorban Gyáni Gábor által felvázolt értelemben nem épített hőskultuszt. Nála a magyarság mint államszervező, harcos katonanép eszményítése és még inkább a közkatona egyéni tettei jelentőségének kidomborítása jelent meg. Ugyanakkor nincs nyoma nála annak a történetírói meggyőződésnek, mely szerint a heroizmust össze kellene kötni a hősi halállal. Gyáni 2016. 157.

16 Ez nem csupán Marczali műveire igaz, hanem hosszabb-rövidebb ideig az értelmiség egészére is. Balázs 2021. 73–106.

17 Marczali 1914b; Marczali 1917b. stb.

18 Marczali 1915b.

19 Romsics 2023. 127.

20 A témát hosszabban érintette: Dénes 2022a. 241–244.

21 A témáról átfogóan lásd Pollmann 2016. Részleteiben: Suslik 2016. 54–60.; Tutuskó 2016. 87–98.

22 Marczali 1915c. 101–102.

23 Marczali 1917a; Balázs 2021. 236. és 243.

24 Marczali 1916b; Marczali 2000. 302–303.

ügyből kérték föl). Országukat – melyet a széthúzás tett tönkre – valamilyen formában, ha nem is a történelmi határvonalakon belül, de mindenképpen szükségesnek találta feltámasztani.[25]

A határkérdést illetőleg nem hagyható figyelmen kívül a *Románia hadüzenete* című rövid elemzése sem,[26] amelyben amellett kardoskodott, hogy ez az állam veszélyt jelent a keleti határokra, főként Erdélyre nézve.[27] Területek elcsatolásával, sőt a katonai megszállás fenntartásával a régió pacifikálását szorgalmazta. Az olasz, lengyel és román kérdés kapcsán különösen igyekezett úgy bemutatni a témát, hogy az eseménytörténeti elbeszélése mögött húzódó komplex megközelítés és tárgyilagos mérlegelés alapán az olvasó, pontosan ezekre a következtetésekre jusson. A világháború előrehaladtával fokozottabb figyelmet szentelt a felelősség kérdésének is, amelyet egyre inkább a franciákra és kisebb részben az angolokra hárított.

Részben ezen nézeteinek történelemfilozófiai szintézisét jelentette az összeomlást megelőzően publikált *Világpolitika és világgazdaság*.[28] A könyvben egyfelől a geopolitikai súlypontok kelet-nyugati irányát rajzolta föl, másfelől a hosszan ismertetett nagypolitikai folyamatok mozgatórugójaként mutatta fel a tenger és a tengeri kereskedelem jelentőségét mint a gyarmatosítás feltételét is megteremtő legfőbb alapot.[29] Gondolatai újszerűségével 1918-ban azonban már alig foglalkoztak, így hazafiúi érzelmektől vezérelve (valamint egy újabb külügyi megbízásnak eleget téve) előbb a trianoni békeszerződés igazságtalanságaira hívta föl a figyelmet, majd pedig – a *Világpolitika és világgazdaság* téziseit következetesen végiggondolva – az angol–magyar gazdasági kapcsolatok mielőbbi javításán dolgozott. Azt tanácsolta, hogy a regionális katonai középhatalmaknak, mint amilyen Magyarország, egy világtengereket uraló nagyhatalom szövetségét kell keresnie. Ezzel kapcsolatban fontos munkájának tekinthető a *Cobden történeti jelentősége* című beszéde,[30] melyben a britek már közel sem tűntek föl olyan negatívan, mint a „*revansra vágyó*" franciák vagy a „*pánszlávizmus apostolai*", az oroszok, amely megközelítés a húszas évek többi írására egyaránt jellemző.

Marczali a háború alatt aktív publikációs tevékenységet végzett. E mellett támogatta a háborús szervezetek, illetve a militarizált közművelődési egyesületek – köztük a Szabad Lyceum, a Hadsegélyező Bizottság és a Magyar–Zsidó Hadi Archívum munkáját. Budapesten, Miskolcon, Aradon és Baján előadásokkal buzdította hallgatóságát a harcok támogatására.

25 A magyarországi lengyelkérdésről bővebben írt: Mitrovics 2022; Romsics 2023. 149.

26 Marczali 1916c.

27 A románkérdést tárgyalta: Dénes 2022a. 234–235.; Balázs 2021. 224. Románia háborús céljait illetően jogos volt Marczali félelme. A témáról bővebben írt: Boia 2015. 64–81.; Balázs 2021. 205–234.; Rauchensteiner 2017. 550–552.

28 Marczali 1918.

29 Romsics 2023. 192.

30 Marczali 1921a.

Küldetéstudat

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásával Marczali nem zárta le a háborús tematikát, hanem folytatta a küzdelmet. A húszas években a nyugdíjazás körüli meghurcolások és megaláztatás után[31] fontosnak tartotta hazafias érzéseinek bizonyítását, s tudományos reputációja helyreállítását. Ennek leggyorsabb módját – az említett német kollégáihoz hasonlóan – a háborús felelősség kérdésének kutatásában, valamint a *védekező birodalmak narratívájának* továbbépítésében látta. Helyzetét megkönnyítette, hogy a korábbi hadviselő felek szinte kötelező jelleggel jelentették meg diplomáciai irataikat,[32] ezzel párhuzamosan pedig megindult a különböző politikusmemoárok és levelezések kiadása is.

Kezdetben a hozzá ellátogató külföldi diplomatáknak adott felvilágosítást, ám ez nem elégítette ki igazságérzetét. Az évtized első felétől idejét elsősorban az antant országok frissen publikált diplomáciai iratai megismertetésének és cáfolatának szentelte, ami rövid idő alatt saját szerepének, illetőleg önmagáról alkotott képének a megváltoztatásához is elvezette. Marczali a nagy szűkölködés közepette is félre tudott tenni annyi pénzt, hogy be tudja szerezni a legújabb szakkönyveket, valamint a legfontosabb angol, amerikai, francia és német napilapokat, illetve folyóiratokat.[33] Ezek alapján készítette el és adta közre 1922-ben *Az Est* egyik sorozataként a *Hogy készült a nagy*

31 Dénes 2022a. 253–287.

32 Pollmann 2015. 52.

33 Fodor 1924; Petőfi szobrának élő modellje. *Pesti Napló*, 1924. május 16. 6. Az érdekesebbnek tartott, elsősorban (de nem kizárólag) a világháborúval foglalkozó művekről hosszabb recenziókat is írt a *Pester Lloyd* számára, ami állandó jövedelme egyik forrását jelentette. Ezek közül néhány: Marczali, Heinrich: Weltmacht und Entwickelung. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1921. január 4. 1–2.; Marczali, Heinrich: Zeitgesichte seit 1815. *Pester Lloyd* (esti kiadás), 1921. március 29. 4.; Marczali, Heinrich: Der Zusammenbruch. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1921. június 14. 2. és *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1921. június 15. 1–2.; Marczali, Heinrich: Ludendorff. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1921. november 27. 3–4.; Marczali, Heinrich: Ein österreichischer Politiker. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1922. február 19. 3–4.; Marczali, Heinrich: Die Rüstungen zum großen Krieg. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1922. december 19. 1–2.; Marczali, Heinrich: Zeitgeschichte. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1923. november 30. 1–2.; Marczali, Heinrich: Graf Burián. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1923. december 11. 2–3.; Marczali, Heinrich: Die Schuldfrage. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1924. február 2. 2–3.; Marczali, Heinrich: Das Deutsche Reich seit seiner Begründung. *Pester Lloyd* (esti kiadás), 1924. február 9. 2–3.; Marczali, Heinrich: Ludwig v. Beniczky. *Pester Lloyd* (esti kiadás), 1924. március 13. 3.; Marczali, Heinrich: Die russische Emigration. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1924. június 29. 2–3.; Marczali, Heinrich: Die Dethronisation. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1925. március 29. 2–3.; Marczali, Heinrich: Russische Diplomatie im Weltkriege. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1925. július 5. 2–3.; Marczali, Heinrich: Ein Stück deutscher Kulturgeschichte. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1926. április 15. 7.; Marczali, Heinrich: Bismarck und die Rückversicherung mit Russland. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1926. november 28. 2–3.

háború? című cikksorozatát,[34] amelyet formálisan a tárgyilagos, részrehajlás és harag nélküli történetírás produktumának szánt. Valójában azonban a háborús tézisei átöltöztetése, tisztázatai voltak. A teljes hárítás alapelvére épített írások látszólag ama nemzeti elkötelezettségből születtek, amelyet immár nem terhelt a saját háborús szövetségi rendszer iránti lojalitás, elkészítésük és üzenetük célja valójában mégis ezen rendszer felelősségének csökkentése, felmentése volt. Bizonyítani szándékoztak, hogy Magyarországot semmiféle bűn nem terheli a történtekért, így a trianoni béke a magyarokra nézve eltúlzott, egyben igazságtalan ítélet. Ezen írások műfajukat tekintve a forrásközlés, forrásfeldolgozás és helyzetértelmezés, mindemellett a történetírói szakmai és erkölcsi hitvallásának keverékei. Mindazonáltal a cikksorozat cáfolta a népszerű tördöfés-elméleteket, valamint megközelítésében – az akkoriban népszerű diplomáciatörténeti kontextusnak köszönhetően – több érdekes vizsgálati szempontot is behozott a téma kutatásába.[35]

A nyugalmazott professzor számára e tudományos kérdés, tehát kezdettől fogva elhivatottsággá, nemzeti üggyé vált. Feladatáról, amely alatt az antant tudományos és politikai köreinek felvilágosítását értette, két alkalommal, 1920-ban és 1924-ben is beszélt.[36] 1924-ben a következőket nyilatkozta:

> *„Angliába, Amerikába küldöm és írom történelmi dokumentumokkal alátámasztott munkáimat, melyekben igazolom, hogy a háború bizony nem a mi bűnünk. A teóriám ez: a háborút csak az akarhatta, aki a másét akarta, mi nem akartuk a másét. Birtokomban van Tiszának egy hozzám intézett levele, melyben leszögezi pacifista álláspontját és azt a tényt, hogy a monarchiának néhány stratégiai kiigazítástól eltekintve, esze ágában sem volt a hódítás.”*[37]

Az eddigiek alapján adódik a kérdés: a világégés kapcsán mi változott Marczali Henrik gondolkodásában az 1914-es évhez képest, s még inkább az 1923-ban bővítve, füzet alakban is kiadott *Hogyan készült a nagy háború* megírása után? Minekután nem szaktanulmányokban fejtette ki nézeteit, erre a kérdésre elsősorban a neves hazai napilapok megbízásából húszas évekbeli publicisztikái és sajtónyilatkozatai alapján lehet feleletet kapni. A folytatásban ezért a következő kérdésekre keresem a választ: hogyan látta az évtized Marczalija a világháború kitörését? Mit gondolt az esélyekről, a

34 A cikksorozat nyolc részből állt. Marczali Henrik: Hogy készült a nagy háború? *Az Est*, 1922. december 14. – 1922. december 24.

35 A könyvről bővebben lásd: „Wie es zum großen Kriege kam”. *Pester Lloyd* (esti kiadás), 1923. június 9. 1.

36 Magyar tudósok – munkájukról. *Világ*, 1920. október 15. 3.

37 A B-listás Marczali Henrik felvilágosítja Európát, hogy Magyarországot nem terheli háborús felelősség. Nyugdíjazásáról, Tiszáról, Kun Béláról, készülő könyvéről nyilatkozik az elbocsátott professzor. *Pesti Napló*, 1924. december 2. 4.

háború elvesztéséről, az összeomlásról és a békeszerződésről? Mindezekben hol helyezte el Tisza Istvánt és Ferenc Józsefet?

Mindenekelőtt azonban szót kell ejteni arról, hogy ezen cikkei mögött már felfedezhető a profetizáló attitűd, amellyel az egyetemi elbocsátás küszöbén álló professzor igazolni próbálta tekintélyét, s növelni kívánta szakmai hírnevét. Például a szóban forgó könyvecskéje előszavában kinyilvánítja, hogy „*már tíz évvel a világháború kitörése előtt tisztában voltam e bonyodalom igaz természetével és szörnyű következéseivel*”.[38]

Nem Németország és a Monarchia a háború okozói

1914-ben a *Világháború történeti megvilágításban* című háborúpárti expozéjában,[39] az úgynevezett *hadi beszéd*ében a történész – elfogadva a német történetírás korabeli narratíváját[40] – hosszasan magyarázta, hogy minden bajok okozója az 1870–1871-es francia–német háború volt. Kifejtette, hogy Franciaország ebben a küzdelemben Elzásszal és Lotaringiával olyan tartományokat veszített el, amelyeket bár fegyverrel hódított el, ám az idők során „*lélekben is magáévá tett*”,[41] így elcsatolásukban francia területek elrablását látta. Ezen túlmenően nemcsak jelentős hadisarcot fizetett, de megszűnt Európa legerősebb szárazföldi hatalma lenni. Ilyen fokú megalázást pedig egyszerűen nem volt képes megbocsátani. Így a németek hiába próbálták enyhíteni az ellentéteket, diplomáciai engedményeik dacára, a revans lehetősége minden franciát egyesítő és fegyverbe szólító erős gondolat maradt. Ettől kezdve külpolitikájuk minden erővel a Hármas Szövetség szétzilálásán, valamint Németország és a Monarchia bekerítésén dolgozott. Ebben első, egyben legfontosabb és végzetes lépésként 1892 augusztusában politikai és katonai szövetségre léptek Oroszországgal, melyben a két nemzet kötelezte magát, hogy teljes erővel fog harcolni Németország ellen.[42]

Ez az alapfeltevése túlélte a hadi időket. *A háború kitörésének tizedik évfordulója* című, a *Pesti Hirlap* 1924. július 27-i számában publikált cikkében továbbra is meggyőződéssel hangoztatta, hogy Németország és a dualista ál-

38 Marczali 1923. 6.

39 Marczali 1914a.

40 Szabó 2014b. 302–303.

41 Marczali 1914a. 379.

42 Az utolsó hetek diplomáciai eseményeit összegezte: Németh 2014a. 12–16. A világháború kirobbantását illetően az oroszok felelősségéről újabban a román Lucian Boia emlékezett meg (Boia 2015. 34–38.). Marczaliéhoz nagyon hasonló nézeteket vallott ifj. Andrássy Gyula, ám ő sokkal inkább háborús felelősnek tartotta az oroszokat. Mivel álláspontja jobban is illeszkedett a hazai propaganda fősodrába, ezért népszerűbb volt, mint Marczali elméletei, aki ebben is a német vonalat követte. Andrássy 1915. 106–109. A történész egyébként nagyra tartotta ifj. Andrássyt. Andrássy Gyula a politikában, a művészetben és a történelemben. *Budapesti Hirlap*, 1929. június 12. 2. A kelet-közép-európai ellenségképzéshez lásd Górny 2018. 33. és az ő nyomán Balázs 2021. 13–14. A magyarországi franciaellenes hangulathoz pedig: Balázs 2021. 41–42.

lam nem készültek nagyobb fegyveres konfliktusra az antanttal, ekképp nem felelősek a háborúért. A tizedik évfordulón – egyetértve a korábbi vezérkari főnökkel, Franz Conrad von Hötzendorffal – azt állította, hogy Szerbia megtámadása egy a Monarchiára kényszerített *önvédelmi aktus* volt.[43] Axiómáját bizonyítandó, a rendelkezésére álló források alapján bemutatta, mennyire előkészületlenül érte Ausztria–Magyarország vezérkarát 1914. július 28-a, amely még a hadi menetrendet is csak aznap este tette közzé. A háború első napját, július 29-ét részletesen leírva Marczali azt kívánta prezentálni, hogy a birodalom – Szerbia megbüntetésén túl – semmiféle konfliktust nem kívánt felvállalni – ilyesmire egyáltalán nem is készült: „*Nem is történt más hadicselekmény azon a végzetes napon* – írta cikkében – *mint az, hogy a szerbek felrobbantották a Belgrádtól Zimonyba vezető vasúti hidat. Aztán tüzérharc következett, melynek folytában a szerb ágyuk lassan visszavonultak.*"[44]

Vilmos német császár ugyancsak mindent megtett a békéért. Marczali hosszan ismertette a német császárnak a külügyi államtitkárhoz írt javaslatát. Ennek értelmében a Monarchiának ideiglenesen meg kellett volna szállnia Belgrádot, majd miután a szerbek eleget tettek minden osztrák–magyar követelésnek, ki kellett volna vonulnia, valamint meg kellett volna határoznia végleges szándékait.[45] Ezt a sajátos békejavaslatot az oroszok egyszerűen nem vették figyelembe. Miután pedig mobilizációjuk a németek tudomására jutott, hadat üzentek a cárnak, megindítva így a végzetes lavinát.[46]

Marczali tételében egyedül Anglia szerepe változott az idők során.[47] A világháború idején amellett érvelt, hogy a német flottaépítést, világkereskedelmet és a gyarmatosítási törekvéseket a britek fenyegetésként élték meg, amely tengeri hegemóniájuk végét jelentheti, ezért a búr háborúkat követően politikájuk fokozatosan közeledett a franciához, s ez végül az antant 1904-es megalapításában kulminált. Amíg hadicélok vonatkozásában a franciák az elvesztett területeik, egyben hatalmi tekintélyük visszaszerzéséért viselték a roppant terheket, addig az oroszok a nagyobb keleti tenger-

43 Hötzendorf nézeteiről és megítéléséről lásd Fiziker 2014. 153–154. Az osztrák–magyar hadicélokat lásd Hajdu – Pollmann 2014. 36–39.; Romsics 2023. 88–94.

44 Marczali 1924a.

45 Vilmos ellentmondásos nyilatkozatairól és lépéseiről lásd Boia 2015. 43.; Rauchensteiner 2017. 112–113. A német hadicélokról: Németh 2014b. 19–26.; Hajdu – Pollmann 2014. 34–36.

46 Az orosz háborús célok ismertetését lásd Szabó 2014a; Romsics 2015. 28–29.

47 Erről tanúskodik *Az angol–magyar érdekközösségről a múltban* című tanulmánya is, melyben ugyanakkor még angol belpolitikai fordulat nyomán beálló ellenségeskedésről beszélt. „*Nem is nálunk történt a fordulat* – írta –, *hanem Angliában. Történt az által, hogy az európai egyensúly kérdése negyedik stádiumába lépett. 1903–4-től fogva Anglia az egyre erősödő, gyarmatot szerző, flottát építő Németországban látta ellenségét. Franciaországot megnyerte, Oroszországot a japáni háború és a forradalom által megtörte, hogy aztán megnyerhesse. Erről a fordulatról csakhamar személyesen is meggyőződhettem.*" Marczali 1919–1920. 123. Marczali azt a következtetést vonta le, hogy Magyarország számíthat Anglia rokonszenvére, de segítségére csak akkor, ha érdekei úgy kívánják.

szorosokat akarták maguknak, továbbá az ortodox vallás befolyását akarták növelni Közép- és Dél-Európa szláv népei között. Keleten a japánok újabb területekkel kívánták növelni birodalmukat, ami több pénzt jelentett hajóhaduk fejlesztéséhez. Ehhez képest tehát „*az angolt csak a félelem hajtotta a háborúba. Az a félelem, hogy Németország idővel megelőzheti. Nem is maga akar emelkedni, csak vetélytársat lesüllyeszteni.*"[48] Az angol–francia szövetség azután óriási fegyverkezési versenyt indított el Európa-szerte, amelyben a németeket, az osztrák–magyarokat és a törököket immár az önfenntartás kényszerítette költségekbe.

A *Hogyan készült a nagy háború?*-ban Nagy-Britannia háború kitörésében játszott szerepe – annak ellenére, hogy le kívánt számolni Németországgal – másodlagos, békéje 1912-től a cári udvar kegyének volt kiszolgáltatva. A parlament és a kabinet a legtöbb, kötelező érvénnyel bíró szerződésről mit sem tudott, azok tartalma csupán Herbert Henry Asquith miniszterelnök, Sir Edward Grey külügyminiszter és Lord Richard Haldane lordkancellár előtt volt ismert.[49] Marczali tehát tekintettel az újjáéledő angol–magyar kapcsolatokra, s ezzel párhuzamosan a revizionizmus ügyének kedvező külföldi fogadtatásra, Trianon után jobban megválogatta szavait. Véleménye alapjában nem változott, miként az kiderül az előszóból is, ám úgy gondolta, hogy a rendkívül súlyos békeszerződést kizárólag a szigetország közvetítésével lehet felülvizsgáltatni, ezért fontos a jó kapcsolatok kiépítése, amire rossz fényt vetne Anglia háborús felelősségének kidomborítása.

Az Anglia felé nyitást példázza továbbá, hogy Marczali a győztes államok közül Nagy-Britanniát vesztesnek tartotta. Több írásában megjegyezte, hogy győztes ország a történelemben ennyit még nem veszített. Gazdasága romokban és hadikölcsönök terhelik, flottahegemóniáját, amelyet a németektől olyannyira óvott, végül az Egyesült Államok döntötte meg. Biztos kelet-európai piacai elvesztek, számos kis országgal kellett külön szerződéseket kötnie, és rákényszerült arra, hogy gyarmatain teret engedjen az önkormányzatiságnak, ami miatt politikai súrlódása támadt Kanadával, Indiával, Ausztráliával stb.

A világháború kitörésének tizedik évfordulóján azonban a *Budapesti Hirlap* 1924-es karácsonyi számába leadott, a *Felelősség a nagy háborúért* című cikkében ismét nyíltabban fogalmazott az angolokkal kapcsolatban: „*Egy tárgyi és egy személyes oka volt Angliának a hármasszövetségtől eltávolodásának.*

48 Marczali 1914a. 394. Az álláspont később: Marczali 1930a. Vö. Szász 1929. Ez a felfogás egész az 1960-as évekig tartotta magát Németországban, amíg Sebastian Haffner és mások be nem bizonyították, hogy Anglia csupán azután határozta el belépését, hogy biztosra vette Németország Franciaország elleni inváziójá t. Haffner 2008. 32–41. A szövetségi rendszerekről, a konfliktusokról és a gazdasági versenyről lényegre törő összefoglalás: Bihari 2014. 61–120. A brit hadicélokról a háború alatt lásd Németh 2014b. 29. A franciáról: Romsics 2015. 30–31. Továbbá: Hajdu – Pollmann 2014. 40–43.

49 Ezt a nézetét először 1922-ben írta le. Marczali 1922. 2. Grey szerepéről később is lesújtóan nyilatkozott. Marczali 1924b. 9.

A tárgyi a német hajóhadnak folytonos erősítése és a német kereskedelemnek és iparnak erős versenye világszerte az angol gyártmányokkal. A személyes pedig, Viktória királynő halála után VII. Edvárd trónralépése, kinek nemcsak a német politika ellen volt kifogása, hanem személyes ellentét is választotta el tőle."[50]

Dacára annak, hogy a kérdésben közreadott legtárgyilagosabb munkája a *Felelősség a Nagy Háborúért* című írása volt, még ebben is kimutatható a háborús pamfletirodalom hatása. Német és magyar kollégái többségéhez hasonlóan például továbbra is a központi hatalmak *tudatos bekerítésé*ről, valamint a Németország és a Monarchia elleni *aknamunkáról*, a *túlélésért való küzdelemről* beszélt.[51] Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a gondolatok megfeleltek a korszakban uralkodó közszemléletnek. Továbbá – mivel tökéletesen beilleszthetők voltak a nagy háborúval foglalkozó korai tankönyvekbe – azonnal tananyaggá is váltak.[52] Írásában visszaköszöntek Hermann Frobenius állításai, mindenesetre legalább már szót ejtett a német és osztrák háborús pártról, és írt továbbá Bernhard von Bülowról és Franz Conrad von Hötzendorf terveiről is.[53]

A központi hatalmak győzelmi kilátásai és a háború elvesztése

A történész mindössze egyetlen, 1918 után íródott munkájában vizsgálta részletesebben a hadviselő felek győzelmi esélyeit. A *Tíz év történetének áttekintésé*ben amellett érvelt, hogy a világháború katonai megnyerése vagy elvesztése sokáig nem volt magától értetődő sem az antant, sem a központi hatalmak számára. Amint azt a *Felelősség a Nagy Háborúért* című írásában megjegyezte, sokkal egyszerűbb lett volna minden, ha Conrad von Hötzendorf háborús pártja 1904-ben megkapja az uralkodói engedélyt, és a Monarchia leszámolhat Szerbiával, utána pedig 1912-ben – az Oszmán Birodalmat, a „*barátunkat megtámadó*"[54] – Olaszországgal. Lehet, hogy mindkettőből lokális háború kerekedett volna, ám akkor még az oroszok nem álltak készen, ezért nem kockáztatták volna az eszkalációt. A végkifejleten azonban ez mit sem változtatott, vélte Marczali, hiszen „*évek óta előrelátható volt az a döntő harc, melyben Ausztriának és Magyarországnak életéért,*

50 Marczali 1924c. 26. Ezt a kijelentését aláhúzta évekkel később is egy kétrészes forrásértelmezésében. Marczali 1927c; Marczali 1927d.

51 A magyar történészek és értelmiségiek hárítását a háborús felelősség kérdésében lásd Szőts 2020. 86–89.

52 A témáról bővebben: Törő 2015.

53 Marczali 1924c. 27. Ma már egyetértés látszik abban a kérdésben, hogy a háború kirobbantásáról az osztrák–magyar vezető politikusok nem tudtak egyöntetű állásfoglalásra jutni, ezért a végső döntést Németországra hárították. Ugyanakkor Christopher Clark megállapítása meggyőzőnek tűnik a tekintetben, hogy a német döntéshozók 1914 nyarára adott reakciói nem a leszámolásra felkészülten váró ország képét mutatták, sokkal inkább egy hezitáló politikáét. Clark 2014. 328–333. Lásd még Haffner 2008. 29–31.; Fiziker 2014. 153.

54 Marczali 1924c. 27.

jövőjéért kell küzdenie. Ami Szarajevóban történt, csak siettette, de épen nem okozta a véres megoldást."[55]

A *Tíz év történetének áttekintése* a következőképpen foglalta össze a háborús esztendőket. Az első év nagy diadalokat és elakadást hozott a németek számára, nem így a közös állam csapatainak, akik Oskar Potiorek vezetésével Belgrád rövid életű bevételén túl vereséget vereségre halmoztak. Az oroszok betörtek Galíciába, elfoglalták a Przemyśl erődöt, egyúttal betörtek Magyarországra, s fosztogattak Ung, Bereg, Máramaros és Zemplén vármegyék területén. Majd a Gorlicei áttörés bizonyította, hogy Ausztria–Magyarországot nem egyszerű legyőzni. Ennek ellenére az olaszok hadat üzentek, s megkezdődött az évekig elhúzódó véres ütközet a Hétközségfennsíkon.[56]

1915-ben már látszottak a gazdasági romlás jelei. Minden előállított termék „*hadivá silányult*",[57] ezért a németek siettek mielőbb áttörést kicsikarni nyugaton. Vigyázniuk kellett, nehogy Dávid parittyájával,[58] azaz a tengeralattjáró-hadviseléssel végleg kivívják az Egyesült Államok haragját, ahol így is erős tiltakozást váltott ki a Lusitania vagy a Sussex elsüllyesztése.[59] A tengeralattjáró-háborút még 1922-ben is fennhangon támogató Marczali ekként összegezte a problémákat: „*Két feladat állott a központi hatalmak előtt: lehető gyorsan befejezni a háborút, hogy az ínség és nyomor ne bírja megadásra a blokád által ostromolt erősségüket – és Amerika hadüzenetének kikerülése.*"[60] Így vált szükségessé nyugaton Verdun, míg délen a trentinói Valsugana elfoglalása, ahová az orosz frontról csoportosítottak át erőket.

Amíg 1916-ban Verdun a német hadsereg javának lett a temetője, addig az osztrákok tiroli kalandja a nem várt Bruszilov-offenzíva szempontjából lett majdnem végzetes. Csak a német segítség mentette meg az osztrák–magyar hadsereget, s állította helyre az egyensúlyt keleten. Az angol hadsereg győzött Mezopotámiában, s mindinkább fenyegette a Balkánt. A lucki veszteség után a románok betörtek Erdélybe, ám Erich von Falkenhayn és Arthur Arz von Straussenburg csapatai kiverték őket. Ezt követően bolgár segítséggel August von Mackensen teljesen megfutamította a román sereget, s bevette Bukarestet is – ekként csak Moldva maradt Ferdinánd király

55 Marczali 1924b. 9.

56 Az említett hadieseményekről leírást adott Rauchensteiner 2017. 226–234., 246–260., 293–304., 317–332.; Hajdu – Pollmann 2014. 93–105.

57 Marczali 1924b. 9.

58 A kifejezés Sebastian Haffner-től származik. Haffner 2008. 81. A fegyvernem kudarcáról lásd Haffner 2008. 72–84.; Boia 2015. 55–56.; Rauchensteiner 2017. 556–563.

59 A hadieseményeket velősen összegezte Fiziker 2014. 143.; Hajdu – Pollmann 2014. 122–123.

60 Marczali 1924b. 9. Marczalinak a tengeralattjáró-háborúval kapcsolatos 1922-es cinikus gondolatait lásd Marczali 1922. 2. Cikkében arról írt például, hogy a Lusitanián vízbe fúltak megérdemelték a sorsukat, hiszen figyelmen kívül hagyták a nyílt német figyelmeztetéseket. Az első ilyen hajókat egyébként is a franciák építették, az angolok ellen.

kezén.[61] A birodalom romlása igazából Ferenc József halálával kezdődött. Utódján, IV. Károlyon uralkodott a környezete, így a régi politikát követőknek mennie kellett. A csehek szervezkedni kezdtek, s bejelentették igényüket Szlovákiára.

1917-ben a cári birodalom a páratlan vérveszteségtől és a belső korrupciótól megroppanva végre feladta a küzdelmet. Ebben nagy szerepe volt a Lenin vezette bolsevikoknak, akik az annexió és a kompenzáció nélküli békét hirdették.[62] A keleten aratott diadal után a katonákat át lehetett csoportosítani a nyugati frontra. A politikai helyzetet csupán az Egyesült Államok hadba lépése nehezítette. Thomas Woodrow Wilson elnök előbb a német búvárhajó-hadviselés által okozott károkra hivatkozva megszakította a diplomácia kapcsolatokat, majd – értesülve a németek Mexikónak nyújtandó támogatásáról – korábbi északi államai visszaszerzéséhez fegyverkezésbe kezdett. A végeredmény ismét egy hadüzenet lett (1917. április 6-án). Az év vége azonban nagy győzelmet hozott délen, ahol a német–osztrák–magyar erők áttörték az Isonzó-vonalat, aztán a Piave folyóig űzték a szétzilált olasz hadsereget.[63] Ekként az első három háborús esztendő Marczali szerint kedvezően alakult a központi hatalmakra nézve, hiszen a frontvonal minden irányban messze a határokon túl feküdt. Továbbá, hiába szaporította évről évre ellenségei táborát az antant, azokat szépen sorban legyőzte. Katonai szempontból – egyetértve a vezérkari tisztekkel[64] – csupán 1918 nyarán látta elveszettnek a háborút, miután Erich Ludendorff katonáit augusztus 8-án az amerikai tankok megtizedelték Reims alatt. Október 2-ig a harctereken már csak „vergődés" volt, mígnem Ludendorff a Monarchia útján békeajánlást követelt.[65]

Mindenesetre a csataterek eredményeitől a történész sokkal fontosabbnak tartotta a „*két tábor belső alakulásában véghezment változásokat*".[66] „*A lényeges az* – fejtegette hosszasan –, *hogy nemcsak a Monarchiában fogyott meg az a határozott, egységes akarat, mely egyedül biztosíthatta volna a győzelmet, hanem Németországban is.*"[67] Az uralkodók tartottak tőle, hogy az oroszországi események Közép-Európában is megismétlődnek, emellett kívülről is

61 Az év háborús eseményeinek szakirodalmi összefoglalása: Keegan 2014. 343–447.; Hajdu – Pollmann 2014. 179–229.

62 Marczali soha nem említette meg, hogy Lenin és maroknyi csapata milyen jelentős német anyagi segítségben részesült, és hogy az ő támogatásukkal jutott hatalomra. Haffner 2008. 92–98.

63 Az 1917-es háborús esztendő eseményeit precízen összefoglalta: Keegan 2014. 449–540.; Hajdu – Pollmann 2014. 264–280.

64 Arz Arthur, a Monarchia utolsó vezérkari főnöke például szintén 1918 nyarán látta elveszettnek a háborút. Arz 1942. 170–171.

65 Németországban az 1960-as évektől az 1980-as évekig Ludendorffot tekintették a háborús vereség legfőbb okozójának. Haffner 2007. 31–46. A katonai fegyelem széthullásáról lásd Rauchensteiner 2017. 763–770.; Hajdu – Pollmann 2014. 317–323.

66 Marczali 1924b. 10.

67 Marczali 1924b. 10.

igyekeztek megbontani az osztrák–magyar–német szövetséget. Wilson 14 pontja Marczali értelmezésében egy „hazugság" volt.[68] A háború alatt vallott birodalmi nézeteit utólag éppen a különösen igazságtalannak leírt békeszerződés igazolta számára. „*Pedig már akkor tudhatták volna* – jelentette ki a szóban forgó *Tíz év történetének áttekintése*ben –, *hogy még a leggyilkosabb háború sem hozhat annyi bajt, nemcsak államra, nemzetre, hanem még az egyes polgárra is, mint az a kényszerbéke, amely már akkor ott főtt ellenségeink boszorkánykonyháján.*"[69]

Marczali birodalmi nézetei, továbbá patriotizmusa és militarizmusa az összeomlás okainak leírása kapcsán válnak teljesen világossá. Amellett érvelt, hogy nem a hadsereg volt gyenge, hiszen az minden irányban a határokon kívül harcolt, hanem a *belső front* gyengesége okozta a bukást. Amíg a nyugati társadalmak megtartották nemzeti egységüket, s meghoztak minden szükséges áldozatot, addig a központi hatalmak népei nem állták ki a nehéz idők próbáját. Wilson cikkelyei egyszerűen megigézték a műveltebb osztályokat, akik „*nem bírták hinni, hogy a nagy respublika szépen prédikáló elnöke a világtörténet legnagyobb altatója*".[70] Ausztriával szemben 1918 januárjában az amerikai elnök még barátságos hangot ütött meg, októberben viszont megadta a jelet a feldarabolásra. De ugyanígy megtörte a belső front egységét a bolsevizmus, amely sztrájkokra hergelte a munkásságot, ezzel csökkentve a hadi termelést. A kommunista agitáció elérte a hadsereget; a bakák megtagadták a harcvonalba indulást és a kapott parancsokat, de drasztikusan megnőtt a dezertálások száma is. A háborúellenes propaganda fokozatosan átterjedt a frontokra, ahol beláthatatlan és helyrehozhatatlan károkat okozott a katonai morálban.[71]

A *Tíz év történetének áttekintése* összeomlással kapcsolatos bekezdésében párhuzam ismerhető fel az évtized legolvasottabb német írója, Ernst Jünger gondolataival. A háborús hős Jünger többek között szintén *megfogyatkozott háborús akarat*ról és *benső erő*ről írt, illetőleg szembeállította a hátország lakosságának gyengeségét a frontkatonák hősiességével. Előbbit árulásnak bélyegezte, s a vereség okaként jelölte meg. *A harc mint belső élmény* című kötete második kiadásához írt előszavában ez olvasható: „*Azután van még egy dolog, aminek meg kellett bénítania a benső erőt: a mértéktelen hálátlanság, mellyel a nép pillanatnyi szóvivői fogadták a férfiakat itthon, azokat, akik legalábbis legjobb belátásuk szerint nap mint nap a népért adták életüket, több mint négy éven át, s megfosztattak mindentől, ami az életnek színt és csillogást nyújt.*"[72]

68 A wilsoni politikáról lásd Németh 2014b. 32–33., 35.

69 Marczali 1924b. 10.

70 Marczali 1924b. 10.

71 A Monarchia hátországának összeomlás előtti helyzetéről lásd Rauchensteiner 2017. 789–792.; Hajdu – Pollmann 2014. 360–368.

72 Jünger 2021. 24.

Az októberi események leírása Marczali ellenszenvéről árulkodik. Noha a szerző nem fogalmazott olyan erőteljesen, mint az idő tájt Jünger, vagyis nem beszélt például „*tetemet ellepő dongólegyek rajáról*”,[73] ellenben a teljes összeomlást alig néhány mondatban összegezte. A végjátékról például mindössze négy mondata volt: „*Október 30-án kitört a »lógósok« forradalma. Másnap megölték Tiszát, az egyetlen embert, kiben még erőt sejtettek. Linder Béla hadügyminiszter »nem akar látni katonát« – letettük a fegyvert. Nemsokára Károlyi felmentette magát az uralkodóval esküje alól és november 16-án »népköztársaság« nem is egyszerű republika lett ez a kilenc hosszú századon át a magyarnak szinte vérévé vált monarchia.*”[74]

A történetíró tehát maga is osztotta és terjesztette azt a közkedvelt toposzt – amelyet utóbb Reinhart Koselleck, illetve az ő nyomán Gyáni Gábor is érintett[75] –, mely szerint a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia ténylegesen nem szenvedett katonai vereséget 1918-ban, hanem *máshol* és *másképp* vesztették el a világháborút. Marczali álláspontja azonban élesen elvált a tőrdöfés-elméletek híveinek fantazmagóriáitól. Szerinte ugyanis a nagy tragédiáért nem a fegyverletétel utáni forradalmi hangulat, a szélsőbal vagy a szociáldemokraták felelősek, miként nem is a nagytőkés zsidóság gazdasági machinációi „szúrták hátba” a fronton bátran helytálló bakákat. Úgy vélte, hogy a hátországban elfogyott a „*határozott, egységes akarat*”. Erre a képzeletbeli i-re tette föl azután Károly király október 17-i kiáltványa a végzetes pontot.[76] Ebből a filozofikus, egyben populista megfogalmazásból, valamint részben Berzeviczy Albert álláspontjából és a *hazai tőrdöfés-illúziók*[77] összekapcsolásából nőtte ki magát az elkövetkező években az az elfogadott narratíva, hogy a birodalom felbomlása a hátország újgazdagjainak dőzsölésével vette kezdetét, ami táptalaja lett a mind szélesebb körben kibontakozó pacifizmusnak.

„A gonosz tett átka, hogy tovább szaporodva gonoszat szüljön”

„*A gonosz tett átka, hogy tovább szaporodva gonoszat szüljön*” – vonta le a következtetést – Schiller szavait idézve – Marczali a világháborút lezáró bé-

73 Jünger 2021. 7.

74 Marczali 1924b. 10. Nem kevésbé volt rossz véleménnyel Kun Béláékról sem, amit a B-listára tétele kapcsán fejtett ki az őt felkereső riporternek. „*Körülbelül egy hete kalózkodott itt Kun Béla, mikor eljött hozzám és megkérdezte a véleményemet arról, hogy fenntarthatják-e ők az uralmukat? Megmagyaráztam neki, hogy amint megkötik a német békét, a helyükről pusztulniok kell. Persze, hogy ezt megmondtam, ők is felfüggesztettek.*” A B-listás Marczali Henrik felvilágosítja Európát, hogy Magyarországot nem terheli háborús felelősség. Nyugdíjazásáról, Tiszáról, Kun Béláról, készülő könyvéről nyilatkozik az elbocsátott professzor. *Pesti Napló*, 1924. december 2. 4. Az 1918–19-es forradalomhoz lásd Romsics 2018. 291–302.

75 Koselleck 2002. 297–298.; Gyáni 2016. 171–175.

76 Aggházy – Stefán 1934. 290., 295–304. Vö. Bihari 2014. 535–538.; Rigó 2022. 91–99.

77 Bihari 2008. 241–243.

keszerződések hátterét, kifutási lehetőségét, rövid- és hosszútávú mérlegét illetőleg. A politikai-diplomáciai következményekről vallott nézeteit azonban érdemes lenne külön tanulmányban megvizsgálni. Terjedelmi megfontolásból én most az időszak legfontosabb írásait a *Pesti Hirlap* 1924. június 29-i számában közölt *Tíz év történetének áttekintése* és a *Pesti Hirlap 1926 évi Nagy Naptárá*ban napvilágot látott *Az év külpolitikai története* című cikkeit szemlézve a legfontosabb megállapítások kigyűjtésére szorítkozom.

A *Hogyan készült a nagy háború*ban Marczali arra a következtetésre jutott, hogy a szembenálló szövetségi rendszerekben valójában nem a koronás fők kívánták a háborút, hanem a nacionalizmustól fűtött közvetlen környezetük. Formálisan a központi hatalmak üzenték meg a háborút – ami nagy taktikai hiba volt –, ám az orosz és a francia mozgósítás „*döntötte romba Európát*”.[78] Ellentétben a vesztesekkel, az antant diplomáciai iratai nem hozzáférhetők, de ha ezek egyszer megismerhetők lesznek, vélte, az igazság meg fogja jelölni a valódi bűnösöket, akiket szerinte nem a trianoni és a versailles-i békék által megjelölt nemzetek között kell keresni.

Ez a kijelentés köszön vissza a *Tíz év történetének áttekintése* című cikkében is. Abban ugyanis kifejtette, hogy a párizsi konferencia a „*világtörténet legnagyobb komédiája*”,[79] ahol a győztes államok látszólag magukra nézve kötelező érvényűként fogadták el az amerikai elnök béketervét, a valóságban viszont e megvalósításának eleve gátját képezték a különböző zsákmányelosztó, titkos paktumok. Amikor Wilson megérkezett Párizsba, már régen készen volt a felosztás terve a „*nagy és kicsiny prédálók között*”.[80] Tehetetlenségét felismerve egyedül akkor lépett fel erélyesen, amikor amerikai érdeket látott veszélyben, egyébként még ahhoz is hozzájárult, hogy a vesztes államok ne vehessenek részt a tanácskozásokon, hiszen mint vádlottak, s eleve elítéltek mindössze kihallgatásra jogosultak.

A békekötés következménye a legyőzöttekre nézve a történész szemében egyértelmű, világos volt. A diadalmasok „*kártágói békéje*” súlyos politikai átalakulást hozott, mivel „*a művelt Európa két részre szakadt: rabszolgatartókra – a Nagy- és Kis-Entente – és rabszolgákra. Mert kinek kirántották fegyverét kezéből és kinek sarc, reparáció név alatt, másoknak, halálos ellenségeknek hasznára kell dolgozni, az rabszolga. És ebben áll a párizsi békekötések ördögi következetessége, s ez a rabszolgaság évtizedekre kiható.*”[81] A békeszerződés arra a hamis állításra épült, hogy a központi hatalmaknak bűnhődnie kell a hadüzenetért. Ha mindez nem lett volna elég, a legyőzött országoknak meg

78 Marczali 1923. 59.

79 Marczali 1924b. 10. Más helyen a békekötést „*igazi nagy hazugságnak*” nevezte. Marczali 1922. 2.

80 Marczali 1924b. 10.

81 Marczali 1924b. 11. Ugyanezt a véleményét ismételte meg az *Európa jövője* című cikkében. Marczali 1929c.

kellett küzdenie az Európa-szerte megállíthatatlanul terjedő bolsevizmussal is.[82]

Az ismert jóvátételek sorolása után a volt egyetemi professzor váratlanul kitért a győztes országokban a Párizs környéki békeszerződések okozta problémák áttekintésére. Megállapította, hogy iparuk piaca lecsökkent, hiszen a pénzromlás miatt Közép-Európa már nem tudta felvenni áruikat, ami növelte a munkanélküliek számát. Emellett a legyőzött államok ipara olcsóbban termelt, így akarva-akaratlanul konkurencia lett.

Ebben a helyzetben az egyedüli győztes Franciaország maradt, melynek szárazföldi befolyása – köszönhetően a vazallus kisantantnak – talán jelentősebbre duzzadt, mint volt Napóleon korában. Ezt az országot, valamint „*hűbéreseit*", a cseheket, a románokat és a jugoszlávokat összekovácsolta a „*közös bűn*", illetve a „*félelem*" az elrabolt területek elvesztésétől. A franciák ezért a „*béklyóba vert német óriást*"[83] minden lépésében akadályozták, s kihasználva tehetetlenségét, cseh és lengyel „*protekciókat*" hoztak létre annak „*kiszakított testéből*" – a „*koncból*" még Belgiumnak is juttatva. Magyarország sorsát ugyanekkor teljesen a kisantant államaira bízták, nehogy újra „*erőre*" kaphasson. A jugoszlávok ezen kívül hivatottak lettek „*féken tartani*" a nyughatatlan Olaszországot, a franciák Földközi-tengeri riválisát.[84]

Az év külpolitikai története még ennél is lesújtóbb véleménnyel volt a céljait elérő Franciaországról.[85] Az 1924 tavaszán elfogadott Dawes-tervből kiindulva azonnal hozzálátott a franciák kritizálásához. Úgy vélte, az egykori francia államfő, Raymond Poincaré a háborús jóvátételi bizottság elnökeként „*a világ legszörnyebb uzsoráját*"[86] először nem is pénzben, hanem emberéletekben követelte. Ezt követőn szomorúan summázta: „*Leverőbb látvány még nem tárult az emberiség elé. Minő gyönyörű jelszavak alatt vívták a háborút ellenünk! És most az erkölcsi öntudattól túláradó amerikai, a mélyen vallásos angol és a testvériség bajnoka, a francia, mind csak pénzt akar, pénzt azoktól, akiket megcsonkított, kifosztott, fegyvertelenné, tehetetlenné nyomorított.*"[87]

A folytatásban a tökéletesre fejlesztett eseménytörténeti elbeszélés módszerével Marczali – kiváló történész lévén – alaposan körbejárta a német–francia jóvátétel-vitát, bemutatva a francia területi igényeket. A németek által Franciaországban okozott károkat egy szóval sem tette mérlegre, mi-

82 A békeszerződések következtében elindult menekülthullámot valamiért soha nem hozta szóba Marczali, miközben az teljesen beleillett volna érvelésébe. A témáról bővebben: Koloh 2020.

83 Marczali 1924b. 11.

84 A két ország viszonyának alakulását hosszabban ismertette *Az elmúlt év politikai történetének áttekintése*ben. Marczali 1925a. 3. Marczali a szerb diplomáciának és a Balkánháborúknak többször is hosszabb elemzéseket szentelt. Marczali 1921d; Marczali 1928e.

85 A korabeli francia Kelet-Közép-Európa-politikáról bővebben lásd Kecskés 2014.

86 Marczali 1926a. 217. A francia–német gazdasági kooperációról lásd Rigó 2022. 247–264.

87 Marczali 1926a. 217.

ként egyszer sem próbálta külpolitikájukat az elszenvedett háborús károkon keresztül szemlélni. Épp ellenkezőleg: mindig a legszűkebb politikai érvelés talaján maradt, annak logikáját követte.[88] Ezzel szemben a német politika megítélésében már korábban is igyekezett tárgyilagos maradni, ami viszont nem mindig sikerült.[89]

Nem volt ennyire szigorú a föntebb ebben az összefüggésben már érintett Nagy-Britanniával. Úgy látta, ők a rossz döntésüknek köszönhetően ugyan új területeket nyertek, de biztonságot nem, sőt, az angol nép ugyanúgy megszenvedte a békét.[90] A *Tíz év történetének áttekintése*ben kijelentette, az angol politika „*gubát cserélt*", amidőn a távoli német riválist helyett immár a sokkal közelibb és veszélyesebb franciával kell farkasszemet néznie. Egy olyan állammal, amelyik rendkívül ütőképesre fejlesztette búvárhajóit és repülőit, ekképpen bármikor könnyen elérheti a szigetországot. Tengeri befolyása egyaránt megtört, amidőn az Egyesült Államok a háborús segítségnyújtás apropóján olyan elképesztő szállító és hadihajó-flottát szerelt föl, amilyen a németeknek sosem lehetett. Ez vezetett az 1922-es kongresszushoz, ahol a britek kénytelen-kelletlen beleegyeztek, hogy az USA az övékkel egyenlő számú és felszereltségű hadiflottát építhessen.[91]

*Az év külpolitikai története*ben az Egyesült Államok helyzetét Marczali abszolút győztes pozícióként ábrázolta. Egy születőfélben lévő nagyhatalom kibontakozását látta, amely a katonai támogatásokon túl hitelezőként is megjelent az antant országai mögött. Ekképpen pedig a háború folyamán a szövetségesei mind adósai lettek, így Franciaország és Anglia is.[92] Ám amíg a szigetek lakossága – magas adók által – helyreállította gazdaságát és hozzáfogott a törlesztéshez, addig ez a franciáknak nem sikerült. Nekik ugyanis hitelezniük kellett a kisantant és Lengyelország fegyverkezését, ezért mindent elkövettek Németország kizsákmányolása érdekében.

A professzor egyik munkájában sem felejtkezett el röviden szóba hozni az oroszországi események alakulását. Gondolkodásában ekkorra már nyoma sincs az 1917-es reményeknek.[93] A *Tíz év*…-ben előadott meggyőződése: „*a szovjet uralomra jutása Oroszországban a nyomornak volt forradalma.*"[94] Véleménye szerint az ott lángra kapott tűz vadul terjedt, s bár Lenin országa nem volt győztese a Nagy Háborúnak, de vesztesnek szintén nem tekinthető. Biztonságpolitikai fejtegetésbe bocsátkozva e különutas helyzetről úgy

88 Hasonló, szűklátókörű megközelítés olvasható Lucian Boianál is. Boia 2015. 45.

89 Erre példa: Marczali 1921c.

90 Marczali 1922. 2.

91 Az angol–amerikai viszonyról *Az elmúlt év politikai történetének áttekintése*ben kifejtette, hogy a britek a jövőben feltehetően megpróbálják majd elárulni az Egyesült Államokat. Marczali 1925a. 4. Lásd még Marczali 1926b.

92 Amerika gazdasági és katonai részvételéhez röviden lásd Tóth 2014. 236–237.

93 Ezen a téren Marczalira nagy hatást gyakorolt Friedrich Stievenek az orosz diplomáciáról írt könyve. Marczali 1925c. A forradalom közvetlen következményeiről lásd Rauchensteiner 2017. 569–584.

94 Marczali 1924b. 11.

elmélkedett, hogy a bolsevizmus lassan átalakul, s „*nemzeti, paraszt pánszlávizmussá vedlik*”.[95] De van, ami nem változott, hiszen az új állam ugyanúgy folytatja a cárok hódításra törő hagyományát. Támadó politikájuk mindenesetre véget vethet a kisantantnak és új rendet hozhat Európába. 1925-ben a *Pesti Hirlap* újévi számában közreadott *Az elmúlt év politikai történetének áttekintésé*ben[96] ettől kimértebb álláspontra helyezkedett. Ekkor úgy tűnt számára, hogy Lenin halála után a szovjet egysége megszűnt. Az öröklési harcból bárki keveredik is ki győztesen, a diktatúra hasonlóképp tartani fog. Mindennek dacára, kereskedelmi érdekből Európa legtöbb országa már elismerte az új vezetést. Annak oka pedig, hogy elveszített nyugati területeit a szovjet eddig nem próbálta visszaszerezni, valószínűleg nem a haderőben, hanem a hatalom gyengeségében rejlik, amely fél hadseregétől. Egy évvel később *Az év külpolitikai történeté*ben Szovjet-Oroszország kapcsán *konszolidáció*t említett, amely megszabadult külső ellenségeitől, s folytatja a cárság szomszédait bomlasztó politikáját. Propagandája eljutott Japánba, Kínába, de még Indiába és Amerikába is. Európában a szovjethatalmat látszólag csak Besszarábia érdekli – vélte a történész.

A háborús témakör kapcsán időről időre feltűntek olyan dilemmák, amelyek próbára tették Marczali általános elméletét, ezért elkerülhetetlennek látta ezekkel is foglalkozni. Az egyik ilyen fontos kérdés volt a már érintett jugoszláv–olasz viszony, a kisebbségek helyzete, de hasonlóan jelentős téma lett a fiatal Lengyelország állami létének alakulása is.

A professzor a jugoszláv–olasz viszony rendeződését első repedésként érzékelte az antant szövetségi rendszerén. *Az elmúlt év politikai történetében* olvasható érvelése szerint az 1924. január elsején Rómában aláírt szerződésben Jugoszlávia lemondott Fiuméről, így az olasz diplomáciának a továbbiakban nem kellett Szófiával és Budapesttel keresnie a szövetséget az új szomszéd ellen. E mellett komoly kereskedelmi megállapodásokat is kötöttek, amelyek révén mindketten távolodni tudtak az antanttól.

A kisebbségek helyzetének vizsgálatakor – bár olykor kitért a szlovákokra, és egy alkalommal hosszabban foglalkozott a horvátok szerbek általi elnyomásával[97] – a történész elsősorban az erdélyi magyarság ügyét tartotta napirenden. Megemlékezve körülményeikről, forrásismertetéseiben nem mulasztotta el hangoztatni, hogy a románok rendszeresen azokat a nemzetiségi elveket sértik meg és azokat a kisebbségi jogokat nem veszik figyelembe, amelyek nevében korábban hadba indultak Erdély és Kelet-Magyarország megszerzéséért.[98]

95 Marczali 1924b. 11.

96 Marczali 1925a.

97 Marczali 1929c. A szóban forgó cikkben nyíltan megfogalmazta, hogy a horvát népet az új államban sokkal jobban elnyomják, mint a történelemben addig bármikor.

98 Marczali 1925d. A nemzetiségi kérdést a húszas években Marczali történelmi párhuzamba állította az 1849-es eseményekkel. Marczali 1927b.

Marczali már a háború alatt is nagyon sokat várt a lengyelektől, de csalatkoznia kellett. Úgy fogalmazott, hogy Lengyelország, amely lényegében a Monarchiának és főként a magyaroknak köszönheti létét, eddig nem „*nőtt bele bőven szabott ruhájába*”.[99]

Tisza István és Ferenc József szerepe

Marczali szerint bármilyen nehézségek vártak a hajdani központi hatalmak ellenségeire, az meg sem közelíthette a vesztes oldal terheit. A Párizs környéki békék továbbra is kizárólag a vesztesek felelősségét ismételgették, ami egyszerű történelemhamisítás, hiszen mindkét szövetségben sokan követelték a megmérettetést. Felelősség dolgában ő csupán két személyt, Tisza Istvánt és Ferenc Józsefet mentette föl. A Tisza István emlékének ajánlott *Hogyan készült a nagy háború?* után Marczali annak szentelte idejét, hogy tovább hárítsa a felelősséget Tisza Istvánról és Ferenc Józsefről. Előbbi személyes jóbarátja volt, utóbbi felé hála és lojalitás kötelezte, amiért fiatal történetírói pályakezdését támogatta.[100] Terjedelmi megfontolásokból jelen írásban a Tisza Istvánnal kapcsolatos nézeteit ismertetem, míg Ferenc Józseffel kapcsolatos álláspontját csak nagyon röviden és vázlatosan mutatom be.

A meggyilkolt magyar miniszterelnökhöz fűződő kapcsolata olyannyira legendás volt, hogy arról 1920-ban a *Világ* címoldalon számolt be. A tudósítás kiemelte, hogy Marczali nagy híve volt Tiszának. Tisztelték egymásban „*a magyar érdekek és a magyar szempontok feltétlen kultuszát*”,[101] továbbá mindketten azon a nézeten álltak, hogy „*a magyarság szupremáciája a Kárpátok és az Adria között természetes, szükségszerű, jogos és áldásos volt.*”[102]

Marczali dolgozószobájában az íróasztal fölött lógott Tisza István dedikált fényképe, Görgei Artúré és Apponyi Alberté mellett,[103] s ő büszke volt e három férfiú bizalmára, barátságára. Még nyoma sem volt Tisza-ünnepeknek, -szobroknak, -utcáknak, minthogy a háborús felelősség vitatása se volt napirenden, amikor németül és magyarul is közölni kezdte a miniszterelnök által papírra vetett és számára megküldött memorandumát és levelét. Az 1914. március 15-én kelt memorandumában – amelyet 1918 januárjában bocsátott a professzor rendelkezésére – Tisza a balkáni viszonyok békés rendezéséről szóló elképzeléseit mutatta be. 1918. január 25-i levelében pedig őszintén megírta, hogy kizárólag azután járult hozzá a Szerbiának küldendő ultimátumhoz, miután a minisztertanács egyhangúan kimondta, hogy tiszteletben kell tartani Szerbia területi integritását, és hogy

99 Marczali 1925a. 3.

100 Molnár Jenő: A mi nagyjaink. Marczali Henrik. *Egyenlőség*, 1923. június 16. 5–6.; Rónay 1936.

101 Marczali Henrik. *Világ*, 1920. április 8. 1.

102 Marczali Henrik. *Világ*, 1920. április 8. 2.

103 A budapesti egyetem bölcsészeti professzorai négy tanártársuk ellen. *Világ*, 1921. július 22. 4.; Petőfi szobrának élő modellje. *Pesti Napló*, 1924. május 16. 6.; Dénes 2022a. 180.

a Monarchia – néhány határkiigazítástól eltekintve – nem fog hódításokat eszközölni.[104] Ezt azért tarthatta szükségesnek, mert maga is érezhette – amint arra később Gratz Gusztáv is felhívta a figyelmet[105] –, hogy magyarázatra szorul, miként lett a békés rendezés legfőbb pártolójából előbb a Szerbia katonai megszállást célzó tervek híve, utóbb a háborús eszkaláció szószólója.[106]

Marczali azonban nem pusztán bemutatta a neki írt leveleket, hanem kontextusba is helyezte azokat. Tiszával kapcsolatos forrásközlései és cikkei mindegyikében történeti, bel- és külpolitikai, gazdasági, társadalmi, a nagyhatalmi függőségekkel és kötődésekkel számot vető helyzetképeket rajzolt meg. Másfelől betekintést kínált a politikus jellemébe, gondolkodásába, és szólt annak kilátásairól, terveiről, azaz sokkal többről volt szó egyszerű forrásközreadásoknál, ahogy azt Gunst Péter tanulmánya annak idején megállapította.[107] Nem túlzás kijelenteni, 1918. október 31-e után Marczali Alexander Bernáttal, a hozzá közel álló Herczeg Ferenccel és másokkal azon értelmiségiek közé sorolható, akik – Bihari Péter kifejezésével élve – *rajongtak* Tiszáért.[108] Ez a szoros kötődés sajnos megakadályozta abban, hogy Tisza második miniszterelnöki ciklusát azzal a kritikai érzékkel szemlélje, mint az elsőt, ugyanakkor szándékai teljesen nyíltak és őszinték, míg eszközei határozottan célravezetők voltak.

Először 1919-ben a *Pester Lloyd*ban ismertette azt a miniszterelnöki nyilatkozatot,[109] amelyből megtudható volt, hogy Berchtold Lipót külügyminiszter a trónörökös meggyilkolását jó alkalomnak látta a Szerbiával való leszámolásra. A miniszterelnök ezt hibának tartotta, és kijelentette, hogy ezért nem vállalná a felelősséget. 1914. július 1-én írásbeli előterjesztést tett a királynak, melyben kiemelte, hogy támadás esetén a világ szemében Ausztria–Magyarország lenne a béke megzavarója.[110] E nyilatkozat lényegében elegendő volt szerepe megítélésének száznyolcvan fokos fordulatához. 1920 után idehaza a béke utolsó őreként tekintettek rá, annak ellenére – amint arra Balogh Jenő is utalt akadémiai emlékbeszédében –, hogy a háború alatt hivatásának tekintette „*fokozni magyar fajának energiáját; munkájával és példaadásával növelni a kitartást hosszú éveknek minden meg-*

104 Ez utóbbi dokumentum ma is fellelhető az MTA Kézirattárában. MTAKIK Kt. Ms 5041/146. Tisza István levele Marczali Henriknek. Budapest, 1918. január 25.

105 Gratz 1923. Újabban: Tőkéczki 2000. 225–228.; Tőkéczki 2003. 460.; Hajdu – Pollmann 2014. 52–53.

106 A fő okokat a szakirodalom abban látta, hogy Tisza ígéretet kapott Erdély megerősítésére, továbbá elfogadták javaslatát a bolgárokkal való szövetségre lépésre, valamint megígérték neki, hogy Szerbiát a birodalom nem fogja annektálni. Ifj. BerténYi 2010. 20–22.; Vermes 2001. 245–154.; Szarka 2016. 148–153.

107 Gunst 2001. 187–188.

108 Bihari 2008. 69.

109 Marczali 1919.

110 A nyilatkozatot idézte: Rauchensteiner 2017. 85.

próbáltatása között".[111] Ez a pongyola fogalmazás egyebek között a háborús propagandában való aktív részvételre utalt.[112]

Ezzel látszólag hamar véget érhetett volna a Tisza-ügy a történész szemében, Marczali azonban nem hagyta annyiban a témát. 1920 áprilisában ugyanis *Az Ujság* hosszú beszélgetést közölt Szeged korábbi francia városkormányzójával, a Marczali és Acsády munkáit egyaránt ismerő Charles de Tournadre tábornokkal.[113] Ő Tiszát olyan embernek tartotta, aki *önfejűségből* bármikor képes volt fejjel a falnak menni. Politikájában az öreg Andrássy követője volt, emiatt pedig nem magát a háborút ellenezte, hanem miután megértette, hogy annak kimenetele Magyarországra nézve kérdéses, várni akart a cselekvéssel. Emellett felszólalt a tisztán magyar hadsereg kialakítása ellen, nem értett egyet a magyar vezényleti nyelv bevezetésével, és ellene volt a magyar ezredek hazai földön történő állomásoztatásának is. A francia tiszt ezeken kívül a tiszai politika még több megkérdőjelezhető lépését említette meg, valamint egyértelművé tette, hogy ő soha nem tudott azokkal szimpatizálni.[114]

Marczalinak fájhattak ezek a szavak, és úgy vélhette, hogy fel kell lépnie egykori pártfogója becsületének védelmében. A *Kassai Ujság* riporterének adott interjújában – ahol eredetileg az előkészületben lévő *Béke könyvé*ről kérdezték[115] – érintette a témát, és röviden utalt ellenvéleményére.[116] Egyéb folyamatban lévő munkái és feltehetően az ismert magánéleti nehézségei[117] miatt csak egy év múlva foglalkozott ismét Tiszával. Előbb a *Budapesti Hirlap*ban, utóbb a *Kassai Ujság*ban közöltetett, *Tisza István grófról* című véleménycikkében mutatta be hosszasan a politikus 1914 utáni nemzetiségi és külpolitikáját, így akarva cáfolni Tournadre állításait.[118]

A külpolitika kapcsán a fő állításai közé tartozott, hogy midőn Belgrád 1915 októberében elesett, az osztrák vezérkar ki akarta terjeszteni a birodalom határait, hogy a jövőben függetlenebbül léphessen fel akár a német szövetségessel szemben is. A hadsereg követelte Szerbia, Montenegró, de még Albánia egy részének annexióját is, továbbá fel kívánták osztani Olaszországot, és Lengyelországból is nagyobb részt követeltek. Velük szemben lépett föl Tisza, aki szerint az ellenséges népek annektálása soha nem jelentette az ellenséges érzelmek megszüntetését, ezért annak a pártján állt, hogy a Monarchia minél kevesebbet csatoljon magához Szerbiából, osztoz-

111 Balogh 1921. 38.

112 Balázs 2021. 29–30.

113 Molnár 1920. A tábornok szegedi működéséről röviden lásd Nagy 2019. 137–138.

114 Tisza politikájának következményeire, azaz a személye iránti hazai és nemzetközi ellenszenvre kitűnően rávilágított Bihari 2014. 344–346.; Vermes 2001. 348–357.

115 A könyvről lásd Die Lehre der Vergangenheit. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1920. július 10. 1.

116 Marczali tanár könyvet ír a békéről. *Kassai Ujság*, 1920. június 1. 2.

117 Dénes 2022b. 89.

118 Marczali 1921b.

kodjon csak rajta Bulgária és Görögország.[119] Más tekintetben a cikk egy nemzetiségekkel szemben toleráns, a polgári közigazgatást a katonai elé helyező miniszterelnököt ábrázolt, aki a háború alatt minden esetben felszólalt és fellépett a nemzeti kisebbségeket ért túlkapások, hovatovább a megszállt területek lakossága sérelmére elkövetett katonai atrocitások ellen. Tisza határozott irányítása tehát garantálta a *stabilitás*t. Ehhez kapcsolódva publikálta később a *Tisza akciója Ferencz Józsefnél a katonai túlkapások ellen* című írását, melyben a temesvári katonai parancsnokság indokolatlan letartóztatásai és véres túszszedései elleni szigorú fellépést ismertette.[120]

Ettől a ponttól pedig már nem lehetett visszakozni. A Tisza-kérdésben a folytatást a *Hogy készült a nagy háború*? című cikksorozat, illetve ennek könyvvé szerkesztett változata, a *Hogyan készült a nagy háború*? jelentette. A munkában nemcsak ismertette és részben idézte, hanem fel is dolgozta Tisza azon – a *Pester Lloyd*ban már 1919-ben publikált – levelét, melyben a kormányfő kifejtette, hogy Szarajevó után nem hitte, hogy az események háborúhoz vezetnek majd. „*Végtelen fájdalmamra* – küldte az alábbi sorokat 1918. január 25-én Tisza Marczalinak – *és elkeseredésemre kellett a nyomozásnak a szerb kormány bűnrészességét megállapító eredményeiből és Pasicsnak és a szerb diplomatáknak, ezenkívül az egész szerb sajtónak hihetetlenül provokáló, a monarchiát gúnyoló és kicsinylő kijelentéseiből arról meggyőződnöm, hogy fel kell lépnünk Szerbia ellen. Először azon az álláspontom voltam, hogy Szerbiához intézendő első jegyzékünk ne bírjon ultimátum jellegével.*"[121] Később azonban, a július 18-i minisztertanácson hozzájárult az ultimátumhoz, de biztosítani akarta Szerbia integritását egy esetleges antant-beavatkozás ellen, továbbá kimondatta a minisztertanáccsal, hogy a birodalom területi hódítást – némi határkiigazítástól eltekintve – nem fog eszközölni.

A fenti levelet Marczali annak bizonyítékaként mutatta be, miért tért el a miniszterelnök eredeti háborúellenes álláspontjától a nyár folyamán. Érveivel meggyőzte Sidney Bradshaw Fay amerikai történészprofesszort, akinek magyarázatokkal ellátva 1923 májusában elküldte a fönt átnézett Tisza-levelet, valamint az 1914. március 15-én kelt miniszterelnöki memorandumát. Fay professzor a dokumentumokat lefordította, és saját magyarázataival ellátva *Papers of Count Tisza, 1914–1918* címmel közzétette az *American Historical Review*-ban.[122] A megjelenés után Marczali úgy érezhette, a meggyilkolt politikus jó hírének visszaállításáért folytatott kampánya sikerrel járt. Ezzel kapcsolatban 1926-ban a következőt nyilatkozta az *Esti Kuri*rnak: „*Örömmel látom, hogy Angliában és Amerikában is sikerült teljesen megdönteni azt a tévhitet, hogy a világháború előidézéséért felelősek vagyunk. Az angol és amerikai közvélemény tisztánlátóbb része már tudja, hogy Tisza*

119 Tisza külpolitikai koncepcióit lásd Maruzsa 2016. 122–134.; Szarka 2016. 153–157.
120 Marczali 1921e.
121 Marczali 1923. 23.
122 Fay 1924.

István volt az osztrák-magyar monarchia egyetlen politikusa, aki energikusan tiltakozott a háború ellen."[123]

Ezen dokumentumok publikálásával párhuzamosan felerősödött a meggyilkolt miniszterelnök kultusza, amit – az 1919-ben alapított Tisza István Emlékbizottság, melynek Marczali nem volt tagja – kizárólag az áldozati attitűd felől építettek fel.[124] Így, amikor az ellentmondásos műveiről közismert Kacziány Géza 1925-ben más álláspontot hangoztatott a volt miniszterelnököt illetően, azonnal sajtóper indult ellene Tisza emlékének gyalázása miatt, ahol a bíróság meghallgatta Marczali szakvéleményét is. A történésznek köszönhetően Kacziány elveszítette a pert.[125]

Idővel a saját munkái mellett a mások által publikált Tisza-levelek egyike-másikáról is megosztotta véleményét. 1925-ben a *Budapesti Hirlap* húsvéti kiadásában ismertette az életműkiadás negyedik sorozatának második kötetét, amelyben az 1914. június–december közötti hónapok mintegy 677 levele olvasható.[126] Ugyanebben az évben pedig észrevételezte azokat a Graf Ottokar Czernin által közzétett leveleket is, amelyeket az Osztrák–Magyar Monarchia egykori külügyminisztere még a háború alatt kapott Tiszától.[127] A következő években, ahogy a Tisza-életmű további kötetei is *Összes munkák* címen napvilágot láttak, Marczali külön ismertetésekben számolt be róluk.[128] A népszerűsítésen kívül az új forrásokat összekapcsolta a háborús felelősség kérdésével, valamint megrajzolta belőlük a jóságos államférfi alakját.

Ezek után mindössze egyetlen feladat maradt: bemutatni Tiszta István utolsó éveit, a háború alatti működését. Marczali sokáig várt e kényes kérdés feldolgozásával, s azt gondolom, talán ezt oldotta meg a legügyesebben. *A jóságos Tisza István* – mint az elfogult cím is mutatja – teljesen a Horthy-korszak emlékezetpolitikájának megfelelően mutatta be a miniszterelnök 1914 utáni cselekedeteit.[129] Tiszát Deákhoz hasonlítva párhuzamba állította kettejük habitusát, mintha előbbi az utóbbi politikájának folytatója lett volna. Célja ezzel az lehetett, hogy a megosztó politikusképet átrajzolva

123 Sós 1924. Marczalira valóban hivatkoztak akkoriban külföldön, amiről Sebestyén Károly meg is emlékezett. Sebestyén 1927.

124 A Tisza-kultuszról bővebben lásd Gyurgyák 2016. 218–232.

125 Tisza István emlékének gyalázása. Kacziány Géza sajtópere. *Budapesti Hirlap*, 1925. november 15. 5.; Kacziány Géza sajtópere. *Budapesti Hirlap*, 1925. november 20. 11.; A bíróság megállapította, hogy Kacziány Géza meggyalázta Tisza István emlékét. *Budapesti Hirlap*, 1925. december 6. 13.

126 Marczali 1925b. Az említett kiadás: *Gróf Tisza István összes munkái. Levelek, táviratok, távbeszélőn elküldött izenetek, egyes előterjesztések 1914 júniustól december végéig*. 4. sorozat, 2. kötet. Budapest, 1924.

127 Czernin 1916. december 26-i, 1917. március 17-i, 1917. május 4-i kelettel kapott leveleket Tiszától, illetve egy hivatalos iratot 1917. február 21-i keltezéssel. Czernin 1925; Marczali 1925e.

128 Marczali 1927a; Marczali 1934a.

129 Marczali 1926d.

nemzeti konszenzust teremtsen Tisza személyét illetően. Az elképzelés nem volt egyedi – hiszen Szekfű Gyula ábrázolása is nagyon hasonló volt –, nem úgy az általa kitalált narratíva. A professzor Tisza életének kulcsmozzanatait a háborús szervezőre építve nem az organizátort dicsérte, aki megmentette az ország peremterületeit a közvetlen háborús pusztítástól,[130] hanem azt a mély szociális érzékenységről tanúságot tevő politikust, aki a lehetőségeihez mérten megpróbálta a szociális és gazdasági hálót stabilizálni. A nagy idők eseményeit tárgyalva kiderül, hogy az *államférfi* komolyan vette a szociális ellátás megerősítését, különösen a hadsegélyezést, amit igyekezett minél igazságosabban működtetni. Figyelme leginkább a hadra keltek és elesettek családtagjainak, illetve a hadirokkantak megfelelő ellátására összpontosult, melyet Marczali hosszasan részletezett, s egykori utasítások idézésével is alátámasztott.[131] A folytatásban bemutatta a Hadsegélyező Bizottságban végzett működését, majd a további népjóléti intézkedések, azaz a dicséretek sorolása előtt lényegében felmentette Tiszát a középosztály vádja alól, mely szerint ő volt a gazdasági csőd okozója.[132] Állítása szerint Tisza elmondta neki, hogy nem szándékosan akarta a polgárság elszegényedését, pusztán a kormányában senki nem értett a hadigazdálkodáshoz.[133]

Meglepő, hogy Marczali teljesen elhallgatta azt a körülményt, hogy ez az alkalmatlanság a lakosság széles körében milyen mély gyűlöletet szült Tisza és kormánya ellen. A dicsérő szavak arról sem szóltak, hogy Tisza – aki miután belátta, hogy a vereség nemcsak a Monarchia bukásához, hanem a birodalom és Magyarország feldarabolásához vezet – másként kezdett politizálni. Végül a „*magyar veszélyeztetettség tudatában*"[134] mindent feláldozhatónak tartott a győzelemért és a Habsburg Monarchia világpolitikai helyzetének fenntartásáért – megerősítve ekképp a maga ellenzékét, egyben megteremtve bukása körülményeit.[135] Amint azt Herczeg Ferenc, Marczali barátja megállapította, Tisza ugyan kitartóan ellenezte a háborút, de miután az összeütközés elkerülhetetlenné vált, minden eszközzel üldözte a defetizmust, mert a győzelemtől várta az ország problémáinak megoldását.[136]

A húszas évek második felében felmerült Marczaliban, hogy az addig gyűjtött egodokumentumai felhasználásával publikálja személyes emlékeit. Több újság is látott fantáziát az ötletben. 1928 tavaszán a történész megegyezett a *Pesti Napló* szerkesztőségével, hogy *Magyar államférfiak vallomásai*

130 Szarka 2016. 145.

131 A szóban forgó intézkedésekről bővebben lásd Kaba 2017.

132 A kritikát báró Erasmus von Handel cs. és kir. belügyminiszter is osztotta. Rauchensteiner 2017. 503.

133 A kijelentés háttere: Bihari 2008. 67–68., 137–149.; Bihari 2014. 382–385.; Szarka 2016. 158–163. Vö. Karády – Kemény 2023. 124–135.; Egry 2017. 308–313.

134 Tőkéczki 2003. 447.

135 Hajdu 2010. 153.; Rauchensteiner 2017. 492., 604–606.; Gali 2014. 21.; Székely 2016. 78–92.; Rigó 2022. 141.

136 Herczeg 2005. 13.; Néhány év múlva Marczali együtt készítette el a millenniumi emlékű királyszobrainak feliratát az íróval. Marczali 1929b; Herczeg 1929.

címmel rövid történelmi portrékat ír azokról a magyar politikai szereplőkről, akikkel az évek során behatóbb kapcsolatba került, illetve akiket megin-terjúvolt. A május végén indított forrásközlésekben bemutatott politikusok közt volt idősebb gróf Andrássy Gyula miniszterelnök, közös külügyminiszter; gróf Apponyi György főkancellár és országbíró; báró Vay Miklós főkancellár; Szögyény Marich László főkancellár, országbíró; báró Bánffy Dezső miniszterelnök; báró Fejérváry Géza miniszterelnök; gróf Esterházy Móric miniszterelnök; s gróf Tisza István. A cikkek a kiegyezés és az összeomlás közötti évtizedek belpolitikai harcainak előterében vázolták a szóban forgó államférfiak jellemét, illetve Marczali azt is elmesélte, kivel miként találkozott, ismerkedett össze, s milyen kapcsolatban állt az érintettekkel. Érdemes megemlíteni, hogy a közlemények árulkodóak voltak írójukra nézve is, aki általuk politikai nézeteibe engedett betekintést.

A koncepció tehát nem kizárólag Tiszára épült, bár kétségkívül Andrássy és Esterházy mellett ő tekinthető a feljegyzések egyik központi szereplőjének. Személye két közleményt is kapott, ami jelenthette, hogy Marczali kicsit finomhangolni akarta korábbi magasztalásait.[137] Az elsőben az 1903–1905 közötti hivatali idejével, főként a megbuktatásának hátterével, egyben a Szabadelvű Párt szétesésével foglalkozott. A munkába szerzője beágyazta Tiszával, annak megbuktatása után készített hosszabb interjúját. A második publicisztika ismét a nyílt rokonszenvépítést szolgálta. Marczali megismertette olvasóját a földreformmal kapcsolatos különvéleményükről, azután elbeszélte Tisza álláspontját – a Nemzeti Munkapárt vitatottabb kérdéseiről – a második Balkán-háborúról és a nemzetiségi, pontosabban a magyarországi román kérdésről a hajdúdorogi bombamerénylet fényében.[138] Miután a világháború kérdését kezdte taglalni, ismét idézte Tisza memorandumát, majd Szász Károly mellé állva a tárgykörben, kiemelte a miniszterelnök háború alatt tanúsított békeszeretetét, valamint vitába szállt azzal a terjedő, később Angyal Dávidhoz és részben Gratz Gusztávhoz köthető történészi narratívával, hogy Tisza a német kormánytól és hadvezetőségtől kapott garanciák tudatában, azok őszinteségéről meggyőződve hajtotta végre pálfordulását.[139] Marczali szerint egyáltalán nem erről volt szó. Tisza mindvégig a béke pártján állt, és kereste a megegyezés lehetőségét. Amikor ez már nem volt járható út, meggyőződés nélkül, a ránehezedő nyomás hatására meghajolt a magasabb döntés előtt, s magára vállalt minden felelősséget

137 Marczali 1928a; Marczali 1928c. Tisza jellemének megítéléséhez lásd Ifj. BerténYi 2016.

138 Tisza háború előtti románpolitikájáról bővebben lásd Szász 2016. 97–115.

139 Angyal 1929. 382–384.; Gratz 1929. 378–381. Gratz egy korábbi írásában Tisza reálpolitikusi érzékét azzal is magyarázta, hogy egy hódító háborúval Magyarország csak még több nemzetiséggel bővült volna, ami nem állt a megbékélési, azaz magyarosítási politikájának érdekében. Gratz 1922. Vö. Szász 1920. 47–49.

– mások helyett is.[140] Ezt a gyakran hangoztatott állítását alátámasztandó, felidézte egyik beszélgetésüket, amelyre 1914. szeptember 17-én került sor. A történészprofesszor, miután befolyásos angol kapcsolatától (Lord Robert Ceciltől) értesült az antant hadicéljairól,[141] a kapott információkat rögtön átadta Tiszának, aki viszont elég szkeptikusnak mutatkozott a hallottakkal kapcsolatban. Nem úgy viselkedett, mint aki a háborút akarta, hanem megegyezésre törekvő politikus képét mutatta. Ezen a beszélgetésen azt is megosztotta Marczalival, hogy még Ferenc József is a szemére vetette, hogy Románia megnyerése érdekében könnyen lemondott volna Bukovináról, majd hozzátette, hogy az audiencián egy-két erdélyi vármegye átadása is szóba került.[142] Marczali erre a következőket felelte: „*Erdély nem makaróni vagy palacsinta, hogy lehet rövidebb vagy hosszabb, hanem üvegtábla, melynek ha csak egy része is eltörik, vége van.*"[143] Cikke végén még megjegyzete, hogy Tisza ellene volt a búvárhajók korlátlan bevetésének, amit végzetes hibának tartott.[144] Végül elbeszélte azt is, hogyan értesült barátja vesztéről, aki pártpolitikusból a háború alatt avanzsált államférfivá, s kinek ő a szavát adta, hogy csak halála után hozza nyilvánosságra memorandumait.

Utolsó cikkét a világháborúról és Tisza szerepéről Marczali 1934 októberében *Felvilágosítás* címmel adta közre.[145] Címválasztásához hűen arról adott felvilágosítást, hogy egész pontosan mit tartalmazott a neki 1914-ben átadott angol diplomáciai dokumentum, valamint megismételte az erről az iratról ifj. Andrássyval, Apponyival és Tiszával való megbeszéléseit, kifejtve, hogyan reagáltak rá az érintettek.

A történész Tisza kapcsán tehát a teljes rehabilitáció álláspontján állt, továbbá minden háborús felelősségre vonatkozó állítást hazugságnak bélyegzett. Idővel pedig már az esetleges politikai hibákról sem vett tudomást. A kutatás jelen állása szerint ebben egy platformon volt Balanyi Györggyel, Balogh Jenővel, Berzeviczy Alberttel és Szász Károllyal.[146] Lényegében ugyanezt vallotta I. Ferenc József kapcsán is, ám itt pusztán királyhűsége szólt belőle. Évekkel a háborút követően is hevesen argumentált a birodalmat romlásba döntő igazságtalanság ellen.

---

140 Tisza hezitálásának okait ifj. Bertényi Iván az 1867 utáni magyar külpolitikában jelölte meg. E szerint a miniszterelnök következetesen azt hirdette, hogy a Monarchia érdeke egy gyenge, megosztott, de független Balkán. IFJ. BERTÉNYI 2010. 7–16.

141 MARCZALI 2000. 298–299.

142 Az ötlet a németektől származott, de a Monarchia elvetette. RAUCHENSTEINER 2017. 112.

143 MARCZALI 1928a. Emlékiratai szerint Marczali egy másik alkalommal egyenesen azzal fenyegette meg Tiszát, ha egy falut is átenged a románoknak, akkor lelövi. MARCZALI 2000. 300.

144 Amint azt később bebizonyították, ebben teljes mértékben igaza volt. HAFFNER 2008. 71–89.

145 MARCZALI 1934b.

146 SZŐTS 2020. 89. A politikai és katonai vezetők, valamint a vezető értelmiség ezen tagadásba menekülését elemezte ROMSICS 2004. 68–72.

> *„Mi volt e háború előidézésénél a nagy hazugság? Az, hogy a középponti hatalmak összeesküdtek a világ békéje ellen, a monarkia meg akarván szerezni a Balkánon a vezető szerepet, Németország meg a világ uralmát. Erre keresve keresték volna hát az alkalmat, meg is találták a szarajevói gyilkosságban és az azt követő bonyodalmakban, ők tehát egyedül felelősek mindazért a pusztításért, kárért, jajért, mit a had géniuszának szabadra bocsátása a földön okozott. Ezért tehát méltán kell lakoltatni, az erkölcs és a műveltség fenséges auspiciumai alatt, őket mind, németeket, osztrákokat, magyarokat, bolgárokat, törököket. Lakoltatni területük csonkításával, hadi képességük megsemmisítésével, hadisarccal és véget nem érő »jóvátételek« behajtásával.”*[147]

Marczali gyakorta súlyos kijelentésekkel kívánta erősíteni a trianoniban szétzúzott magyar nemzeti identitást, illetve az elsők között járult hozzá a Horthy-korszak világháborúval kapcsolatos emlékezetpolitikájának alapjához, ami a vereséget a történelmi Magyarország egységének végeként értelmezte.[148] Alkalmasint pedig mondatai közé rejtette Ferenc Józsefre, az apafigurára vonatkozó pozitív színezetű utalásait, de jelen ismeretek szerint a világháború kontextusában külön cikkeket nem szentelt személyének. A bölcs, nagyformátumú, sokat szenvedett uralkodói kép nyílt hirdetésétől való tartózkodása a Bethlen-korszak királyellenes politikájának fényében persze érthető.

E helyett a *Magyarország 1867–71*, a *Ferenc József koronázása 1867. június 8-án* és az ehhez hasonló cikkeiben elsősorban az 1867-ben a magyar nemzettel kiegyező, abban immár megbízó, megfontolt, az országot a reformok és fejlődés irányába állító magyar király alakját emelte ki.[149] Az 1924. szeptember–november közötti hónapokra esett *Ferenc József politikai és magánlevelei*nek publikálása, amely viszont remek alkalmat jelentett a Marczali által is mélyen tisztelt császár és király iránti szeretet, illetve rokonszenv helyreállítására. E sorozat amellett, hogy komoly fricska volt az egyetemről őt kiszorító politikai adminisztráció tudománypolitikai képviselői felé, jelezte az együttműködési szándékát is a legitimistákkal. *Az Újság* című napilap részére *Ferenc József politikai és magánlevelei*ből összeállított válogatás az 1890-es évekig mutatta be a magyar király emberi oldalát és megfontolt politikusi mivoltát, amit így szembe lehetett állítani a kiépülőben lévő rendszer megtestesítőjének személyével, Horthyéval. Ugyanígy a kormányzói jogkör rendszeres kibővítésére adott válasz lehetett *A királyi hatalom gyakorlásáról* írt cikksorozata a *Pesti Napló* 1926-os évfolyamában.[150] A történész ezekkel

147 Marczali 1922. 2.

148 A világháború magyar emlékezetkultúráját ismertette Romsics 2010a; Gyáni 2016. 175–185.

149 Marczali 1927e; Marczali 1927f.

150 Marczali 1926c.

a publicisztikákkal lényegében integrálta az uralkodót a nemzeti emlékezet főáramába, miközben alapozta és erősítette a legitimista múltfelfogást.[151]

A magyar király és családja iránti tisztelet egyébiránt hosszú évtizedekre nyúlt vissza a történésznél. Már az 1800-as évek végén több rokonszenves beállítású cikket szentelt Erzsébet királynénak és Rudolf trónörökösnek, akiről még 1929-ben is megemlékezett.[152] De az öröklésről, a koronázásról és a testőrségről szintén publikált. 1928. január–március között bemutatta az 1848-as forradalmi események történetét, melyben Ferenc József szerepét alig érintette. Úgy tűnik, Marczali az idősebb Andrássyval együtt azt vallotta, jóllehet Ferenc József uralkodása alatt, főleg annak kezdetén, számos hibát elkövetett, ennek azonban az volt az oka, hogy a magyarokkal nem rokonszenvező tanácsadókra hallgatott, s tőlük remélte trónja megszilárdítását. A nyugdíjas professzor csupán IV. Károly kapcsán maradt szótlan. A távolságtartás vélhetően abból fakadt, hogy közvetett módon ugyan, de felelősnek tartotta Károlyt az összeomlásért.

1930-ban azután írt egy *A jóságos Tisza István*hoz nagyon hasonló, bensőséges hangú publicisztikát *Ferenc József 1830–1930* címmel.[153] Elsőként az ifjú trónörökös lelkiismeretességét és egyszerűségét emelte ki mint legfőbb lelki tulajdonságait. 1848 eseményeit ezúttal nagyvonalúan kihagyva, mindössze annyit jegyzett meg, hogy az október 6-án történtek felelőssége „*csak csekély részben hárul reá*".[154] Az abszolutizmusról szintén nem ő tehetett, bűne mindössze abban rejlett, hogy magáévá tette Bach rendszerét, amiért meg is lakolt. A családalapításban szerencsés császár sajnos a politikában kezdetben nagyon sok rossz döntést hozott, amiért birodalma elszigetelődött, utána jött is a königgrätzi vereség. Marczali elbeszélése szerint a császár ezután átgondolta birodalma helyzetét, és az abszolutizmust felszámolva alkotmányossá formálta Ausztriát, illetőleg kiegyezett a magyarokkal. E döntéseknek meglett a gyümölcse: Ausztria–Magyarország rövidesen a nagyhatalmak sorába emelkedett. A király az évek alatt immár a megfelelő személyeket vette maga mellé, olyanokat, mint a Marczalit is támogató Andrássy, aki megkötötte a védelmi szövetséget Bismarckkal. 1882-ig, a francia–orosz szövetség megkötéséig nem volt senki, aki a birodalom létét veszélyeztette volna. Marczali levonta a következtetést: a népei sorsáért aggódó királyban „*megtestesült az állami érdek*". Dicsérve fáradhatatlan munkabírását, hosszan sorolta a gondokat, mellyel kénytelen volt megbirkózni. Mérlegre téve uralkodását, abban két szempontot talált különösen lényegesnek. Egyrészt *útját állta a német és olasz hegemóniai törekvéseknek,* másrészt *megvalósította az igazi alkotmányos királyságot*.[155]

151 A legitimista történeti gondolkodás születéséről: Romsics 2010b. 281–284.
152 Marczali 1929a.
153 Marczali 1930b.
154 Marczali 1930b. 33.
155 E narratívát osztja napjainkban Rauchensteiner 2017. 508–513.

1933-ban a *Kossuth Lajos és Ferenc József* című tárcában[156] ettől a kijelentéstől is tovább ment. Miként Tiszát Deák mellé állította, hátat fordítva az emlékezetpolitikának, Ferenc Józsefet Kossuth Lajossal állította közös piedesztálra. A forrásértelmezést a gyermek Ferenc József tanulmányaival kezdte, majd 1843-as első és 1848-as második magyarországi látogatását mutatta be. A második látogatás egy protokolláris esemény volt, ahol mint királyi biztos István főherceget iktatta be Pest vármegye főispánságába. Kossuth koronatanácshoz intézett, 1848. februári indítványából Marczali hosszasan idézte a Ferenc Józseffel foglalkozó részt. Ez alapján megállapította, hogy Kossuth számára, aki jelen volt a főispáni beiktatón, szimpatikus volt az ifjú főherceg. Nem sokkal később azonban kitört a belháború, és a császári udvarnak Innsbruckba kellett menekülnie. A bonyodalmakat a történész szerint tetézte, hogy ez időben akarták kikiáltani az egységes Németországot Frankfurtban János főherceg kormányzó alatt. Kossuth reménykedett ebben, s amikor az országgyűlés Innsbruckban járt, azt a javaslatot tette, hogy Ferenc József mint ifjabb király jöjjön Budára. A javaslatból végül a *reakció* képviselői, Alfred Candidus Ferdinand zu Windisch-Grätz és Felix zu Schwarzenberg hercegek miatt nem lett semmi. Schwarzenberg katonaember lévén a „*vérben*" hitt, s végezni akart a magyar kérdéssel. Ennek érdekében lemondásra bírta Ferdinándot, és trónra segítette Ferenc Józsefet. A tárca tehát elrugaszkodva a valóságtól, egyúttal elhallgatva Kossuth szándékait, nem kevesebbet sugallt, minthogy, ha Ferenc József elfogadta volna Kossuth javaslatát, akkor azonnal egy erős és lojális állam királya lehetett volna, és talán máshogy alakult volna a két államférfi kapcsolata.

Értékelés

Nem egyszerű feladat mérleget vonni a tudós háborús szerepvállalása fölött, mivel a szóban forgó művei közül a legtöbb a világháborús kontextus nélkül is értelmezhető. Ennek oka, hogy Marczali minden művét nagy hozzáértéssel, komoly adatmennyiséget feldolgozva, magas szakmai színvonalon írta meg. Életrajzának kutatói közül ezért – elkerülve a kényes kérdéseket – egyszerűen inkább nem vettek tudomást Marczali 1914 utáni munkásságáról, noha a történész számára a háború kérdése olyannyira fontos volt, hogy még az 1929-ben a *Nyugat*ban közreadott *Emlékeim*et is megtoldotta később két fejezettel, melyeknek a *Háborús világ* címet adta.[157] Az első rész politikai értékelés és történeti háttérvázlat (saját szerepének felértékelésével), míg a második tartalmazza a tényleges háborús élményeit. Utóbbiban elmesélte motivációit, amelyek a háborús szószékre szólították, de szólt az 1914–1918 közötti terveiről, gondolatairól is. Kiderül, hogy tudatosan vállalta a részvételt a propaganda-rendezvényeken, és tartott háborús előadásokat. Hinni

156 Marczali 1933.

157 Az *Emlékeim* ezen részét ismertette Dénes 2022a. 313–315.

akart, ezért hinni tudott hazája győzelmében, amiért minden eszközével maga is tenni kívánt. Ám ez nem csupán Marczalira nézve jelentős megállapítás.

1927-ben jelent meg Babits Mihály híres esszéje, *Az írástudók árulása*, amelyben a háborúért viselt szerepük kapcsán kimondta az értelmiség felelősségét. E mű semmilyen hatást nem gyakorolt Marczalira, aki a háború után is – kollégái többségéhez hasonlóan – az ellenségben találta meg a felelőst, és a *Háborús világ*ban is – önkritikát nem gyakorolva – csupán rögzítette korábbi szerepfelfogását. A nagy háború alkalmából, a háborús győzelem reményében gondolta át és értelmezte újra az *Egyetemes magyar történelem* és a *Nagy képes világtörténet* előszavában felvetett elméleti és metahistóriai előfeltevéseit, majd illesztette azokat birodalomépítő értelmiségi elhivatottságába.[158] A húszas években pedig a vesztes háború és a Trianon-sokk hatására háborús írásait és saját szerepét interpretálta újra és kapcsolta hozzá saját nemzeti ambícióihoz.

A rankei iskola történészi objektivitását némileg felülvizsgálva, a kései Marczali mintha elvetette volna a tértől és időtől független objektivitás elvét. Helyette azt hirdette, hogy ugyanazok a tényadatok más következtetésekhez vezetnek különböző korokban és népek között, vagyis a történész objektivitása végső soron mindig a források sorából levont szubjektív és jelenhez kötött következtetés, az egyéni és nemzeti igazság egyvelege.[159] Amennyiben e megállapítás gyökeret ereszt, és sikerül bizonyítani, hogy a professzor közelített ehhez a prezentista felfogáshoz, abban az esetben indítékai tisztázódnak, továbbá érzékelhető lesz objektivitásának határvonala, hogy hol és mennyiben válik el a történész a patriótától.

A kutató kettősséggel áll szemben. Tény, hogy Marczali a tárgyalt 1920 utáni tíz–tizennégy évben kevés szaktanulmányt publikált. Az egyetemi kényszernyugdíjazás és a B-listára kerülés nyilvánvalóan perifériára szorította. Szakfolyóiratokba lényegében nem írt, csakhogy ez részben rajta is múlt. A szakmai sikereknél – úgy tűnik – többre tartotta, ha szavai tízezrekhez juthatnak el. A korábbi nagy ívű felkérések elmaradását a fiatal kollégák személye elleni lázadásaként élte meg,[160] ezért a tudományos plénum orgánumai helyett immár az olyan jól fizető hírlapok számára dolgozott be, mint a *Budapesti Hirlap*, a *Pesti Hirlap*, a *Pesti Napló* vagy a német nyelvű *Pester Lloyd*. Ámbár a napi sajtó köztudatban tartotta nevét, miként meleg hangon emlékeztek meg előadásairól, könyveiről, mindazonáltal kollégái idővel valóban eltávolodtak tőle. A *Századok* ugyan még hosszú ideig jegyezte mun-

158 Dénes 2022a. 238.

159 Vö. „A fiatalok fellázadtak…!" A hetvenötéves Marczali Henriknél. *Pesti Napló*, 1931. április 3. 4.

160 „A fiatalok fellázadtak…!" A hetvenötéves Marczali Henriknél. *Pesti Napló*, 1931. április 3. 4. Ebben a születésnapja alkalmából készült beszélgetésben jelentette be, hogy valószínűleg *A háborús felelősség* című írását, melyen évek óta dolgozott, végül nem fogja befejezni a téma átfogó volta miatt.

kásságát, ám a világháborúval, a békeszerződésekkel és Tiszával kapcsolatos forrásfeldolgozásait, illetve konzekvenciáit – amelyek hangvétele inkább az események hatása alatt álló újságíróé és nem egy pártatlan szakemberé volt – nem fogadták el maradéktalanul.[161] Az egodokumentumok ellenére is csak nagyon ritkán hivatkoztak rá.

Tanulmányomban bizonyítani igyekeztem, hogy Marczali nézetei keveset változtak a hadi időkhöz képest, a változás inkább a lelkében ment végbe, minekután apologétaként fogta föl helyzetét, s ennek megfelelően választotta meg mondandója fórumát.

Felmerül tehát a kérdés: miben volt igaza Marczalinak? Figyelemre méltó, hogy az általa felvetett kérdésekről mennyire megoszlik a szakmai vélemény mind a mai napig. Hozzávetőleg egy évtizednyi vita után az 1930-as évekre konszenzus alakult ki a történészek között, amely végül sem államokat, sem vezetőket nem hibáztatott, helyette a nemzetiszocialista és kommunista eszmék tébolya közepette a nacionalizmus, az imperializmus vagy a militarizmus eszméjével azonosították a konfliktushoz vezető okokat. Az 1960-as években a nemzetiszocialista bűnökkel való szembenézés igézetében a német történészek felelősséget vállalva az első világháborúért is, 1939 bűneit egyoldalúan visszavetítették 1914-re, s előbb újra Vilmost és a politikai elitet, később a vezérkart jelölték meg felelősként.[162] A kérdés ezután – főként itt, Kelet-Közép Európában – évtizedekre bezárkózott a tudomány falai közé, mígnem a Szovjetunió szétesése előtti években megindult az átértékelés.[163] Elérkezve a centenáriumhoz, Christopher Clark cambridge-i professzor az elmúlt évtizedben meggyőzően látszott igazolni *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* című monográfiájában, hogy a bűnösség kérdése továbbra sem fekete vagy fehér. Mivel a Szovjetunió széthullása, majd 2001. szeptember 11-e után a világ éppen olyan kiszámíthatatlanná vált, mint volt száz évvel ezelőtt, így érdemes lehet mai szemmel is pillantást vetni a dokumentumokra. Clark ennek megfelelően visszahelyezte Szerbiát a történet középpontjába, felrajzolt egy stabil, jól irányított Ausztria–Magyarországot, amelynek belső nemzetiségi problémáit az antant nagyította föl nemzetközi válsággá, mi több, a Marczaliéhoz igen hasonló fényben tűntette föl Oroszország és Franciaország politikai és katonai érdekeit, továbbá ugyanúgy felmentette Németországot és Ausztriát a felelősség alól. Azzal a *nonkonform narratívával* tehát, melyhez a német és osztrák történészek, írók, gondolkodók nyomán Marczali és többé-kevésbé volt egyetemi kollégái is csatlakoztak, érdemes ismét számolni. Ám ezt már

161 Ennek az is oka lehetett, hogy a komoly történészi munkák mellett előszeretettel recenzeált a revíziós ügyet nyíltan pártoló propagandaműveket is. Lásd Marczali 1928d; Marczali 1928b.

162 Szabó 2014b. 303–306.; Romsics 2018. 20–21.

163 Romsics 2018. 33. Magyar nyelvterületen úttörőnek tekinthető Fejtő Ferenc *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért* című, először 1990-ben megjelent művének idevágó része. Fejtő 1997. 36–61.

nem a hazafias egyoldalúság, a részrehajlás és a retorikai meggyőzés szándéka, hanem a tudományos igény és a kiegyensúlyozott szemlélet jellemzi.

Levéltári források

MTA KIK Kt. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár

Sajtóforrások

Az Est, 1922
Budapesti Hirlap, 1925, 1929
Egyenlőség, 1923
Kassai Ujság, 1920
Pester Lloyd, 1920–1926
Pesti Napló, 1924, 1931
Világ, 1920, 1921

Marczali Henrik munkái

Marczali 1914a — Marczali Henrik: A világháború történeti megvilágításban. *Budapesti Szemle* 160. (1914):456. 379–396.

Marczali 1914b — Marczali Henrik: Nándorfehérvárról. *Vasárnapi Ujság* 61. (1914):50. 926.

Marczali 1915a — Marczali Henrik: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. *Századok* 49. (1915):1–2. 1–33.

Marczali 1915b — Marczali Henrik: *Italicae Res.* Budapest, 1915.

Marczali 1915c — Marczali Henrik: A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok. *Magyar Figyelő* 5. (1915):3. 81–105.

Marczali 1916a — Marczali Henrik: A Botond-monda történeti kapcsolatai. *Akadémiai Értesítő* 27. (1916) 90–100.

Marczali 1916b — Marczali Henrik: Lengyelország. In: *Szóval s tollal a hazáért. A Miskolczi Közművelődési Egyesület munkássága a világháború alatt.* Szerk. Kosztolányi Zoltán. Miskolc, 1916. 41–54.

Marczali 1916c — Marczali Henrik: Románia hadüzenete. *Jogtudományi Közlöny* 51. (1916):38. 325–327.

Marczali 1917a	Marczali Henrik: Az orosz forradalom. *Magyar Figyelő* 7. (1917):2. 217–239.
Marczali 1917b	Marczali Henrik: Nándorfehérvár visszafoglalása 1717. augusztus 18-án. *Pesti Napló,* 1917. augusztus 18. 1–2.
Marczali 1918	Marczali Henrik: *Világpolitika és világgazdaság.* Budapest, 1918.
Marczali 1919	Marczali Henrik: Der Weltkrieg und Stefan Tisza. *Pester Lloyd,* 1919. október 27. 1.
Marczali 1920	Marczali Henrik: Az angol–magyar érdekközösségről a múltban. *Századok* 53–54. (1919–1920) 113–123.
Marczali 1921a	Marczali Henrik: *Cobden történeti jelentősége.* Budapest, 1921.
Marczali 1921b	Marczali Henrik: Tisza István grófról. *Budapesti Hirlap,* 1921. április 17. 1. (Lásd még: *Kassai Ujság,* 1921. április 22. 5–6.)
Marczali 1921c	Marczali Henrik: Die Politik des Deutches Reiches vor und während der Kriegszeit. *Pester Lloyd,* 1921. szeptember 18. 2–3.
Marczali 1921d	Marczali Henrik: Karagyorgyétől a belgrádi koronázásig. *Pesti Napló,* 1921. november 6. 5.
Marczali 1921e	Marczali Henrik: Tisza akciója Ferencz Józsefnél a katonai túlkapások ellen. Bizalmas hadparancsok a világháború idejéből. *Ellenzék,* 1921. november 26. 3.
Marczali 1922	Marczali Henrik: Egy angol szövetségesünk. *Budapesti Hirlap,* 1922. december 31. 1–3.
Marczali 1923	Marczali Henrik: *Hogyan készült a nagy háború. Tanulmány*. Budapest, [1923].
Marczali 1924a	Marczali Henrik: A háború kitörésének tizedik évfordulója. *Pesti Hirlap,* 1924. július 27. 3.
Marczali 1924b	Marczali Henrik: Tíz év történetének áttekintése. *Pesti Hirlap,* 1924. június 29. 9–11.
Marczali 1924c	Marczali Henrik: Felelősség a nagy háborúért. *Budapesti Hirlap,* 1924. december 25. 26–28.
Marczali 1925a	Marczali Henrik: Az elmúlt év politikai történetének áttekintése. *Pesti Hirlap,* 1925. január 1. 3–4.

Marczali 1925b	Marczali Henrik: Tisza István levelei. *Budapesti Hirlap,* 1925. április 12. 21–22.
Marczali 1925c	Marczali Henrik: Russische Diplomatie im Weltkriege. *Pester Lloyd,* 1925. július 5. 2–3.
Marczali 1925d	Marczali Henrik: A kisebbségek Erdélyben. *Pesti Hirlap*, 1925. július 7. 3.
Marczali 1925e	Marczali Henrik: Die Tisza-Erinnerungen des Grafen Czernin. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1925. szeptember 25. 2–3.
Marczali 1926a	Marczali Henrik: Az év külpolitikai története. *A Pesti Hirlap Nagy Naptára, 1926.* Budapest, 1926. 217–219.
Marczali 1926b	Marczali Henrik: Europäische Politik unter Edvard VII. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1926. január 3. 3–4.
Marczali 1926c	Marczali Henrik: A királyi hatalom gyakorlása Magyarországon. *Pesti Napló,* 1926. február 14. 15–16.; február 21. 9.; február 23. 11.; március 9. 8.; március 13. 7.; április 1. 11.; április 8. 8.; április 15. 11.; április 22. 11.
Marczali 1926d	Marczali Henrik: A jóságos Tisza István. *Budapesti Hirlap,* 1926. december 25. 30–32.
Marczali 1927a	Marczali Henrik: Gorlicétől Luckig. *Budapesti Hirlap,* 1927. május 11. 2–3.
Marczali 1927b	Marczali Henrik: A nemzetiségi kérdés megoldásának első kísérlete 1849-ben. *Pesti Hirlap,* 1927. november 13. 6.
Marczali 1927c	Marczali Henrik: Die englischen Dokumente über die Vorkriegsjahre (I.). *Pester Lloyd,* 1927. november 27. 3–4.
Marczali 1927d	Marczali Henrik: Die englischen Dokumente über die Vorkriegsjahre (II.). *Pester Lloyd,* 1927. december 8. 3–4.
Marczali 1927e	Marczali Henrik: Ferenc József koronázása 1867. június 8-án. *A Pesti Hirlap Nagy Naptára* 37. (1927) 225–232.
Marczali 1927f	Marczali Henrik: Magyarország 1867–71. *A Pesti Hirlap Nagy Naptára* 37. (1927) 233–239.

Marczali 1928a — Marczali Henrik: Magyar államférfiak vallomásai. Gróf Tisza István miniszterelnök 1903–1905. *Pesti Napló,* 1928. július 15. 41.

Marczali 1928b — Marczali Henrik: Anglia. *Budapesti Hirlap,* 1928. július 1. 7–8.

Marczali 1928c — Marczali Henrik: Magyar államférfiak vallomásai. Gróf Tisza István miniszterelnök 1861. április 22–1918. október 31. *Pesti Napló,* 1928. július 22. 41–42.

Marczali 1928d — Marczali Henrik: Trianon Hollywoodból nézve. *Budapesti Hirlap,* 1928. október 21. 5.

Marczali 1928e — Marczali Henrik: Die englische Diplomatie und der Balkan. 1903–1909. *Pester Lloyd,* 1928. december 30. 5.

Marczali 1929a — Marczali Henrik: Rudolf trónörökös. *Budapesti Hirlap,* 1929. július 21. 5–6.

Marczali 1929b — Marczali Henrik: A királyszobrok felirata. *Budapesti Hirlap,* 1929. szeptember 15. 29.

Marczali 1929c — Marczali Henrik: Európa jövője. *Budapesti Hirlap,* 1929. november 24. 3.

Marczali 1930a — Marczali Henrik: A nagy döntés előtt 1908–1912. *Pesti Napló,* 1930. június 15. 41.

Marczali 1930b — Marczali Henrik: Ferenc József 1830–1930. *Pesti Napló,* 1930. augusztus 17. 33–34.

Marczali 1933 — Marczali Henrik: Kossuth Lajos és Ferenc József. *Pesti Napló,* 1933. január 13. 2–3.

Marczali 1934a — Marczali Henrik: Gróf Tisza István összes munkái. V. kötet, Budapest, Franklin Társulat 1933. *Pesti Napló,* 1934. január 17. 12.

Marczali 1934b — Marczali Henrik: Felvilágosítás. *Pesti Napló,* 1934. október 6. 35.

Marczali 2000 — Marczali Henrik: *Emlékeim.* Budapest, 2000.

Irodalom

Aggházy – Stefán 1934 — v. Aggházy Kamil – Stefán Valér: *A világháború 1914–1918.* Budapest, 1934.

Andrássy 1915 — Gróf Andrássy Gyula: *Kinek a bűne a háború?* Budapest, 1915.

Angyal 1929	Angyal Dávid: Még egyszer Tisza István háborús felelőssége. *Magyar Szemle* 5. köt. (1929):1–4. 381–384.
Arz 1942	Báró Arz Arthur vezérezredes: *1914–1918. A központi monarchiák harca és összeomlása.* Budapest, 1942.
Audoin-Rouzeau – Becker 2006	Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Annette: *1914–1918, az újraírt háború.* Ford. Fisli Éva. Budapest, 2006.
Balázs 2021	Balázs Eszter: *Mars és Apolló közt. Írók és más értelmiségiek az első világháborúban.* Budapest, 2021.
ifj. Bertényi 2010	ifj. Bertényi Iván: Az első világháború okai. In: *Magyarország az első világháborúban.* Főszerk. Romsics Ignác. Budapest, 2010. 7–22.
ifj. Bertényi 2016	Ifj. Bertényi Iván: Tisza István, egy szabadelvű világ konzerválója. In: *Tisza István, két korszak határán.* Szerk. ifj. Bertényi Iván. Budapest, 2016. 7–27.
Balogh 1921	Balogh Jenő: *Gróf Tisza István emlékezete – emlékbeszéd a M. Tud. Akadémia 1920. május 9.-én tartott közülésén.* Budapest, 1921.
Bihari 2008	Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországán.* Budapest, 2008.
Bihari 2014	Bihari Péter: *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek.* Budapest, 2014.
Boia 2015	Boia, Lucian: *Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése.* Budapest, 2015.
Csejtei 2015	Csejtei Dezső: A világháború mint civilizációs jelenség Oswald Spengler és Thomas Mann munkásságában. In: *Az első világháború következményei Magyarországon.* Szerk. Tomka Béla. Budapest, 2015. 109–134.
Czernin 1925	Czernin, Ottokar: Erinnerungen an Graf Stefan Tisza. *Pester Lloyd,* 1925. szeptember 22. 1–2.; uo. 1925. szeptember 23. 1–2.; uo. 1925. szeptember 24. 1–3.
Clark 2014	Clark, Christopher: *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914.* New York, 2014.

Dénes 2021	Dénes Iván Zoltán: Háborús pszichózis vagy tárgyilagosság? Marczali Henrik írásai a nagy háború idején. *Aetas* 36. (2021):4. 100–117.
Dénes 2022a	Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága.* Budapest, 2022.
Dénes 2022b	Dénes Iván Zoltán: Marczali Henrik magyar-zsidó önazonossága. *Múlt és Jövő* 33. (2022):1. 80–100.
Egry 2017	Egry Gábor: Kukoricakenyér, pacal és vizezett tej – Ellátás és fogyasztás az első világháború idején. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Szerk. Kaba Eszter. Budapest, 2017. 289–313.
Fay 1924	Fay, Sidney Bradshaw: Papers of Count Tisza, 1914–1918. *The American Historical Review* 29. (1924):2. 301–315.
Fejtő 1997	Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása.* Ford. Jászay Gabriella – Körmendy Marianna. Budapest, 1997.
Fiziker 2014	Fiziker Róbert: Ausztria–Magyarország az I. világháborúban (1914–1918). In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* Szerk. Németh István. Budapest, 2014. 138–155.
Fodor 1924	Fodor Tibor: Ami a magyar tudósnak elérhetetlen. *Világ,* 1924. december 25. 14.
Gali 2014	Gali Máté: Berzeviczy Albert élete és naplója. In: „*Az ország belepusztul ebbe a háborúba*”. *Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914–1920).* Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 2014. 7–35.
Górny 2018	Górny, Maciej: First Write, Then Shoot: East Central European Intellectuals and the Great War. In: *Intellectuals and World War I. A Central European Perspective.* Eds. Pudlocki, Thomas – Ruszala, Kamil. Kraków, 2018. 133–148.
Gratz 1922	Gratz Gusztáv: Tisza István gróf és a háború. *Az Ujság,* 1922. május 14. 5.
Gratz 1923	Gratz Gusztáv: Tisza és a háború. *8 Órai Ujság,* 1923. június 23. 4.

Gratz 1929	Gratz Gusztáv: Tisza István a háborúért való saját felelősségéről. *Magyar Szemle* 5. (1929):1–4. 376–381.
Gunst 1982	Gunst Péter: Marczali Henrik (1856–1940). In: Marczali Henrik: *Világtörténelem – magyar történelem.* Vál., sajtó alá rend., bev. Gunst Péter. Budapest 1982. 5–26.
Gunst 1983	Gunst Péter: *Marczali Henrik.* Budapest, 1983.
Gunst 2001	Gunst Péter: Marczali Henrik és a „kortörténetírás". *Századok* 135. (2001):1. 181–190.
Gyáni 2016	Gyáni Gábor: *A történelem mint emlék(mű).* Budapest, 2016.
Gyurgyák 2016	Gyurgyák János: Tisza István a jobboldali hagyományban. In: *Tisza István, két korszak határán.* Szerk. ifj. BerténYi Iván. Budapest, 2016. 213–232.
Haffner 2007	Haffner, Sebastian: *Az elárult forradalom. Németország 1918–9.* Budapest, 2007.
Haffner 2008	Haffner, Sebastian: *A Német Birodalom hét főbűne az első világháborúban.* Budapest, 2008.
Hajdu 2010	Hajdu Tibor: Hátország. In: *Magyarország az első világháborúban.* Főszerk. Romsics Ignác. Budapest, 2010. 152–167.
Hajdu – Pollmann 2014	Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918.* Budapest, 2014.
Herczeg 1929	Herczeg Ferenc: Királyszobrok a Városligetben. *Budapesti Hirlap,* 1929. szeptember 19. 3.
Herczeg 2005	Herczeg Ferenc: *Két arckép. Tisza István, Károlyi Mihály.* Budapest, 2005.
Hoeres 2004	Hoeres, Peter: *Krieg der Philosophen. Die deutsche und die britische Philosophie im Ersten Weltkrieg.* Paderborn, 2004.
Huszár 2020	Huszár Mihály: A kettétört fa árnyéka. A marcali Kohn-Dénes család háborúban és békeidőben. In: *Háborús hétköznapok IV.* Szerk. Török Róbert – Sallay Gergely – Závodi Szilvia. Budapest, 2020. 173–191.

Jünger 2021 — Jünger, Ernst: Válogatott politikai írások. Ford. Németh Bálint. Pécs, 2021.

Kaba 2017 — Kaba Eszter: „Azt akarjuk, hogy olyan segélyt adjanak, hogy megélhessünk belőle" – A hadigondozás rendszerének működtetése a háború éveiben. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Szerk. Kaba Eszter. Budapest, 2017. 351–376.

Karády – Kemény 2023 — Karády Viktor – Kemény István*: Zsidóság a magyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és azután.* Budapest, 2023.

Kecskés 2014 — Kecskés D. Gusztáv: Paradigmaváltás Párizsban. Franciaország Kelet-Közép-Európa politikájának átalakulása az első világháború idején. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* Szerk. Németh István. Budapest, 2014. 187–207.

Keegan 2014 — Keegan, John: *Az első világháború.* Ford. dr. Molnár György. Budapest, 2014.

Koloh 2020 — Koloh Gábor: A trianoni menekültek száma. In: *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után.* Szerk. Ablonczy Balázs. Budapest, 2020. 11–22.

Koselleck 2002 — Koselleck, Reinhart: *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts.* Trans. Presner, Todd Samuel et al. Stanford, 2002.

Maruzsa 2016 — Maruzsa Zoltán: Tisza István külpolitikai nézetei. In: *Tisza István, két korszak határán.* Szerk. ifj. BerténYi Iván. Budapest, 2016. 119–141.

Mitrovics 2022 — Mitrovics Miklós: A lengyelkérdés a magyar belpolitikában az első világháború alatt. In: *Lengyelkérdés Magyarországon az első világháborúban.* Szerk. Mitrovics Miklós. Budapest, 2022. 15–35.

Molnár 1920 — Molnár Jenő: Tisza István: ahogy a franciák látják. Beszélgetés de Tournadre tábornokkal. *Az Ujság,* 1920. április 11. 3.

Nagy 2019	Nagy Miklós: Szeged francia megszállása és az antant-intervenciós tervek. *Aetas* 34. (2019):1. 128–138.
Németh 2014a	Németh István: A szarajevói merénylet – egy világháború előjátéka. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* Szerk. Németh István. Budapest, 2014. 11–18.
Németh 2014b	Németh István: Nagyhatalmi hadicélok az I. világháborúban. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* Szerk. Németh István. Budapest, 2014. 19–37.
Rauchensteiner 2017	Rauchensteiner, Manfried: *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása.* Ford. Kocsis András – Fülöp Szabó Júlia. Budapest, 2017.
Rigó 2022	Rigó Máté: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?* Budapest, 2022.
Romsics 2004	Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* Budapest, 2004.
Romsics 2010a	Romsics Gergely: Az első világháborús magyar emlékezetkultúra. In: *Magyarország az első világháborúban.* Főszerk. Romsics Ignác. Budapest, 2010. 179–196.
Romsics 2010b	Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák, és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941.* Budapest, 2010.
Romsics 2015	Romsics Ignác: A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. In: *Az első világháború következményei Magyarországon.* Szerk. Tomka Béla. Budapest, 2015. 25–34.
Romsics 2018	Romsics Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–19-es magyarországi forradalmak*. Budapest, 2018.
Romsics 2023	Romsics Gergely: *Összeomlás és útkeresés 1917–1920. A magyar külpolitikai gondolkodás útjai.* Budapest, 2023.
Rónay 1936	Rónay Mária: Az Akadémia bölcsei – 80 éven túl… Marczali Henrik. *Pesti Napló,* 1936. december 20. 34.

Sós 1924	Sós Endre: Látogatás a hetvenéves Marczali Henrik professzornál. *Esti Kurir,* 1924. április 4. 12.
Sebestyén 1927	Sebestyén Károly: Világháború és történettudomány. Szilassy, gróf Szécsen, báró Burián, gróf Andrássy Gyula, Tisza István, Marczali Henrik egy angol történelmi könyvben. *Pesti Napló,* 1927. augusztus 6. 12.
Suslik 2016	Suslik Ádám: Az északkeleti vármegyék veszteségei az első világháborúban a cs. és kir., valamint honvéd gyalogezredek adatai alapján 1914–1915 között. In: *Első világháború a Kárpátokban.* Szerk. Kónya Péter. Eperjes, 2016. 52–74.
Szabó 2014a	Szabó Viktor: Oroszország I. világháborús hadicéljai. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* Szerk. Németh István. Budapest, 2014. 177–186.
Szabó 2014b	Szabó Viktor: A háborús felelősség kérdése – historiográfiai áttekintés. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* Szerk. Németh István. Budapest, 2014. 299–310.
Szarka 2016	Szarka László: Tisza István, a háborús miniszterelnök. In: *Tisza István, két korszak határán.* Szerk. ifj. Bertényi Iván. Budapest, 2016. 143–163.
Szász 1920	Szász Károly: *Tisza István. Élet- és jellemrajzi vázlat.* Budapest, 1920.
Szász 1929	Szász Zsombor: Tisza felelőssége és az angol kormány krízise 1914-ben. *Magyar Szemle* 5. (1929):1–4. 209–215.
Szász 2016	Szász Zoltán: Tisza István és a nemzetiségek. A románok. In: *Tisza István, két korszak határán.* Szerk. ifj. Bertényi Iván. Budapest, 2016. 93–118.
Székely 2016	Székely Tamás: Tisza István és ellenfelei. In: *Tisza István, két korszak határán.* Szerk. ifj. Bertényi Iván. Budapest, 2016. 71–92.
Szőts 2020	Szőts Zoltán Oszkár: *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények.* Pécs, 2020.
Prochasson 2012	Prochasson, Christophe: Intellectuals and Writers. In: *A Companion to World War I.* Ed. Horne, John. Maiden-Oxford, 2012. 323–337.

Pollmann 2015	Pollmann Ferenc: A hadviselés átalakulása az első világháborúban: haditechnika, stratégia és propaganda. In: *Az első világháború következményei Magyarországon.* Szerk. Tomka Béla. Budapest, 2015. 45–53.
Pollmann 2016	Pollmann Ferenc: A Kárpátok és Magyarország védelme 1914–15-ben és az osztrák–magyar vezérkar. In: *Első világháború a Kárpátokban.* Szerk. Kónya Péter. Eperjes, 2016. 37–43.
Takács 2017	Takács Róbert: Sajtó és propaganda a háború idején. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918).* Szerk. Kaba Eszter. Budapest, 2017. 9–35.
Tóth 2014	Tóth Péter András: Az Amerikai Egyesült Államok I. világháborús részvétele és Európa-politikája. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok.* Szerk. Németh István. Budapest, 2014. 231–248.
Törő 2015	Törő László Dávid: Az I. világháború képe a két világháború közötti tankönyvekben. In: *Háború és béke. Az I. világháború (1914–1918).* Szerk. Böröndi Lajos – Deák Ernő. Bécs, 2015. 174–188.
Tőkéczki 2000	Tőkéczki László: *Tisza István eszmei, politikai arca.* Budapest, 2000.
Tőkéczki 2003	Tőkéczki László: Utószó. In: Tisza István: *Válogatott politikai beszédek és írások.* Budapest, 2003. 443–461.
Tutuskó 2016	Tutuskó Ágnes: Az 1914–1915. évi orosz betörések nemzetiségpolitikai következményei. In: *Első világháború a Kárpátokban.* Szerk. Kónya Péter. Eperjes, 2016. 86–101.
Vermes 2001	Vermes Géza: *Tisza István.* Budapest, 2001.

The Continuing Struggle
Henrik Marczali's Views on War Responsibility in the 1920s

by Péter Turbucz

(Summary)

Between 1914 and 1918, Henrik Marczali took a significant role in the propaganda of the Austro-Hungarian Monarchy due to war psychosis. He wrote articles and long studies about the necessity of the war. He believed in victory, for which he wanted to do it, so he urged the audience in lectures to support the war in Budapest, Miskolc, Arad and Baja. After the World War he published revisionist writings. He was disappointed in the Trianon Peace Treaty, he did not accept the defeat and war responsibility either. Like the majority of German and Austrian historians, he wanted to prove that his country was not responsible for the war. First of all he emphasized the innocence of István Tisza. In Tisza, he saw a prime minister who did everything for peace and opposed the war until the last moment. Marczali was in friendship with Tisza who entrusted to the historian a memorandum and a letter. These were written during the war by Tisza, and he committed the documents to Marczali. After Tisza's death, Marczali published the documents – that rehabilitated Tisza – in Hungarian and English. In his writings between 1919 and 1934, the historian also took part in the construction of the Tisza cult and the cult of József Ferenc. His standpoint was legitimist. In his views on the World War nothing changed. He continued to believe that Trianon's strictness was based, among other things, on a misunderstanding of István Tisza's true political intentions and role. He believed in the possibility of a peaceful revision. He mainly counted on the help of Great Britain and the United States of America. After the publication of his book *How the Great War Was Made?* in 1923, he published his views in longer newspaper publications. In these publications, he no longer spoke to historians, but to the public. In his articles, he repeated the most of his claims between 1914 and 1918. So, stepping out of the role of historian, he tried to be the saviour of Hungary in his own way.

Dénes Iván Zoltán

A történetíró hivatása Marczali Henrik értelmezésében

Mi az értelmiségi célja, szakmai és közéleti szerepe? Mit tehet, mit kell tennie, miért és hogyan?

Az alábbiakban Marczali Henrik értelmiségi szerepfelfogását mutatom be és értelmezem. A választott témát nem közvetlenül, hanem történetírói előfeltevései, nemzetértelmezése kulcsfogalmai (művelődés/műveltség, civilizáció és erkölcs), haladás/civilizáció-felfogása, a zsidók magyarországi helyzete történetének bemutatása és a prófétai örökség értelmezése felől közelítem meg, és a belőlük levont konklúzióként fogalmazom meg.[1]

I.

Az emberiség történelme nem az egyes nemzetek történetének összeadása. Abból ugyanis éppen az hiányzik, ami a nemzetek történetében közös: a vezető eszmék és szervező intézmények közösségének és sajátságos fejlődésének kimutatása. Az egyetemes történelem tárgyát a nagy eszmék és a megvalósításukra felállított intézmények koronként és népenként változó sajátosságai, keletkezésük, előrehaladásuk és hanyatlásuk tüneteinek és okainak a tanulmányozása alkotja. Az uralkodó eszmék történetének megírása egységes tárgyalást tesz ugyan lehetővé, de az egységes tárgyalás igénye könnyen a tények semmibevételéhez, az élet redukálásához, leegyszerűsítéséhez vezethet. Az intézmények előadása biztosabb alapon áll, mint a személyek vagy az események ismertetése, ám ez is egyoldalúságot eredményezhet, ha a történelmet statisztikává, a különféle érdekek kölcsönhatását és küzdelmét néhány fontos mozzanatra szűkítjük. A kiváló emberek életrajza is üres marad, ha nem tudjuk magasabb célhoz kapcsolni, ezért a vonatkoztatás kritériuma a politikai történet. A világtörténet a nemzetek műve, a civilizáció a nemzetek nevelődésének az eredménye, amelynek központja az állam.

Marczali számba vette a magyar történet legfőbb elemeit: a magyar nemzet individualitását, a közös európai állami és egyházi intézmények és a velük összenőtt műveltség átplántálását. Úgy látta, hogy a honfoglalás és a kereszténység felvétele óta a letelepedés és az európai kulturális transzfer következtében nincs külön, elszigetelt magyar történet. A nemzet egyedisége a történelem (a származás, a közös lakóhely, a nyelv, az életmód és a foglalkozás, az egyházi és a politikai iskolázottság) eredménye. Az eszméket és az intézményeket ez az egyéniség veszi át és adaptálja magához. A történelem pedig olyan társadalomtudomány, amelynek feladata egy nép gondolkodása és érzése, virágzása és hanyatlása feltételeinek meghatározása. Ennek

1 A tanulmány forrás- és szakirodalmi bázisa: Dénes 2022.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.09.

a feladatnak a megoldását a történetíró összefoglaló munkájában találjuk meg. Abban, amely a történeti anyagot megbízhatósága és hitelessége szerint kritikailag megrostálja és kijelöli azt a helyet, amely az egyes adatot a kor, a nemzet és az egyetemes történelem keretében megilleti. A történetírók az elmúlt eseményeket, a régi intézményeket minden korban hajlamosak voltak saját koruk, saját felfogásuk szemüvegén át nézni. A teljes történeti objektivitás most is csak ideál, mely csupán komoly erőfeszítés, elmélyült munka, önfegyelem és önnevelés árán közelíthető meg.[2]

A székfoglaló idején már Marczali mögött volt *Az újkor története* három kötete és *A legújabb kor története* majd' ezer oldala egy vastag kötetben és két monográfiája. Épp a tízkötetes millenniumi magyar történet egyharmadának megírására készült.

A *Nagy képes világtörténet* szerkesztőjeként és hat kötetének szerzőjeként Marczali szerkesztői előszavában sorra vette történetírói előfeltevéseit. A történész célja az igazság feltárása, a források összegyűjtésén, szakszerű kritikai vizsgálatán alapuló történelmi feldolgozás megalkotása, amelynek közkinccsé tételével az egyén, a nemzet és az emberiség műveltségét, civilizációját és erkölcsét egyaránt terjeszti és fejleszti. Ezt a követelményt, a *sine ira et studio* Tacitus által megfogalmazott igényét és a vizsgált kor belső mértékéhez viszonyítás normáját tűzte maga elé. Az emberiség története nem lineáris, de nem is ciklikus, közös alapját pedig az emberi tevékenység alkotja. Ő az emberiség fejlődésének a történetét abban a folytonosságban látta, amely a jelent összekapcsolja az emberiség legtávolabbi múltjával, ugyanakkor a jelen embereinek tevékenysége megalapozza a még meg sem született nemzedékek életét. Azt, amelyben jelen lesznek az elődök erkölcsi és szellemi fáradozásainak az eredményei éppúgy, ahogy vétkeinek és mulasztásainak a következményei.

Volt-e az emberiségnek aranykora, s ha volt, hol találjuk, a múltban vagy a jövőben? A történelem során a jobb, a fejlettebb kultúra maradt fenn? Ha igen, miért? Ha nem, mi volt az oka a pusztulásnak? Igaz, hogy soha véget nem érő, törvényszerű haladás határozza meg a történelmet? Létezett a Biblia édenkertje? Joggal hihetjük, hogy a felvilágosodás hite a végtelen és kikerülhetetlen haladásban határozza meg a történelmet? A történetírás nem talál az emberiség bölcsőjében elveszett édenkertet. De nem igazolja a felvilágosodás által feltételezett végtelen és elkerülhetetlen haladást sem. Nagy, a mienkhez hasonló kultúrák vesztek el; nem mindig volt a jobb egyúttal az erősebb is. Észleljük az egyes nemzetekben felmerülő, erőre kapó életjelenségeket, látjuk őket küzdeni, győzni, majd elomlani. Bukásuk okait megtaláljuk magukban, s a rajtuk felülkerekedő eszmék nagyobb erejében és hatásában. De olyan határozott elvet, amely akár folytonos hanyatlást, akár folytonos emelkedést jelölne, nem lelünk.

2 A rekonstrukció és az értelmezés alapja: Marczali 1894.

Fel tudunk tárni minden tényt? Amennyiben szelektálni kell közöttük, minek az alapján tesszük? Mihez viszonyítjuk a tényeket? A tények teljessége elérhetetlen, s csak a fejlődés egész menetére vonatkozásukban jönnek számításba. A művelődéstörténet, a gondolkodás, a szellemi műveltség, a technikai és a gazdasági haladás 19. század végi leírása visszahatás a korábbi, az uralkodók és a főemberek nemzedékrendjének, életének és tetteinek csoportosításán alapult katonai és vallásos történetírásra. Ám ez is, az is csak része az emberiség történetének, amennyiben hatással van rá. A történetírás az emberi közösség életének teljességére irányul. Módszere az általános eszméket kereső elmélkedés és a részletekbe menő történeti kritika együttesen. A történet anyagát az eszmékben és az azokat megvalósító intézményekben találjuk meg. Tárgya a politikatörténet, elsősorban az állam (a nemzetek és az egyének szervezete) és intézményei és a társadalom hagyományai, érdekei, ösztönei és szenvedélyei, amelyek visszahatnak az államra és intézményeire.

A világtörténet a barbárságtól a civilizáció felé haladás története, amely a felfedezések óta terjed ki az egész világra. Az ókorban a keleti népek és birodalmak, Hellász és Róma alkották a világtörténet helyszíneit. A középkorban a népvándorlás, az iszlám világ, a barbár királyságokból és a birodalmakból kialakult keresztény államok hűbéri Európája, a keresztes hadjáratok, a középkori intézmények bomlása és a reneszánsz képezték az emberiség történetének fordulópontjait és történései színtereit. Az újkorban a reformáció, az ellenreformáció és az abszolutizmus alakították ki a műveltség fejlődésének nemzeti és európai kereteit. A legújabb korban a francia forradalom és Napóleon, a reformok és az állami és társadalmi alkotások mentén ébredtek öntudatra a modern nemzetek, és alakultak ki a modern nemzeti államok.

A *Nagy képes világtörténet* azt mutatja, amit az ő korában a fehér ember civilizációjának neveztek. A történeti elbeszélést a *Mi volt?,* a *Mi lett belőle?* és a *Miért?* kérdéseire adott válaszok alkotják. A történeti kritikai vizsgálat nemcsak a történeti adatokra, hanem a hagyományra is vonatkozik: lerontja a képzelet légvárait és az irányzatos okoskodás ferdítéseit, a romok közül ki kell keresnie a gondolkodásnak és érzésnek benne rejlő kincseit. Mert a korszakok, amelyek e hagyományokat megteremtették, saját állapotuk, helyzetük, világnézetük idealizált rajzát hagyták ránk. Az egyes vonás gyakran téves, sőt koholt; de az egész hű képe lehet az egész korszak vágyainak és reményeinek.

Mit tehet hozzá a magyar történetíró az egyetemes történetíráshoz? Miért érdemes a világtörténetet magyar történetíróknak megírni? Mennyiben nemzeti az egyetemes történetre vonatkozó történetírás? A tudományos célhoz irodalmi is társult. Az, hogy magyar tudományos tevékenység eredménye legyen. Az erkölcsök, a vallásos és állami formák sokfélesége ne közömbösségre tanítson, hanem méltánylásra, igazságra.[3]

3 A rekonstrukció és az értelmezés alapja: Marczali 1898–1905.

II.

Marczali Henrik 1905-ben előadássorozatot tartott. Nemzetfelfogását az *elmaradottság* és a *haladás*, a *barbárság* és a *civilizáció,* a *háború* és a *kereskedelem,* a *zsarnokság* és a *szabadság* összefüggésére vonatkoztatta. Nem volt híve annak a nemzetfelfogásnak, amely szerint a nemzet mindig volt, amióta ember él a földön. De nem is osztotta a modernista álláspontot, amely szerint a nemzet kizárólag modern képződmény, a francia forradalom terméke. Értelmezése nem volt sem perennialista, sem modernista, hanem differenciált.

Az előadássorozat vezérmotívumát a kifelé harcias, befelé zsarnoki nemzetségektől a nemzetközi egyházi és lovagi renden és a nemzetközi tudományt művelő európai értelmiségen át a modern civilizált, kiművelt, békés nemzetekig ívelő történelmi fejlődés csomópontjainak a bemutatása alkotta. A nemzetiség (a nemzet) három jelentését különböztette meg egymástól: a családot, a nemzetséget, a törzset jelölő ősi, eredeti nemzetet; a római birodalom, a császárság és a római egyház civilizáló hatását mutató középkori nemzetet és a népet magában foglaló és a műveltséget magába olvasztó modern, civilizált, alkotmányos nemzetet.

Mi a kapcsolat a haladás és a nemzet között? Kinek a műve a haladás: az emberiségé vagy a nemzeté? Az emberiség haladása a nemzetek, az egyes nemzet műve. Amelyik nemzet lemarad, az elvész, barbárrá válik, becsapják, leigázzák. A nemzet haladása, minden egyes tagjának közreműködése az egész emberiségnek válik a javára. A haladásnak ugyanis nincs más módja. A köz java nemcsak felvilágosítással, hanem a valahová tartozás érzésével segíthető elő. Míg a régi, klasszikus civilizációban az emberiség, a nemzetiség és az egyéniség egymás ellen küzdött, addig a modern civilizáció azért ért el magasabb fejlődési fokot, mivel az emberiséget, a nemzetiséget és az egyéniséget úgy tudta egyesíteni, hogy mindegyik egyaránt szabadon fejlődhessen.

A modern nemzetiség úgy fejlődött ki, hogy az általános emberit kifejező rendek és osztályok (a keresztény világvallást képviselő egyház, a középkori világállamot, a német-római császárságot képviselő lovagság és az európai műveltséget képviselő művelt polgárság) a nemzethez csatlakoztak, ami megszüntette a nemzet korábbi elszigeteltségét. Az államforma (a római birodalom világállami öröksége), a világvallás (a kereszténység) és a szellemi munka nemzeti lett. A világállam, a világvallás és a világműveltség után a munkásosztály is integrálódik a nemzetbe. A nemzet erősítése érdekében ezért csökkenteni kell a gazdag és szegény közötti ellentétet, a legkiáltóbb visszaéléseket pedig meg kell szüntetni, hiszen a szegénység és következményei gyengítik a nemzetet.

A nemzetiség a nemzetségtől a renden át a közös érzésig fejlődik. Míg a régi nemzeteket az általános emberi tényezők és a nemzeti hagyomány közötti ellentét tönkretette, addig a modern nemzetek az általános tényezők-

ből merítették legfőbb erejüket és fennmaradásuk legfőbb okát. Magukévá tették a kereszténységet (a világvallást), elfogadták a római és a hűbéres állami berendezkedést, elsajátították az európai műveltséget és hozzájárultak továbbfejlődéséhez, a munkát pedig igyekeztek nemzetivé és emberivé tenni. Ezek közé a modern nemzetek közé tartozik a magyar nemzet.

Mi az általános emberi haladás, a civilizáció és a magyar nemzet viszonya? Valóban szemben állt egymással a haladás és a haza, ahogy sokan állítják? Magyarország nem maradt volna meg az erős nemzeti érzés nélkül. De akkor sem maradt volna meg, ha nem lett volna képes arra, hogy magáévá tegye az emberi civilizáció vívmányait. Azt, amiért az egész világ küzd, és ami az egész világ gondolkodásának és érzésének az eredménye. Ám mivel századokon át folyamatosan küzdeni kellett az alkotmányért, az megkérdőjelezhetetlenné, szentté vált, az ősök dicsősége pedig felülmúlhatatlanná, minden igyekezet arra irányult, hogy legyen minden úgy, mint hajdanában. Emiatt Magyarország, amely korábban a leghaladottabb nemzetekhez akart tartozni, a leginkább maradi országgá vált. Ellentétbe került a haladás, az emberiség, a humanitás eszméivel, méghozzá akkor, amikor azok a legerősebben léptek fel: a 18. században. A magyar legnagyobb veszedelme nem a tatár, a török, a német elnyomás volt, hanem a magyar nemesség kiváltságőrzése. Akkor, amikor Mária Terézia és II. József a haladás jegyében léptek fel Magyarország ellen, és a magyar nemesség semmit sem akart engedni ősi kiváltságaiból. Azért, mivel más államot, mint a középkorit, nem ismertek, nem tudták, hogy állam kell a nemzetnek. Ha akkor Magyarországot összedöntik, olyan lett volna, mintha egy közép-ázsiai államot tesznek tönkre, amely nem akar haladni és a maga erejéből nem is képes rá.

Magyarországon a művelt európai államok sajátosságai közül a vallás és a középkori állam volt meg, annak szervezete élt és uralkodott. Ám az európai közös műveltség és a munka megbecsülése hiányzott belőle. Ez választotta el a művelt államoktól. A közös műveltséget és a munka megbecsülését magyarrá kellett tenni és a magyar állam erősítésére felhasználni, a magyar államot és a magyar nemzetet pedig meg kellett teremteni. Olyan helyzetben, ahol voltak főpapok, papok, főnemesek, köznemesek, nemesek, jászok, kunok, jobbágyok és zsellérek, akik között a nevetés és a düh teremtett kapcsolatot. Őket kellett összeforrasztani nemzetté. Először munkás és művelt nemzetet kellett teremteni, majd (az Ausztriával való viszony nehézségei közepette) megalkotni a magyar államot. Mindehhez járult a nemzetiségek kérdése, az, hogy amikor a magyar nemzet saját magát nemzetté kívánta alakítani, szembetalálta magát a nem-magyar nemzetiségek politikai szereplésének igényével – a magyar nemzettel szemben.

Miért nem olvasztotta magába a magyar nemzet korábban a nemzetiségeket? Ki az, aki nem vált közülük magyarrá? A magyarság beolvasztó hatása addig terjedt, ameddig a magyarságban az uralkodó osztály. Az egyháziak és a nemesek magyarrá váltak. Azok, akiket nem vontak be a közéletbe, a

városi polgár és a paraszt viszont nem. A jogkiterjesztő asszimiláció stratégái, Széchenyi, Wesselényi, Deák és Kossuth – akik stratégiájával Marczali azonosult – a megoldást abban látták, ha Magyarországon mindenki polgárjogot nyerhet, mindenki magyarrá válhat. A polgárságot és a parasztságot politikai jogokban kell részesíteni, ami bekapcsolja őket a politikai életbe, és ezen keresztül magyarrá válnak.

A modern magyar nemzet megteremtése, egyesítése olyan eszközökkel történik, amelyek közelítik az általános emberi berendezkedéshez, humanizálják, emberségesebbé teszik. Ennek forrása a nemzethez ragaszkodás, a hazaszeretet, az érzelem. Nem a büszkeség, nem is a hiúság – hiszen nincs mire büszkének vagy hiúnak lenni –, hanem a kötelességérzet. A magyar államszervezet alkotmányos és politikai formája 1848 óta megfelel annak, ami Európában érvényes és a leginkább haladó. A feladat olyan nemzet nevelése, amelyik magáévá teszi az emberiség eszmekincsét, amelyhez kinek-kinek a maga kötelességét kell a maga körében teljesítenie. A további fejlődés iránya az egyén, a nemzet és az emberiség tökéletesedése. Jesája prófétát idézte: „*Hiszen kicsiny nemzet vagyunk, de a próféta megírta: hogyha a népem igaz lészen, akkor a kevésből lesznek ezerek és a kicsinyből óriási nemzetek!*”[4]

A barbárságból az egyetemes civilizációba nem világállam, hanem alkotmányos, művelt, erkölcsös nemzetek vezetnek, amelyek az egyes ember, a nemzet és az emberiség tökéletesedésének keretei. A nomád magyar törzsszövetségből a kereszténység felvételével, a letelepítéssel vált a király, a főpapok, a főnemesek és a köznemesek középkori európai nemzete, amelynek polgárai és parasztjai többszöri kísérlet ellenére végül nem integrálódhattak a politikai életbe. A középkori nemzet háromszáz esztendeig a török és a német ellen harcolt fennmaradásáért és szabadságáért. A középkori, elmaradott magyar nemzetből a felvilágosult abszolutizmus kihívására válaszolva meg kellett teremteni a modern magyar nemzetet és a nemzeti államot a jogkiterjesztő asszimiláció és a műveltség terjesztése révén. A külső keretek adottak, tartalma pedig az egyéni, nemzeti és emberi tökéletesség megvalósítása.[5]

III.

Marczali Henrik 1911-ben közreadott *Magyarország története*ben a magyar történelmet patriarkális, rendi és modern korra osztotta. A nemzetet több jelentésű fogalomként, különböző történeti kontextusban használta. A nomád nemzetség vérségi, leszármazási közössége, a nemzetségek törzsközössége, s a letelepült/letelepített nemzetségek – a patriarkális uralkodó és tisztségviselői által kontrollált hadi, politikai, települési, vallási, termelési és fogyasztási szervezetei – értelmében.

4 Marczali 1905. 110.

5 A rekonstrukció forrása: Marczali 1905.

A rendi nemzet fogalma az uralkodót és a politikai érdekérvényesítés igényével fellépő, arra képes, azonos jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezők csoportjait, a rendeket foglalta magában. Nevezetesen a főpapokat, a főnemeseket és a köznemeseket, akik együtt politikai közösséget, nemzetet alkottak, amely mellett vagy inkább alatt voltak jelen a városok polgárai és a parasztok. Azok, akik az érdekérvényesítés lehetőségével nem vagy csak igen kevéssé rendelkeztek, s a politika világán kívül, de legalábbis a peremén helyezkedtek el és társadalmat alkottak. Az érintkezés módjai a politikai közösségek és a társadalom szomszédsági világa között olyan erőtérben formálódhattak, amely hierarchikus jellegű, szigorúan szabályozott, az erőszak által fenyegetett, és amelyet az erőszak újra és újra felülírt. Az alá-fölérendeltségi viszonyokon belüli egymásrautaltság, a mellérendeltség elemei sokkal inkább a kivételt jelentették, nem a szabályt.

A rendi nemzetet váltotta fel az alkotmányos nemzet (jogi, műveltségi és erkölcsi feltételek által kialakított) modern politikai közössége. Az, amely magába foglalja a városi polgárságot, a parasztságot és a munkásságot, a társadalmat, a korábbi *misera plebs contribuens*t, nemzetiségre és felekezetre való tekintet nélkül a jogok, a műveltség, a civilizáció és az erkölcs kiterjesztése révén. Azt, amit 1977-ben Hugh Seton-Watson, 1983-ban Ernest Gellner és Benedict Anderson, 1991-ben Anthony D. Smith, 1996-ban pedig Roger Brubaker értelmezett újra.[6] Úgy, hogy diskurzusuk máig érő új értelmezési hullámot gerjesztett.

A patriarkális korban a patriarkális vezér, majd a király, a rendi korban a rendi uralkodó, a nemzetállami korban az alkotmányos, művelt, civilizált nemzet alkották az államot. A patriarkális kor a nomád állattenyésztés, a hódítás, a rablás barbár világa volt. Ezt irányította és szervezte a patriarkális vezér/király és kísérete.

A rendi korszakban egymás mellett élt és egymásra hatott a már letelepültek és a katonáskodók világa, azokat és önkormányzataikat a rendi királyság irányította, kontrollálta, és időnként szervezte. Ebben már jelen volt az egyre meghatározóbbá váló, a barbárságot felváltó civilizáció. Az alkotmányos nemzeti állam korát pedig a békés alkotó tevékenységeket folytató nemzet civilizált világa jellemzi, amelyet a nemzetállam szervez, irányít és kontrollál intézményein keresztül.

Marczali Henrik magyar történeti elbeszélése a Magyarországra érkező és ott letelepített/letelepült magyar nemzet története volt, amely a nomád állattenyésztő, rabló és zsákmányoló nemzetségek törzsi szövetségétől a letelepült rendi nemzet kiépülésén át az alkotmányos, civilizált, modern nemzetállamig ívelt. Az eszmék és az intézmények adaptálásai a nagy egyéniségek által komoly változásokat eredményeztek. Korántsem megkérdője-

6 Seton-Watson 1977; Anderson, 1983. Vö. Chatterjee 1986; Gellner 1983; Smith 1991; Brubaker 1996.

lezhetetlen iránnyal, linearitással és visszavonhatatlan szükségszerűséggel, hanem lassan és gyakran nehézkesen.[7]

Látjuk, hogy Marczali nemzetfelfogása, államértelmezése és periodizációja szorosan kapcsolódott egymáshoz. A *Magyarország története*ből sokszálú és sokszínű narratívát ismerhetünk meg, emberi erőfeszítéseket, drámákat, teljesítményeket és kudarcokat. Marczali most is, miként korábban, úgy hitte, hogy a tudományos igazság feltárásához elfogulatlanság, függetlenség és bátorság szükséges, amely egyúttal értékelési és magatartási, erkölcsi példa. Azt, hogy mindezt milyen mértékben váltotta valóra, akkor tudjuk megválaszolni, ha elbeszélését egyrészt Horváth Mihály és Szalay László, másrészt Hóman Bálint és Szekfű Gyula, illetve a tízkötetes *Magyarország története* torzóban maradt magyar történeti elbeszéléseihez viszonyítjuk.

Marczali Henrik a nyugati eszmék és intézmények átvétele és a keleti öncélúság/autochtónia korabeli diskurzusával/diskurzusaival, s a nagy egyéniségek történelemformáló szerepéről folytatott vitákban műveivel és magatartásával állást foglalt.

IV.

Marczali Henrik a nagy háború tanulságait 1918-ban egy kis könyvben összegezte és adta közre *Világpolitika és világgazdaság* címmel. Ebben tematikusan újragondolta a *Világtörténet a mívelt magyar olvasóközönség számára* és a *Nagy képes világtörténet* történeti anyagát, valamint *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból* előadássorozat mondanivalóját. Akkor, amikor újrakeretezte az egyetemes történetet a modern globális politika és gazdaság kiterjesztése, az emberi civilizáció fejlődése és a nemzetek vetélkedése szempontjából. Ezzel a folyamattal hozta kapcsolatba a világháború előtti szövetségi rendszerek kialakulását. Úgy látta, hogy az egymástól elkülönülten élő népcsoportok elszigetelt, egymásról nem tudó világait a háború közös világba vonta be, és ezáltal kapcsolatba kerültek egymással.

Mi a kapcsolat a gazdagság és a hatalom között? Marczali válasza a *fényűzés – erény*, *barbárság – civilizáció*, *régiek – modernek, éghajlati meghatározottság – emberi alkotóerő* diskurzusaiba illeszkedett. Marczali azok közé tartozott, akik szerint a gazdagság és a hatalom az ókorban és a középkorban szemben állt egymással. Úgy tartotta, mint Montesquieu, hogy a gazdagság az ókorban és a középkorban a hanyatlás jele, s az erény halála. A kettő közötti viszony akkor változott meg, amikor a globális kereskedelem újkori kialakulásával a hatalom a gazdagsággal egyensúlyba került, és hosszú ideig ez az állapot (úgy tűnt) fenn is maradt. Ám a nagy gazdagság akkor kezdődött, amikor a politikai hatalom hanyatlásnak indult. Az angol világbirodalmával megteremtette a világgazdaságot. Amint hajói bejárták az összes tengereket, úgy utazói eljutottak a legtávolabbi, legvadabb vidékekre is. A vasúti háló-

7 A rekonstrukció alapja: Marczali 1911.

zat kiépítése az egész világon viszont ahhoz vezetett, hogy Anglia elveszítse kereskedelmi monopolhelyzetét. Elsőként Németország ipara, szárazföldi hadereje hagyta le a brit technikát, ipart és hadsereget. A német flotta az angolnak komoly vetélytársává vált. Az angol-német háború oka elsősorban az, hogy a német áru ára huszada lett az angolénak. Amerikának kifizetődött a semlegesség. Ám – minthogy nemcsak pénzre, hanem hatalomra is vágyott –, belépett a háborúba. Hajóhadának és szállító flottájának fejlesztése megszüntette függését Németországtól és Angliától.

A haladást, a civilizációt nem a földrajzi tényezők, a természeti erőforrások, hanem felhasználásuk mozgatja. A történelmi haladást, a civilizálódást ugyanis az emberi cselekedet, a szellemi erő határozza meg. A természet erejével és adományaival, bölcs fölhasználásuk által versenyre kél az emberi tett ereje. A történelem az ember műve. Tőle függ az államok sorsa, a történet menete. Abban a mértékben inkább függ tőle, amint az a tetterő jelentőségének, felelősségének tudatára jut, és az állam által helyes irányba tereltetik. Csak helyesen vezetett energia magyarázza meg az államok emelkedését, csak ennek hiánya süllyedésüket. Azok az országok, melyekben még végtelen lehetőségek nyílnak és roppant energiák szunnyadoznak: Észak- és Dél-Amerika, Oroszország bizonyára életképesek. De éppoly bizonyos, hogy csakis a szellemi erő teheti valóban hatékonnyá azt, mit a természet nyújt.

Mindezek alapján három részre osztotta az emberiséget: ahol megvan az erő, de hiányzik az irányítás (életképes barbárok), ahol van irányítás, de hiányzik az erő (hanyatló államok), ahol egyaránt megvan az erő és az irányítás (uralkodó népek).

Marczali Henrik a világpolitika és a világgazdaság célját és eszközeit a háború és a kereskedelem céljával és eszközeivel kapcsolta össze, állította párhuzamba. A háború és a kereskedelem azonos célra irányul ugyan, de azt más eszközökkel éri el. Az egyik hatalmi eszközökkel szerzi meg, amit akar, a másik megkárosításával, a másik áruk és értékek kicserélésével, kölcsönös haszonra törekedve. Az erősebb mindig győz a gyengébb felett. Amennyiben ez nem puszta erőszak műve, hanem a civilizáltabb befolyásszerzése a barbárabb felett, az haladás, az emberi civilizáció fejlődése. Akkor, ha a győztes magához emeli a legyőzöttet.

„*Vajon nem emelkedés volt-e* – írta – *mikor a gallusok, hispánusok, pannóniaiak rómaiakká váltak? Nem haladás-e az egész emberiség szempontjából, mikor az indiánus vadásztörzseket Észak-Amerikában franciák és angolok szorították ki? Nem áldás-e Boszniára és Hercegovinára kormányunk annyi zilálság és belső zavar után?*"[8] Béke csak akkor lesz, ha az emberiség különböző csoportjai civilizálódnak, azonos művelődési szintre kerülnek:

> „(…) *míg vannak vadak, kik üveggyöngyért aranyat adnak, mindig meglesz a gazdasági kizsákmányolás, míg lesznek félbarbárok, kik*

8 Marczali 1918. 67.

jelszavakat fogadnak el készpénz gyanánt a valóság helyett, mindig meglesz a politikai alárendeltség. Az örök béke tehát csakis a művelődésnek lehet eredménye. Mert a barbárt eltapossák."[9]

A tartós béke alapfeltétele a nagyhatalmak szükséglete belső állapotuk, népességük és gazdaságuk javítására.

„Ebben legyen vetélkedés köztük, nem fegyverkezésben. A kisebb, gyöngébb, fejletlenebb államokat pedig gyámolítsák, istápolják, hogy a maguk lábán állhassanak, gazdaságilag is. Akadályozzák meg a köztük kitörhető háborúkat. Mindenekfölött pedig mondjanak le arról, hogy mint most történt, lőportoronynak használják, melynek felrobbantása általános felforgatást okozhat."[10]

Magyarországot középkori alkotmánya akadályozta meg abban, hogy részt vegyen a modern népek haladásában, a világgazdaságban és a világpolitikában. Ebbe Széchenyi vezette be. Ahhoz, hogy alkothasson, nemzeti érzésének kell erősödnie, aminek feltétele a fiatalok számára a nevelés, a felnőttek számára pedig a teljesítmény alapú értékrend. Olyan közszellem, amely „*kiirt minden hitványt és* (...) *előmozdít minden nemes törekvést*. (...) [N]*e származás és protekció döntsön, hanem képesség és akarat a közjó érdekében.* (...) [M]*ely nem tekint felekezetet, pártot, személyt, csak a hazát*."[11] Ez a program ma is érvényes.

„Elég, ha mindenkit odahelyezünk, hová tehetsége és jelleme szerint való, és ha a legbecsesebb tőkének, az embernek, jobban viseljük gondját. Ha az állam a műveltségnek és a jól irányított energiának válik honává, bizalommal nézhetünk a jövőnek elébe. Még nincs vége a történetnek."[12]

A *Világpolitika és világgazdaság* a különböző emberi kultúrák civilizáció és barbárság szerinti osztályozását, felsőbbrendű európai civilizációs elhivatottságot, magyar birodalmi kultúrmissziós küldetést, a balkáni népek paternalista rendteremtő civilizálásnak programját egyaránt tartalmazta.

V.

Marczali Henrik az 1890-es évek óta vett részt a haladó zsidó közéletben, a húszas évektől pedig a Pesti Izraelita Hitközség egyik vezető szellemi tekintélye, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat igazgatósági tagja, a Társulat Oklevélbizottságának elnöke, s a Társulat a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagja volt. A szegedi zsidók történetéről cédulaanyaga maradt fenn a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában. Az *Egyenlőség*

9 Marczali 1918. 67.
10 Marczali 1918. 68.
11 Marczali 1918. 69.
12 Marczali 1918. 70.

hitfelekezeti lapban számos írása és több, vele készített interjú és róla szóló cikk jelent meg.

Mindegyik monográfiájában és szintézisében tárgyalta, II. Józsefről és koráról írott háromkötetes művében pedig részletesen feldolgozta a zsidók magyarországi helyzetét, amit külön cikkben is megjelentetett a *Magyar Zsidó Szemle*ben. II. József rendelete és az 1790/91. évi országgyűlés vitái kapcsán nyilvánvalóvá tette, hogy az elnyomás felszámolását alapvető emberi követelménynek tartja.

A föld az ember címmel a zsidók magyarországi történetéről 1930. április 30-án előadást tartott az IMIT-ben. Az előadás szövegét az IMIT-évkönyv közölte. Ebben áttekintette a zsidók történetét Magyarországon a honfoglalástól a 19. század második feléig. Arra kereste a választ, hogy „*annyi válságos és sok százados szorongattatásokon át mennyi jutott ebből az áldott földből eleinknek*."[13] Úgy látta, hogy a honfoglalás első századában a Magyarországon élő csekély számú zsidó minden akadály nélkül szerezhetett földet, hiszen földbőség volt, és a fő foglalkozások, a pásztorkodás, a halászat és a vadászat mellett a földművelésnek alig volt értéke. A németországi zsidóüldözések elől menekülőket Kálmán befogadta, de az új jövevényekről szóló törvénye nem szól földművelésről, csak keresztény és zsidó közötti vásárlásról és zálogról. II. András és IV. Béla hivatalos pénzhamisításához zsidókat is használt. „*Az ilyen tőzsérek, akár zsidók, akár nem, vak és szerencsétlen eszközök voltak, arravalók, hogy a nép dühe ellenök és ne a fejedelem ellen forduljon. Szerencsés Imre, Süss Oppenheimer Württembergában és Efraim zsidó, ki Nagy Fridriknek volt hivatalos pénzhamisítója, e rendhez tartoztak és a zsidóságnak nincs oka velök büszkélkedni*."[14] Nagy Lajos uralkodásáig, az egyház kánonjai ellenére, a zsidók Magyarországon nem voltak elnyomottak, házuk, telkük, szőlőjük volt és egyforma szabadságot élveztek a keresztényekkel. Ám 1360-ban (Komoróczy Géza szerint az 1341/42-es pestisjárvány után) Nagy Lajos kiűzte a zsidókat, ingatlanjaikat lefoglalta és eladományozta. Akik közülük évek múlva visszatértek, ingatlanjaikat mások tulajdonában találták.

A zsidók Magyarországon a 15. századtól (német példára) a királyi kamara szolgái voltak, a „*királyok a magok érdekében tartják őket, hisz a zsidó szivacsnak szolgál, akit kifacsarhatnak, mikor tetszik. Ezért nemcsak az uralkodó, hanem egyes főurak is* (...) *felhasználják őket arra, hogy pénzt szerezhessenek, míg ezt el nem veszik tőlük. A zsidó tehát hasznos házi állat – míg van pénze*."[15] Ám a királynál, a főuraknál és a papságnál jóval ádázabb, igazi ellenségük, az ellenük irányuló gyűlölet szítója a városi polgárság volt. A 16. században, Mohács után a magyar nemzeti nagyságának gyász temetőjét, a zsidó „*a teljes, reménytelen függést, a ghettóba záratást, a világgal érintkezésről lemondást*"[16] siratta.

13 Marczali 1930a. 9.
14 Marczali 1930a. 12.
15 Marczali 1930a. 13.
16 Marczali 1930a. 14.

„Áldva legyen emléke őseinknek, kik vallásban, családban, jótékonyságban nehéz, gyakran gyümölcstelen munkában találtak vigasztalást. Miből tengették mégis életüket, ha ez ugyan életnek mondható? Házalással, tót, rusznyák földön kocsmázással, pálinkaégetéssel, bérléssel. A módosabbak ezüstpénz váltásával a lengyel határon, ha ugyan el nem csípték őket. A városokból ki voltak zárva (...) *A török háborúkban szállítással, kémkedéssel is foglalkoztak.* (...) [H]*áromszáz éven át zsidó nem lehetett földbirtokos; nem nőhetett össze az anyafölddel.* (…) *Amint Magyarország erősödik, a zsidóknak is jobb a dolguk. Házalás, kiskereskedés volt főfoglalkozásuk. De Mária Terézia háborúiban már részt vesznek szállításokban a hadsereg részére. A nagyobb városokban ipart is űznek. A zsidók és keresztyének közti űrt abban az időben nem hidalja át semmi. Igaz, hogy lealázó jelet nem viselnek, mit Ausztriában. De politikából, műveltségből csak vajmi kevés jut nekik. Egész szellemi életüket lefoglalják hitük sajátos intézményei és községi rendszerük. Még a kereskedésben és bérlésben is másodrendű szerepre szorulnak. Számuk hivatalosan 1786-ban 46166-ra rúg. Mi legfájdalmasabb volt reájuk nézve, gyermekeiket meg szokták csellel, erőszakkal keresztelni és azt visszacsinálni nem lehetett, mihelyt befejezett tényről volt szó.*"[17]

II. József toleranciapátense a középkori rabság súlyát enyhítette:

„a császár elhatározta e csüggedt népnek emberi bánásmód által hasznos polgárokká nevelését. Különbséget tesz a régi előítéleteken csüngő »koldusnép« és a műveltebb rész közt. Az utóbbi részére lehetővé akarta tenni magasabb és tiszteltebb társadalmi állás kivívását. (...) *Célja az, »hogy a számos zsidó nemzet nagyobb hasznára váljék ezentúl az országnak, kereskedése és felvilágosodása korlátozásának megszűnése miatt.«*" [18]

Bár a zsidók szakállát le akarta vágatni, de ettől elállt. A kereseti lehetőségek és a pályák megnyitása, a korlátozások és a terhek nagy részének lebontása nem jelentett ugyan polgárjogot, mégis felkeltette a városi polgárság féltékenységét, mindenekelőtt Pozsonyban, Budán és Pesten. A bevándorló zsidók egy része letelepedhetett, földművelő lehetett, birtokot szerezhetett. A városokat is megnyitotta: immár zsidók nagykereskedők lehettek: *„nagyrészt ennek köszönheti Budapest kereskedelmi felvirágozását.* (…) *József uralma emelte a zsidóság önérzetét, mert megnyitotta előtte a szabad pályákat is. Az volt a kérdés, nem borul-e fel minden abban a nagy zűrzavarban, melyet halála idézett elő.* (...) *Az akkor erősen fellángoló közvélemény* (...) *nagyrészt József befolyása alatt maradt.*"[19]

17 Marczali 1930a. 14–16.

18 Marczali 1930a. 17.

19 Marczali 1930a. 22–23.

Az 1790/91-es országgyűlés megerősítette József zsidókra vonatkozó rendelkezéseit. A rendszeres bizottsági munkálatok javaslatai egyrészt „*kétségtelenül emelni akarták a nagyobbára középkori babonába és fanatizmusba süllyedt zsidóságot, de nem elégíthették ki azok igényét, kik már elsajátították az európai műveltséget. E tekintetben, úgy magyarosodás dolgában is a pesti, aradi, szegedi, pápai községek jártak elől. Az értelmiség körében – ősi hagyomány – különösen mint orvosok tűntek ki és megkedveltették magokat előkelő dámákkal is. De mihelyt általánosabbá vált Széchenyi nyomain az a meggyőződés, hogy az ipar és kereskedés minő fontos az ország haladására nézve, meg kellett változnia a közvéleménynek. A zsidók máris vetekedtek a görög és örmény üzletemberekkel. A hangulat teljesen megváltozott a liberális iránynak túlsúlyra jutásával. A konzervatívok is belátták polgári helyzetük javításának szükségességét.*”[20]

Az 1843/44-es országgyűlésen e tekintetben a tét az volt, hogy a zsidók a nem nemesekkel azonos jogúakká válhassanak. A zsidók jogainak kiterjesztését pártolta az alsótáblai liberális megyei követek többsége, míg a városi követek ellenezték, a többség pedig végül leszavazta: „*A nyárspolgárok azon voltak, hogy tovább is jogtalanok maradjanak a zsidók.*”[21]

Marczali Henrik előadásában részletes áttekintést adott a zsidóemancipáció kezdeményezéséről és meghiúsulásáról az 1847/48-as országgyűlésen.

> „*A városi polgárság, mely Pozsonyban, Pesten, Fejérváron támadta őket, elérte célját. Midőn az országot a szabadság, egyenlőség, testvériség alapján akarták szervezni, a zsidók, kiknek túlnyomó része szóval, tettekkel csatlakoztak az új eszmékhez, polgárjogot most sem nyertek.* (…) *Csak a szabadságharc legvégső szakában, közvetlen a katasztrófa előtt vált törvénnyé az emancipáció.*”[22]

Szemere Bertalan miniszterelnök törvényjavaslatának indokolásában

> „*igen virágos jelszavak is foglaltatnak. Adjuk meg a zsidó népnek a szabadságot, vegyük le róla a megvettetést, ékesítsük fel az emberi méltóság és polgári önérzet nyilvános tudatával, nyújtsunk neki alkalmat ősi hajlékát vizsgálat és javítás alá vehetni és örömet, boldogságot éppen magoknak a zsidóknak szerzünk, akik polgári életükben épp azon óság és romlott állapot miatt szenvednek, mellyet magok tűrtek legnyugtalanabbul. Érintve van már a zsidóság keblében elhatalmasodó szakadás is. A zsidóság kebelében az orthodoxok és reformóhajtók felekezete naponként mérgesb gyűlöletté fajul.*”[23]

Marczali Henrik néhány megjegyzést fűzött a törvényhez: „*még két emberöltő után ott látják őket, hová József császár helyezte: a föld művelésében látva anyagi és lelki boldogulásukat*. (…) [A] *reform éppúgy hatott a zsidókra, mint*

20 Marczali 1930a. 25–26.
21 Marczali 1930a. 31.
22 Marczali 1930a. 32.
23 Marczali 1930a. 33–34.

minden más nemzetre. (...) *Szép gesztus, de megkésett.*"[24] Az olmützi oktrojált alkotmány, az álalkotmányosság elvben kimondta ugyan a jogegyenlőséget, de korlátozta a birtokszerzést és a honosságot. „*Magyarországon pedig már törvényesen be voltak fogadva a zsidók. Éltek is e joggal, 1849-től 1851-ig szerezhettek földbirtokot. Mikor az álalkotmányosság megszűnt, 1851 végén, e jogtól elestek, de a birtokban megmaradtak. A »kis szabadság« idején (1861.) ezt a jogot visszanyerték és azóta éltek is vele.*"[25] „*Midőn, 1861-ben, Magyarország törvényhozása újra felemelhette szavát, nem feledkezett meg határozatba iktatni a középkori hűbéres rendszer nyomainak eltörlése mellett a zsidók törvényes egyenjogúságát.*"[26] – írta ugyanebben az évben az *Egyenlőség*ben.

VI.

Marczali Henrik a magyar nemzetbe marcali zsidó magyar család elsőszülött fiaként Heinrich Morgenstern néven született bele. Isten választott népe, a zsidó nép a szétszóratásban majd' kétezer évig rítus- és kultuszközösséget alkotott. A marcali zsidó hitközség is egyike volt ezeknek, és amelynek Marczali Henrik édesapja, Morgenstern/Marczali Mihály (1823?–1889) volt a rabbija. Tőle tanulta meg, hogy mit jelent *jó zsidó*nak, *jó magyar*nak és *jó ember*nek lenni. A Pesti Tudományegyetem tanárképző intézetének gyakorlóiskolájában pedig pedagógus mesterétől, Kármán Mórtól (1843–1915), „Magyarország Szókratészétől" a próféták örökségét, az „embernevelés" nemzetteremtő erkölcsi és szellemi feladatát, az értelmiségi hivatás szenvedélyes gyakorlását sajátította el. Kármán a zsidóságot nem rítus- és kultuszközösségnek, nem népnek, nem is nemzetnek, hanem erkölcsi küldetésnek, a prófétai örökség továbbvitelének, életfeladatnak tartotta, és a *haszkálá*, a zsidó felvilágosodás *maszkil* programja jegyében értelmiségi szereppé formálta. Olyan szereppé, amely az emberiség nagy feladatai közül valamelyik megoldására vállalkozó civilizált nemzet kultúrájának kimunkálásában és terjesztésében a köznevelés révén döntő módon vesz részt. Az álláspont konzervatív ellenfelei viszont, a neológián belül is, újra és újra feltették azt a kérdést, hogy „a Tóra igája" nélkül mi fékezi meg a rohamos asszimilációt. Azt, amit ők a zsidóság feladásának tartottak. Újra és újra feltették azt a kérdést, hogy mi marad meg a zsidóságból akkor, ha eltávolodik a rítusközösségtől, az életmódot részletekbe menően szabályozó életvezetési előírások követésétől. Amennyiben ezen az úton halad, miben különbözik a zsidó a kereszténytől, a *hívő, jó zsidó* a hitehagyottól, az *agnosztikus*tól és az *epikureus*tól? Kármán Mór válasza nem volt sem *hitehagyott*, sem *agnosztikus*, sem *epikureus*, hanem perfekcionista és kötelességelvű, amely a *Tikkun Olám*, a világ megjavítására, jobbá tételére irányult. A zsidó etikát

24 Marczali 1930a. 34.

25 Marczali 1930a. 35.

26 A rekonstrukció alapja: Marczali 1930b. Vö. Kecskeméti 2008; Komoróczy 2012.

a magyar nemzetre vonatkoztatta, a prófétai örökséget pedig az értelmiségi szerepre. Marczali Henrik pedig követte mestere példáját: értelmiségi szerepfelfogását szekularizált életformája és a próféták erkölcsi elhivatottsága határozta meg.[27] Marczali kulcsfogalmai közül a *művelődés,* a *műveltség*, a *civilizáció* és az *erkölcs* alkották a mércét. A művelődés, a műveltség a műveletlenséggel, a civilizáció a barbársággal, az erkölcs a nyers erővel állt szemben. Önmagáról alkotott képében és értelmiségi szerepfelfogásában összekapcsolta egymással a *jó ember* (a humanitás, az emberség) a *jó magyar* (a patriotizmus) és a *jó zsidó* (a prófétai erkölcsi elhivatottság) értékelési és magatartásmintáit, amelyek (szerinte) nem zárták ki, inkább feltételezték és erősítették egymást.

Források

Gooch 1913	Gooch, George Peabody: *History and Historians in the Nineteenth Century.* London, 1913.
Marczali 1894	Marczali Henrik: Egyetemes és magyar történelem. Akadémiai székfoglaló. január 15. *Akadémiai Értesítő* (1894):V/2. 80–89.
Marczali 1898–1905	Marczali Henrik: Előszó a Világtörténethez. In: *Nagy képes világtörténet*. I–XII. Szerk. Marczali Henrik. Budapest, 1898–1905. (https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01r00f02.htm) [2024.07.17.]
Marczali 1905	Marczali Henrik: *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból.* Budapest, 1905. (A Népszerű Főiskola Könyvtára 1.)
Marczali 1911	Marczali Henrik: *Magyarország története.* Budapest, 1911. (A Műveltség Könyvtára)
Marczali 1918	Marczali Henrik: *Világpolitika és világgazdaság.* Budapest, 1918.
Marczali 1930a	Marczali Henrik: A föld az ember. Előadás az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1930. április 30-i ülésén. In: *Évkönyv* [Izraelita Magyar Irodalmi Társulat]. Szerk. Szemere Samu. Budapest, 1930. 9–35.
Marczali 1930b	Marczali Henrik: Recepció. *Egyenlőség*, 1930. február 7.

27 Komlós 2008. 76., 173-178.; Turán 2020; Turán 2022.

Irodalom

Anderson 1983	Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1983.
Brubaker 1996	Brubaker, Roger: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge – New York, 1996.
Chatterjee 1986	Chatterjee, Partha: *Nationalist Thought and the Colonial World. A Derivative Discourse*. Minneapolis, 1986.
Dénes 2022	Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest, 2022.
Gellner 1983	Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism.* Ithaca – New York, 1983.
Kecskeméti 2008	Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848.* Budapest, 2008.
Komlós 2008	Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században.* Sajtó alá rend. Kiss József, előszó: Kőbányai János. Budapest – Jeruzsálem, 2008.
Komoróczy 2012	Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon.* I–II. Pozsony, 2012.
Seton-Watson 1977	Seton-Watson, Hugh: *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism.* Boulder, 1977.
Smith 1991	Smith, Anthony D.: *National Identity*. Reno, 1991.
Szapor 2017	Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfelejtett család regényes története.* Budapest, 2017.
Turán 2020	Turán Tamás: Richtmann Mózes vitája Kecskeméti Lipóttal a zsidóság útjáról. In: *Magyar–zsidó identitásminták II. Egyéni és kollektív meghatározások*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2020. 160–177.
Turán 2022	Turán Tamás: *Ignaz Goldziher as a Jewish Orientalist: Traditional Learning, Critical Scholarship, and Personal Piety*. Berlin, 2022.

The Vocation of the Historian Interpreted by Henrik Marczali

(Summary)

by Iván Zoltán Dénes

Cambridge historian George Peabody Gooch assessed the achievement of Henrik Marczali (b. 1856, d. 1940) as it follows: "*It was not however, till the appearance of Marczali that Hungarian historiography broke the shackles of a narrow patriotism. His popular sketch of the development of the Hungarian people and his works on Hungary under Maria Theresa and her sons represent the highest achievement of Magyar scholarship. The need of today is not a new national history but a rich crop of monographs.*"

Henrik Marczali educated in Berlin, Paris and Oxford, had participated in Theodor Mommsen's, Wilhelm Wattenbach's, Karl Wilhelm Nitzsch's and Georg Waitz's seminars in Berlin, attended to Jules Quicherat's and Gabriel Monod's lectures in Paris and William Stubbs' tutorials in Oxford. He became the first professional historian in Hungary, had written monographs, syntheses, taught primary-source critics, methodology and theory besides the narrative history of Hungary and its thematical interpretations.

This study focuses on his interpretation of vocation of historians in the nation-making process through his underlying assumptions of writing history, his concept and interpretation of nation vis-à-vis perennialist and modernist versions of the discourse, the concept and function of education, civilization, and morality in connection with barbarism versus civilization, and, the legacy of the prophets, following his father's (Mihály Morgenstern/ Marczali) and his mentor's (Mór Kármán) Jewish moral heritage.

Per Aspera ad Astra
XI. évfolyam, 2024/2. szám

László Andor

Vonzások és választások
Marczali Henrik és Szekfű Gyula Bocskai-képe

Marczali Henrik, a 19. század végének kiemelkedő történésze az egyik első, nyugati egyetemeken is tanuló honi historikus volt. Sokat tett a magyar történetírás intézményesítéséért, színvonalának emeléséért, miközben tekintélyes életművet hagyott hátra. De az ő esetében is felmerül a kérdés: vajon hogyan éltek tovább megállapításai, és kérdésfelvetései időszerűek maradtak-e a későbbiekben az utókor számára is?

Marczali legismertebb tanítványa Szekfű Gyula, a két világháború közti időszak legbefolyásosabb történetírója, aki számos alkalommal elhatárolódott elődeitől. Mennyire volt sikeres az általa oly sokszor szorgalmazott átértékelés? A korszak legfontosabb szintézisének szerzőjeként mennyiben lépett túl a 19. századi történetíráson? A tanulmány a válaszokhoz elsősorban a két történész Bocskairól nyújtott képének összehasonlításával kíván közelebb kerülni. Ezért nem szól például sok évtizedes, konfliktusokkal terhelt személyes kapcsolatukról,[1] és nem kíván ítéletet mondani teljes munkásságuk fölött. Viszont megpróbál némi magyarázattal szolgálni arra, honnan ered a kettejük álláspontja közt megfigyelhető különbség.

A két világháború közti időszak reprezentatív összefoglalójában Szekfű Hóman Bálinttal közösen a „*szinte teljesen megújhodott*"[2] modern történetírás jegyében kíván túllépni az elődökön. A szellemtörténeti módszer mellett lándzsát törő magabiztos szerzők szerint a korábbi munkák „*mind elavultak*", a múlt iránti érdeklődést „*a bár csak harminc év előtti, mégis régenmúlt korszak történetírói már ki nem elégíthetik*". Úgy vélik, sikerült felszabadulniuk „*a napi politika nyomása alól*", ítéletüket „*nem zavarják többé mellékes publicisztikai szempontok*", ezért képesek világosan meglátni, „*mi volt az osztrák-magyar viszonyban a magyar nemzet kárára vagy hasznára*".[3] Miként érvényesül a megújult magyar történetírás korszerű álláspontja egy konkrét eseménysor és egy kiemelkedő személyiség kapcsán? A tanulmány nem kívánja a teljesség igényével bemutatni Marczali és Szekfű Bocskai fejedelemségéről alkotott véleményét, hiszen az számos ponton megegyezik.[4] Az alábbiakban azokról a kérdésekről lesz szó, amelyek láthatóan foglalkoztatták őket, és amelyekre nem adtak azonos válaszokat. Ezek jelzik a

1 Erről lásd Dénes 2011. 195–212.

2 Szekfű 1929c. 771.

3 Hóman – Szekfű 1929a. 7–9. A továbbiakban elsősorban a *Magyar történet* véglegesnek tekinthető második, kibővített kiadására hivatkozom.

4 Például hasonlóképpen írják le a felkelés kitörésének előzményeit, méltatják a hajdútelepítést, és elismerik a bécsi béke korszakalkotó jelentőségét.

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.10.

(cc) BY-NC-ND

korszakkal, a Magyar Királyság és Erdély helyzetével, valamint a fejedelem értékelésével kapcsolatos dilemmáikat, és segítenek jobban megérteni történeti látásmódjukat.

Bocskai István felkelése kétségtelenül a kora újkori magyar történelem egyik fontos mozzanata, megítélésének vizsgálata ezért alkalmas kettejük történelemszemléletének összehasonlítására. Marczali ugyan elsősorban a középkort és a korábban elhanyagolt 18. századot kutatta, mégis a 16. századot tartotta a magyar történelem „*legérdekesebb, legvonzóbb korszakának.*" Ez példázta számára, miként „*emelkedik fel egy nemzet a maga erejéből a legmélyebb süllyedésből szinte eszmei magaslatra.*"[5] Évtizedeken keresztül sok művében kitért erre az időszakra. Ország- vagy világtörténetében éppúgy szólt róla, mint előszóban, lexikonszócikkben, monográfiában, előadásban, könyvismertetésben, vitacikkben vagy éppen röpiratban. Szekfűt is kétségkívül erősen foglalkoztatta Bocskai alakja és felkelése. A szellemtörténet-írás képviselőjeként Trianon után, az ország szétszakítottságának állapotában mélyen átérezte az Erdély „*anyaországtól*" való különállását megerősítő fejedelem elé tornyosuló kihívásokat. Nagy szintézisében jóval hosszabban tárgyalta az ő uralmát, mint Bethlen Gáborét, akiről pedig abban az időben monográfiát is írt.[6]

Mindkettőjük Bocskai-portréja tartalmaz ellentmondásokat, különböző munkáikban változó hangsúlyok érvényesülnek. Míg például Marczali egy osztrák szerzővel vitatkozó írásában a magyarságnak a kereszténység ügye melletti állandó elkötelezettségét nyomatékosítja, másutt szembenéz a törökkel való szövetkezés kényes kérdésével. Az eltérő értelmezések különösen Szekfűnél feltűnőek, aki az első világháborút, majd a németországi nemzetiszocialista hatalomátvételt követően is jelentősen változtatott a Bocskairól alkotott véleményén.[7] Éppen ezért az ő esetében elsősorban a korszak legfontosabb történeti munkája, a *Magyar történet*[8] szolgált a jelen közlemény forrásaként, és csupán néhány alkalommal, ellenpontként lesz szó más munkáiról. Marczali álláspontját a tanulmány több írása felhasználásával próbálja felvázolni. A továbbiakban az általam fontosnak ítélt kérdésekben mutatom be röviden Marczali, majd Szekfű álláspontját, és értékelem őket egymással összehasonlítva.

5 Marczali 1920. 48.

6 A *Magyar történet* Bocskai felkelésének 33 oldalt, míg Bethlen uralmának 19 oldalt szentel. A Rákóczi-szabadságharcnak 40 oldal jut. Szekfű 1935a. 357–390.; Szekfű 1935b. 57–75., 275–315.

7 Szekfű Bocskai-képének ellentmondásosságáról lásd László 2018.

8 Németh László szerint a munka „*kifejező Monumentum*", a kor „*egyéb Traján oszlopai, szegedi dómterek, külföldi kollégiumok, lillafüredi szállók közt ez a mű a legmaradandóbb.*" Németh 1940. 551. Léderer Emma a polgári történészek „*bibliájá*"-nak tartotta. Léderer 1969. 135.

Eltérő értelmezések

1. Fellépésekor „össznemzeti" érdekeket képviselt-e a bihari nagyúr, vagy egyéni céljait követve megosztotta a rendeket, és a széthúzást erősítette? Marczali már legelső monográfiájában, II. József koráról írva többször megemlékezik Bocskai és Bethlen felkeléseiről. Előbb úgy ítéli meg, hogy azokban majdnem egy emberként vett részt a nemzet, amely vallása védelmében kénytelen volt a császár ellen küzdeni. Később viszont az említett fejedelmek tragikus végzetéről olvashatunk: sikereik dacára nem valósíthatták meg a nemzeti egységet, „*a magyar szellem egész erejét sohasem állíthatják síkra.*"[9] *Nagy képes világtörténet*ében Bocskairól a magyar történelem egyik legkiválóbb alakjaként ír, aki „*egy nagy nemzeti, alkotmányos és vallásos párt győztes vezére*".[10] A pártvezetőként bemutatott fejedelem mintha mégsem a teljes magyarság ügyét képviselné. Marczali később saját országtörténetében úgy ünnepli Bocskait, mint akinél „*többet senki sem tett a magyar nemzet szabadságának megtartására.*"[11] Összességében nemzeti horderejűnek tekinti a szabadságharcot, az ellentéteknek nem tulajdonít döntő jelentőséget.

Szekfű szintézise újkori részeinek évszázadokon átívelő keretét egy általa felvázolt nagyszabású kettősség adja. Rögtön a 16. századról szóló kötet bevezetőjében leszögezi, hogy a Habsburg–erdélyi, német–török, dunai–tiszai szembenállás képezi a korszak „*főtartalmát*".[12] Mohács után az ország történetét a török hódítás és az Erdélyi Fejedelemség létrejötte határozta meg. Az ezek nyomán végbemenő kettéválás az „*eredendő bűn*", „*minden rossz kútfeje*", amiből a következő századok számos sérelme fakad. Erdély „*végleges elszakítása*" „*teljességgel lehetetlenné*" teszi az összmagyar politizálást.[13] Az egymással vetélkedő nyugati, katolikus és keleti, protestáns koncepciók szerinte nem képviselhették a „*nemzeti egységet*",[14] a két állam belső fejlődésében is eltérő utakon járt.[15] Mély szakadékot vél felfedezni az ország keleti és nyugati része között, aminek köszönhetően „*a nemzet lelki élete ketté szakadt.*"[16]

9 Marczali 1881. 10., 269.

10 Marczali 1901. 397.

11 Marczali 1911. 461.

12 Szekfű 1935a. 7.

13 Ezért szerinte Nádasdy Tamás nádor talán az utolsó magyar államférfiú Széchenyi Istvánig, „*aki az* egész *magyarság sorsával foglalkozik, emelkedett álláspontról, szabadon minden partikularizmustól.*" Ugyanis „*Erdély végleges elszakítása teljességgel lehetetlenné teszi egy ily univerzális magyar egyéniség kifejlődését.*" Szekfű 1929b. 189. Kiemelés az eredetiben. Domanovszky kritikájában túlzásnak tartja ezt a beállítást. Domanovszky 1930. 893. Talán ezért is hiányoznak ezek a mondatok a második kiadásból. Szekfű 1935a. 187.

14 Bethlen Gábor fejedelemsége kapcsán úgy fogalmaz, hogy „*a nemzeti egység mintha visszavonhatatlanul elveszett volna, szintézis a két, egymás ellen fordult törekvés között hosszú időre most válik először lehetetlenné.*" Szekfű 1929a. 150.

15 Szekfű 1935b. 10.

16 Szekfű 1918. 116.

A Bocskai felkelésével foglalkozó fejezet zárja az említett kötetet. Ebben Szekfű is nemzeti jelentőségű mozgalomként számol be a történésekről, majd végül visszatér a sokszor hangoztatott kettősséghez: a magyarság „*két, egymástól elszakított államalakulatban tömörül, két uralkodónak, két dinasztiának ellentétes érdekei számára nyílik meg az út.*" Bár említi, hogy a fejedelem végakaratában is egységre hív, Szekfű számára Trianon után sokkal inkább a megosztottságra való figyelmeztetés a cél, és a fejedelemség és a királyság közti különbségek érzékeltetésére törekszik. Az éppen Bocskai fellépése nyomán elmélyülő kettősség vörös fonalként húzódik végig a *Magyar történet* újkori kötetein. Jelképesek Szekfű itteni utolsó szavai: „*a magyarság két, egymás ellen fordult szervezetben indul neki az új századnak.*"[17]

2. Súlyos kérdést vet fel a felkelés törökhöz való viszonya. Marczali a nyugati irányultság híve, már korán világossá teszi, hogy Bocskainak a Portával kötött szövetsége „*a nemzet múltjának és jövőjének megtagadásával történt.*" A „*legdicsőbb hagyományok*" ugyanis a pogány elleni harcra köteleztek: „*az által vívta ki a magyar nemzet helyét a világtörténelemben.*"[18] A sokadik visszatérési kísérletekor oszmán segítséghez folyamodó Báthory Zsigmondról romantikus hévvel nyilatkozik: „*a nyomorult emberből minden más erkölcsi érzék mellett még a szemérem is hiányzott.*"[19] Hasonló tettéért Bocskaival szemben viszont elnéző: ő csupán szövetségese a töröknek, „*nem barátja, még kevésbé alattvalója.*"[20] Ekkorra a Porta „*már nem volt olyan veszedelmes, hogy szükség esetén fel ne lehetett volna használni.*" Ám „*a magyar nép lelke*" továbbra is „*a törökben látja az igazi ellenséget, az ellen fejti ki a heroizmus, az önfeláldozás minden kincsét*," velük harcolt „*életre-halálra*". Marczali szerint „*az a tudat, hogy a török iga lerázása az igazi nagy tett, mélyen gyökerezett minden magyar szívében.*"[21]

Szekfű az oszmán hódítást már-már démoni fényben látja, számára minden későbbi szerencsétlenség „*kútfeje a török hódítás és nem egyéb volt.*" A romantikus történetírás kritikusaként költői képekben ecseteli a magyarság szenvedését a hódoltság időszakában: „*az egész nemzet szeme elől sötét véres köd fedi el a napvilágot, nemzedékek nőnek fel a védekezésben, sírásban és keserű panaszokban.*" Nézete alapján a kereszténység és az iszlám összeférhetetlen kultúrák, így minősítheti lenézően a 16. század legütőképesebb haderejét: „*a török a maga fegyelmezetlen, félvad kisázsiai seregeivel fűszálat sem hagyott életben ott, ahol évenkint végigment.*"[22] Még a táj is megszenvedte

17 Szekfű 1935a. 390.
18 Marczali 1881. 269.
19 Marczali 1911. 450.
20 Marczali 1911. 458.; Marczali 1901. 397.
21 Marczali 1906. 483–484.
22 Szekfű 1935a. 105., 286., 357., 499. Szekfű törökfóbiájáról lásd például Káldy-Nagy 1970. 5.; Várdy 1985. 149–151.

ezt az időszakot.[23] Számára a törökpártiság a legsúlyosabb bűnök egyike, ezért szó sem lehetett semmiféle kiegyezésről: a „*magasabb kulturális fokon*" álló magyar nemzetnek „*saját lelkét kellett volna kitépnie, ha Nyugat helyett Kelet mellé áll és a törökkel megegyezve, előtte porbavágódva, kiszolgáltatja neki önmagát.*"[24] Az előző korszak történetírását is hibáztatja, amiért a kibékíthetetlen ellentét emléke, a török és magyar harcának élet-halál jellege kiveszett az előző nemzedékek tudatából.[25]

A 16. századi kettéválás a török hódítás következménye volt, Szekfű úgy véli, hogy a Magyarországot megosztó szultáni parancs lehetetlenné tette Erdély és a királyság egyesítését. Ez „*az európai történetben szinte példátlan erőszakot konstituált, melyhez hasonlóra csak a világháború utáni békediktátumok mertek vetemedni.*"[26] Részletesen szól a felkelő magyar rendek vezetőinek ellenérzéseiről a kényszerű szövetség miatt.[27] Ennek ellenére Bocskai „főbűné"-nek nevezi, hogy elfordította a magyarságot a törökellenes küzdelemtől, ő a felelős a tizenöt éves háború eredménytelenségéért: „*épp akkor szerzett barátot a törökben, mikor az fegyveres ellenségnek nem is volt már félelmes.*" A keresztények és a perzsák ellen viselt hadjáratok ugyanis végképp felőrölték a török haderőt, viszont az oszmán „*hanyatlás kihasználását Erdélynek Nyugattól elszakítása és az elszakítás állandósítása hosszú időkre megakadályozta.*"[28] Benda Kálmán szerint Szekfű azt is lehetségesnek tartotta, hogy Bocskai szövetkezése a törökkel meghosszabbította az ország oszmán megszállását.[29]

Így válik érthetőbbé Szekfű lesújtó véleménye a királyi országrész ellen támadó fejedelemről: Bocskai hadjárata az első alkalom, amikor „*Európa védbástyájának százados őrei az ősi ellenséggel*" közösen, szövetségesként vo-

23 Az Alföldet szerinte „*csak a török hódítás*" tette pusztává. Hosszasan ecseteli a magyar táj állapotában csupán néhány évtized alatt beálló „*gyökeres*" változásokat. Szekfű 1935a. 393–401.

24 Szekfű 1935a. 103., 107.

25 A történészek nem tanúsítottak kellő éberséget, „*e kérdés elől kitérve, szabadjára hagyták a politikai propagandának tudákos történetfelfogását.*" Elmulasztották kimondani „*a nagy tömegek előtt*" a „*népszerűtlen*" tételt, mely szerint a török tette tönkre „*a magyar állam és nemzet egyenes fejlődési vonalát.*" „*A nemzet mintha elfelejtette volna legdicsőbb és leghősiesebb korszakát életének*". „[A] *törökkel szimpatizáló, a török elnyomást bagatellizáló történeti felfogás*"-ról ír. Szekfű 1935a. 584., 614.

26 Szekfű 1935a. 286. A saját korának traumáitól szabadulni képtelen szerző másutt egyenesen a 16. századi török államférfiaknak a világháború Ausztria és Németország különállásához ragaszkodó győzteseihez hasonló „*lelketlen következetességéről*" ír. Szekfű 1929a. 43., 102.

27 Homonnai Bálint főkapitány például „*folytonos lelki depresszió alatt szenved*", mikor a törökkel kell együttműködnie. Szekfű 1935a. 376. Bocatius nevezetes leírásából a rákosi találkozóról azokat a részleteket emeli ki, melyek a magyar fél bizalmatlanságáról tanúskodnak.

28 Szekfű 1935a. 382., 389.; Szekfű 1935b. 146–147.

29 Benda 1993. 184.

nultak keresztény várak ostromára.[30] A felkelés tulajdonképpen „*a magyarság nagy elhatározása, mellyel elszakadva kétszáz esztendős törökverő múltjától, megpróbálta az ősi ellent saját céljai szolgálatában felhasználni.*"[31] A valóságban ugyanis a Porta szorult helyzete miatt „*nem is Bocskai állott a törökhöz, hanem ez csatlakozott a győzelmes tiszántúli úrhoz, akit sietett jóakarata és tisztelete jeleivel elhalmozni.*"[32] A fejedelmek törökbarátságának köszönhetően „*a magyarság lelkében nem ég többé a pogány elleni küzdelem zsarátnoka*", a keleti magyarok kezdtek beletörődni a török uralomba, „*közömbösen vették tudomásul, hogy Budavárában és Dobó István várában török basa székel.*" Az 1606-os zsitvatoroki békével „*hirtelen és váratlanul*" kiszorult „*a történet homlokteréből*" az előző század „*mindennél hatalmasabb központi élménye*", a török kérdés.[33]

Ebben az esetben még feltűnőbb a két történetíró értékelésének különbsége. Hasonló hevességgel ítélik el az oszmán hódítást, a pogánnyal szembeni harctól való elfordulást, a fejedelem Portával kötött szövetségét. Mindketten kiemelik, hogy nem alávetett vazallusként csatlakozott a törökökhöz, hanem egyenrangú félként állt melléjük. De míg Marczali elnéző ezért a tettéért Bocskaival, aki ennek is köszönhetően érte el nagy fontosságú eredményeit, Szekfű éles szavakkal tör pálcát fölötte, számára ez elfogadhatatlan, megbocsáthatatlan lépés.

3. Miként látja a két nagy történetíró az ország helyzetét a két nagy birodalom közt, hogyan értékelik Bocskai politikáját a „keleti" és „nyugati" hatások által meghatározott erőtérben? Marczali számos előde nyomán szintén ír az 1526 utáni megosztottságról, majd a kényszerűségből kialakuló hintapolitikáról. Úgy látja, ekkor török és német részről is nagy veszedelem fenyegette az országot. Ebben a helyzetben az egyik magyar „*párt*" a Portával lépett szövetségbe, amivel „*a nemzeti hagyományban is dualizmus állott be.*" Az „*örökös ellenséggel*" szemben továbbra is „*erős ösztön*" mellett „*fellép a lelkes törekvés is, hogy a nemzeti királyságot a német túlhatalom ellen fenntartsák.*" A meggyengült magyarság kénytelen „*ingadozó*" politikát folytatni, hogy a két világbirodalom valamelyike „*egészen el ne nyelje.*" Ám a nemzet e szorult helyzetben sem tagadhatta meg „*érzését, múltját. Nyugathoz kellett tartoznia.*" Ennek a hagyománynak az ereje minden másnál erősebb volt, legyőzte a magán- és pártérdeket. Bocskai a nemzet jövőjét a Nyugattal való szövetségben kereste, amit az adott körülmények között csak a Habsburgdinasztia biztosíthatott. Marczali szerint ennek jegyében törekedett kiegye-

30 Szekfű 1935a. 375. Korábban erről szó sem lehetett, Szekfű szerint az erdélyiek Szapolyai János idején még „*szegény, alávetett, hódoló kis vazallusok*" voltak. Szekfű 1935a. 24.

31 Szekfű 1935a. 357.

32 Szekfű 1935a. 372. A rákosmezei találkozón a nagyvezírt nem zavarta különösebben a korona visszautasításának állítólagos gesztusa, hiszen „*mit kívánhatott volna jobbat*", mint hogy a magyarokkal közösen harcoljanak a császár ellen. Szekfű 1935a. 379.

33 Szekfű 1935b. 10., 146.

zésre, és utasította el a nagyvezír által felkínált koronát, hiszen azt elfogadva állandóan a török támogatására szorult volna.[34]

Szekfű Kelet és Nyugat szembenállását igyekszik minél szemléletesebbé, meggyőzőbbé tenni. Feloldja az ellentmondást, amely a felkelő és a kiegyező Bocskai alakja közt feszül: kiterjedt levelezésük alapján a fejedelem és főtanácsosa, Illésházy István kapcsolatára irányítja a figyelmet. Vitájuk segítségével két, látszólag ellentétes világ képét festi meg. A felkeléshez csupán hosszú hónapok után csatlakozó nyugat-magyarországi nagybirtokost Bocskaival egyenrangú államférfiként ábrázolja. Méltatja közös vonásaikat, ám inkább véleménykülönbségüket hangoztatja: „*a németgyűlölet sem képes elágazó útjaikat megint egy irányba visszahajlítani.*"[35] Szerinte „*a magyarság akkori két nagy politikai géniusza közt mély elvi szakadék tátong, az a szakadék, melynek egyik partján a nyugati, Habsburgi Magyarország, a másikon a Nyugat felé felfegyverzett Erdély fog állani a 17. század következő évtizedeiben.*" Úgy véli, ekkor jelentkezik kettejükben „*a nyugati magyar és a vele szembe fordult erdélyi-tiszai lélek*", ezzel jelképes alakokká válnak: „*előreformált szimbólumai a század egész fejlődésének.*"[36] Másutt Szekfű a „*nyugati Erdély-ellenes magyarságról*" ír.[37]

Kelet vagy Nyugat? Ebben az esetben ugyancsak látványos kettejük eltérő értelmezése. Egyformán elfogadják a két irányzat meglétét, ám egészen másként ítélik meg Bocskai politikáját. Marczali nem látja oly sötéten a megosztottságot. A kényszerű ingadozó magatartása mellett a magyarság alapvetően nyugati elkötelezettségéről ír, úgy véli, Bocskai is ehhez tartja magát. Szekfű viszont áthidalhatatlan ellentétet fest a két főúr és egyben a két magyar állam közt, és a fejedelem számára egyértelműen a keleti lélek szimbóluma.

4. Milyen mértékben állítják előtérbe Bocskai Habsburg-ellenességét, illetve lojalitását? Marczalinál azt olvashatjuk, hogy a magyarságot csak „*tűrhetetlen zsarolás*" vehette rá az Ausztria elleni háborúra, azt mindig „*rákényszerítették*", amikor nemzete vagy vallása veszélyben forgott.[38] A bihari főúr Rudolf iránti hűségét még Erdély elpusztítása sem ingatta meg, ezért visszautasította a hozzá forduló ottani menekülteket: „*csak a királytól és a törvénytől várt orvoslást.*"[39] Bocskai csupán akkor tűzte ki „*a törvényes felkelés*

34 Marczali 1906. 478–479. Marczali ifj. Andrássy Gyula értékelését követi, aki Bocskairól mint a nyugatias irányzat hívéről ír. Andrássy 1905b. 209–212., 220.

35 Másutt meglepő módon Bethlen Gábor idejére teszi ezt a törést: „*A magyarság története őbenne differenciálódott először, ő cselekedte, hogy ez a nemzet, mely eddig Közép-Európa alkotórésze volt, s mellette sziklaszilárdan megmaradt, most kettéoszlik, egyik ágával tudatosan azon periferikus erőket támogatva, melyek Közép-Európa ellen irányulnak, akkor és azóta századokon át.*" Szekfű 1929a. 249.

36 Szekfű 1935a. 375.

37 Szekfű 1931. 101–102.

38 Marczali 1906. 484.

39 Marczali 1911. 457.

lobogóját", amikor az udvar a magyar alkotmány megdöntésére, a protestantizmus kiirtására tört. A fejedelem azonban még a háború alatt is békére törekedett, és elismerte királyának Rudolfot.[40] Győzelmei nem szédítették el, „*szükségesnek tartotta a német uralkodót mindaddig, míg az oszmán bent van az országban.*"[41] Mindezekkel együtt Marczali is érzékeli az idegen uralkodóház jelentette kihívást: a magyar politika Mohács utáni „*nagy, örökös problémájának*" tartja azt a kérdést, hogy „*fennállhat-e a magyar szabadság, míg Habsburg ül a trónon, míg az országot fel nem bontható szövetség köti az örökös tartományokhoz?*"[42]

Szekfű számára Erdéllyel szemben a királyság az állami folytonosság letéteményese. Míg az ország felbomlása nem „*magyar nemzeti szükséglet*", a korábbi magyar intézmények felszámolása, a Habsburgok által kiépített új kormányszervezet „*európai szükséglet eredménye volt.*"[43] Eközben az egyre mélyülő keleti-nyugati szembenállás „*a középkorban egységes nemzeti lelket foszlányokra készül szakítani.*" A már említett ellentétek először éppen a felkelés során törnek elő, ezért szentel nagy teret annak bemutatására.[44] A török védnökség alatt álló erős fejedelemség megteremtéséért Bocskait teszi felelőssé. Ennek fennállása Szekfű számára az oszmán uralom állandósulását jelentette, amivel „*a magyarság beláthatatlan időkre lemondani kényszerül ősi területe visszaszerzéséről, három nemzedék erőfeszítéseinek tárgyáról.*" Szekfű meglepően szigorúan ítéli el Erdélyt, amely 17. századi megalakulásakor „*jó hazafiak, katolikusok és protestánsok előtt azon tál lencsének tűnt fel, melyért el akarják adni az ősök örökségét.*" A keleti magyar állam megszilárdulása „*szükségszerűleg megsemmisíti azon reménységeket, melyek a mohácsi vész óta lefolyt nyolcvan esztendő alatt soha nem aludtak ki végképpen a hazafiak lelkében, azon reménységeket, melyek megvalósításáért immár három generáció dobta oda áldozatul életét a naponkénti török küzdelemnek.*"[45]

Míg tehát Marczali kényszerű szembenállásról ír, az udvart teszi felelőssé a felkelésért, és a fejedelem hűségéről ír, Szekfűnél hangsúlyos és súlyos az ellentét, amelynek Bocskai az okozója. A „megosztó fejedelem" fellépése hosszú időre ellehetetleníti az egységes törökellenes fellépést, ezzel pedig a középkori egységes magyar állam visszaállításának reménye is elvész.

5. Ki volt elsősorban Bocskai: szabadsághős vagy békehozó, küzdő vagy kiegyező? Jellemvonásai közül a két szerző melyeket állította előtérbe? Marczali elsősorban szabadságharcnak,[46] sőt „*első szabadságharcunk*"-nak[47] minősíti Bocskai mozgalmát, amelyre a felkelés és forradalom kifejezést is

40 Marczali 1906. 483–484.
41 Marczali 1920. 54.
42 Marczali 1907. 51.
43 Szekfű 1935a. 71., 286.
44 Szekfű 1935a. 7.
45 Szekfű 1935a. 381–382.
46 Marczali 1901. 387.; Marczali 1906. 483.; Marczali 1911. 440.
47 Marczali 1920. 54.

használja.[48] A Horváth Mihály által az 1840-es években létrehozott nemzeti nagyelbeszélés alapján leszögezi, hogy a bihari főúr fellépésével kezdődött a 17. századi vallás- és szabadságharcok sora.[49] Saját *Magyarország történeté*ben „*nemzeti ellenállásként*" tárgyalja az eseményeket.[50] Nála az 1605-ös korponai gyűlés a „*nagy forradalmi gyűlések*" (mint az ónodi vagy a debreceni) közé tartozik.[51] Egy ízben Kossuthot nevezi az utolsónak a magyar szabadsághősök Bocskaival kezdődő sorában,[52] máskor viszont szembeállítja őket.[53] Kiemeli a fejedelem belátását, amiért véget kívánt vetni a polgárháborúnak, „*nem akarta hazáját a töröknek odadobni zsákmányul*." A bécsi béke számára elsősorban kiegyezés. Bocskai „*szabadságot akart kivívni, nem elszakadást*,"[54] bölcsessége mindig felülkerekedett, „*végig megmaradt annak a nyugodt, komoly magyarnak, kinél többet senki sem tett a magyar nemzet szabadságának megtartására.*"[55] Egyetlen célja a „*becsületes béke*".[56]

Míg Marczali számára nem okoz gondot összeegyeztetni a szabadságharcos és a kiegyező fejedelem képét, Szekfű mintha nem tudná eldönteni, hogy az elvetendő, kurucos hagyomány képviselőjének tekintse, vagy a követendő mintát nyújtó nagy magyar államférfiak közé sorolja. 1920-ban a *Három nemzedék*ben a 19. századi „hanyatlásért" felelősnek nyilvánított liberalizmus előképeiként hivatkozik a törvényes uralkodó ellen fordulókra: Deák „*bölcs méltányossága*" jobban biztosította a függetlenséget, mint „*győzelmes szabadságharcaink, Bocskai és Bethlen támadásai.*"[57] Az évtized végén, a *Magyar történet*ben a fejedelmet ismét Kossuth elődének, „szabadsághősnek" ábrázolja, ám rögtön szembe is állítja őket egymással: Bocskai ugyanis „*nem volt az a szerencsés természet* (…), *aki lelkesedésében nem látva a valóság veszélyeit, bátran haladt az úton, melyről a szabadság ideája intett neki.*"[58] A bihari nagyúr felkelésével valójában állandó nyugalmat szándékozott elérni, ebben „*gondolkodása mit sem különbözött Deák Ferenctől: az adott viszonyok közt kompromisszumot kötni és ahhoz hátsó gondolatok nélkül ragaszkodni.*" Szekfű a fejedelemben a mindenkori reálpolitikus mintáját rajzolja meg: Hunyadi Mátyás óta először benne kap hatalmat a kezébe „*a »dolgot őmagát« néző, bismarcki magyar*." Kortársainál „*magasabbrendű államférfiúvá*" teszi őt „*a dolgok tisztán hatalmi lehetőségek szerint nézése.*" Ezért tud „*új, reálpolitikai utakon*" törni olyan koncepció felé, amely nem máról holnapra,

48 Marczali 1901. 389.
49 Marczali 1906. 483.
50 Marczali 1911. 453.
51 Marczali 1901. 392.
52 Marczali 1895. 830.
53 Hiszen Kossuth a *Függetlenségi nyilatkozat*tal felégette a megegyezés hídját, amelyre a 17. század első felében a fejedelmek „*győztes korukban oly szívesen léptek*." Marczali 1898. 471.
54 Marczali 1901. 390., 395., 397.
55 Marczali 1911. 461.
56 Marczali 1911. 456–458.
57 Szekfű 1920. 173.
58 Szekfű 1935a. 379.

hanem hosszú távon képes biztosítani a magyarság jövőjét. Ő ugyanis „*békességet akar, nem folytonos feltámadást*", „*eredeti koncepciója mindörökre ki akarta zárni a polgárháború lehetőségét*", ezért utódainak támadásai „*nem az ő gondolatkörében gyökereztek.*"[59] Tehát Szekfű is különbséget tesz a 17. században a királyságra támadó fejedelmek politikája közt – annál meglepőbb, hogy a munka utolsó kötetében megismétli a *Három nemzedék* sommás ítéletét: egyforma jellegűeknek feltételezi e mozgalmakat, és szembeállítja azokat Deák kiegyezésével.[60]

6. Hogyan helyezik el a fejedelmet a kuruc–labanc megosztottság viszonylatában? Marczali alkalmatlannak véli e kettősséget a jelentős magyar politikusok jellemzésére, meg akarja ezt haladni. A dualista korszak végének túlfűtött hangulatában az ellentéteken való felülemelkedés szükségességéről szól: tévedés labancnak nevezni Illésházyt vagy Thurzó Györgyöt. „*A kuruc és a labanc – mindegyik párt. Volt idő, midőn az egyik táborban, különösen a kurucban, volt Magyarország, mert ott kellett lennie. De olyan idő remélem sohasem lesz, amelyben a hazafinak azonosítania kell magát mindenképp egy párttal. Én előttem legalább, és azt hiszem, ebben mindnyájan egyetértünk, a magyar fölötte áll a kurucnak és labancnak is.*" Minden bizonnyal saját korának viszonyaira utalva ezt a gondolatot nemcsak történelmi, de politikai tekintetben is érvényesnek tartja,[61] és olyannyira fontosnak véli, hogy negyedszázad múlva visszaemlékezéseiben is megismétli.[62]

Szekfű sokszor leszögezi, hogy „*sem nem kuruc, sem nem labanc*" történetírást kíván művelni. Azonban Bocskaiban a keleti, „*kismagyar*" szemlélet első szimbólumát rajzolja meg. Az ő „*példátlan politikai sikere volt, hogy az egész nyugati Magyarország ellenzésével szemben kiharcolta Erdélynek a magyar királyságtól való függetlenségét.*"[63] A történetíró terminológiájának megfelelően a fejedelem koncepciója nem más, mint „*Kis-Magyarország*" létrehozása Erdélyből és a tiszai vármegyékből. Ez „*kiszorítandó volt a lelkekből Nagy-Magyarország ősöktől örökölt képét, mit eddig még minden magyar öröknek, a magyar faj egyetlen lehető területi életformájának tartott.*"[64] Fogalomhasználata minden bizonnyal erős érzelmi hatást válthatott ki ab-

59 Szekfű 1935a. 380–383. Mindez kiváltja az őt egyébként élesen bíráló Németh László elismerését: „*Kemény Zsigmond is alig írhatott volna jobbat a Bocskai-féle magyar realistákról, mint ő.*" Németh 1939. 463.

60 „*Deák és Ferenc József műve tehát a nemzeti szuverénitást és autarkiát sokkal inkább biztosítá, mint 1526 óta bármely törvényünk, vagy akár Bocskai, Bethlen, Rákóczy György és Ferenc támadásai.*" Szekfű 1936. 466.

61 Valószínűleg a közjogi kérdés körüli hosszú és terméketlen vitákra utal, amelyek éppen idézett ismertetésének idején voltak nagyon hevesek. Marczali 1905b. 68., 70.

62 „*A magyar eszmét többnyire a kuruc fejezte ki, igen ritkán a labanc. Mindegyik csak párt. Fölöttük áll a magyar.*" Marczali 1929. 275–276.

63 Szekfű 1929a. 40. Bocskai felismerése szerint „*a magyarságot, ha a két császár közt békében akar élni, államjogilag új szervezetbe kell fogni*", nélküle ismét a zűrzavar lenne úrrá egész Magyarországon. Szekfű 1935a. 381.

64 Szekfű 1935a. 382.

ban a korszakban, amelynek egyik legfontosabb jelmondata szerint „*Csonka Magyarország nem ország, Nagy-Magyarország mennyország.*" Szekfű tehát aszimmetrikus ellentétet alkalmaz, az egyik felet egyértelműen pozitívnak állítja be, a fejedelmet határozottan elhelyezi a „vesztes" térfélen, és a későbbiekben is számos szereplőt sorol mellé vagy éppen az ellenkező oldalra.

7. Miként vélekednek Erdély és a Magyar Királyság szerepéről a magyar érdekérvényesítésben? A tudomány egyik feladata a korábbi nézetek folytonos felülvizsgálata, szükség esetén azok megkérdőjelezése. Marczali ebből is kiveszi a részét, amikor szembehelyezkedik azzal a „*dogmával*", amely alapján a 17. századi Erdély „*a magyar szabadság, nemzetiség és alkotmány bástyája.*" A számára „*oly világos és egyszerű tények*" bizonyítják, hogy Erdély legfeljebb két alkalommal (1619–1621-ben és 1644–1645-ben) játszott döntő szerepet Magyarország alkotmányos és vallásos szabadságának megvédésében. A királyi országrész legalább ugyanennyi alkalommal biztosította a „*kis haza*" szabadságát. Bocskai idején is így történt. A bihari főúr bázisa elsősorban Felső-Magyarország, ezért ekkor „*Magyarország szerzi vissza Erdélynek szabadságát, fejedelemségét, protestantizmusát, nem megfordítva.*"[65]

Szekfűnél számos alkalommal olvashatjuk a fenti dogmát Erdély védbástya szerepéről.[66] A trianoni trauma hatására viszont a török hódítás nyomán létrejött fejedelemség csak ideiglenes „*szükségalakulat*"-nak tűnt számára. Nem belső, természetes fejlődés révén, hanem kényszerből jött létre, ezért nem magyar öncél. Kialakulása „*a nemzettest csonkulását*" eredményezte (ugyanúgy, mint az antanthatalmak döntése). Kezdeti története a „*természetellenesen, erőszakkal leszakított tagok reflexmozgását, tengődését jelentette.*" A Basta generális idején „*meghúzódó*", az „*oláh vajdák előtt annyiszor alázkodó*" Erdély Bocskai előtt „*a három nemzet laza, anorganikus konglomerátuma.*" E „*keleti tartomány különléte ideiglenesnek s a nemzet érdekében alkalmilag megszüntethetőnek*" számított, a legnagyobb ottani államférfiak (felkelése előtt maga Bocskai is) a királysággal való újraegyesülést, vagyis Erdély államiságának megszüntetését tartották céljuknak.[67] Ezért állíthatja,

65 Marczali 1905b. 69.

66 Erdély „*a Bethlenek és Rákócziak korában a magyar szabadság bástyájának bizonyult.*" Szekfű 1913. 56. Erdély „*a magyar alkotmány és vallásszabadság védbástyája.*" Szekfű 1913. 179. A Bethlenek és Rákócziak erdélyi fejedelemsége „*a magyar alkotmánynak és vallásszabadságnak mindvégig harcrakész védelmezője volt.*" Szekfű 1913. 335. Erdély „*zászlai Bocskai óta a magyar nemzetiség és a vallásszabadság igéit hordozták; mind a két követelmény Erdélyben már régóta érvényben volt, s a fejedelemség évtizedeken át azért harcolt, hogy ugyanezeket az anyaország számára megszerezze.*" Szekfű 1918. 97–98. Másutt úgy fogalmaz, hogy „*a protestáns Erdély minden erejét egybefogva, nekikészült, hogy a nyugati magyarság nemzeti és vallásos sérelmeit fegyveres erővel érvényre juttassa.*" Szekfű 1918. 114. „*Erdély így valóban a magyar faj védőbástyája lehetett a két ellenséggel, törökkel és némettel szemben.*" Szekfű 1939d. 41.

67 Szekfű 1935a. 63., 286., 381–382.; Szekfű 1935b. 9. Másutt úgy fogalmaz: „*Erdély erőszakcsinálta, fenyegetésalkotta állam volt, akárcsak a német birodalomtól eltiltott osztrák németség állama. Ha lehet, még inkább az volt, mert jóformán alig rendelkezett külön államiság előzményeivel.*" Szekfű 1929b. 291. Ez a két mondat hiányzik a második kiadásból. Szekfű

hogy a fejedelem tézise Erdély különállásáról „*a magyar nemzeti politika szempontjából*” megalkuvást jelentett. Hiszen „*teljesen födte a török álláspontot*”, amely nem engedte, hogy a két magyar állam egyesüljön.[68]

Szekfű szerint Bocskai számára a fejedelemség „*feltétlenül szükséges jó, nemzeti szükséglet*”. Útmutatása alapján „*valóságos, öncélú állam*” jött létre,[69] amely egyenrangúnak tartotta magát az anyaországgal, sőt, a magyar nemzet- és alkotmányvédelem érdekében hivatottnak érezte beavatkozni annak viszonyaiba.[70] A történetíró elismeri, hogy Erdély különállását a királyság magyar elitje kénytelen elfogadni,[71] azonban továbbra is az ellentétet hangsúlyozza: a királyhű magyarok számára Erdély „*nem öncél, hanem szükséges rossz, egyelőre, a török uralom hanyatlásáig.*”[72] Míg tehát Marczali úgy igyekszik meghaladni a „*dogmát*”, hogy annak egyoldalúságára, a leegyszerűsítésből fakadó torzításra figyelmeztet, Szekfű a *Magyar történet*ben egészen más húrokat penget, a fejedelemséget alkalmatlannak véli a számára Bocskai által kijelölt feladat teljesítésére. Erdélyt török érdekeket szolgáló szükségalakulatnak festi le, amely nem töltötte be a sokak által neki tulajdonított „*magyarságvédő szerepet*”.[73] A történetíró „*idealisztikus, légben lebegő*” elképzelésnek tartja Bocskai végrendeletének e gondolatát. Ezzel a

1935a. 286. Korábban egy tanulmányában azt állította, hogy Erdély különállása „*nem nevezhető autarkiának, legfeljebb a török suzeraintől engedett autonómiának.*” Az erdélyi autonómia „árnyékfogalom”. Szekfű 1925. 455., 462–463.

68 Szekfű 1929a. 42–43. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy Németh László Szekfű „*Erdélyiszonyá*”-ról ír. Németh 1940. 556.

69 Alig néhány évvel korábban ezt is tagadta: „*Erdélyországnak politikai öncélúsága sem helytálló történeti igazság.*” Szekfű 1925. 462. Az erdélyi öncélúságról lásd még Szekfű 1930. 75–80.

70 Szekfű 1935b. 9–10. A Bocskai által „*konstituált*” erdélyi öncélúságról lásd még Szekfű 1929c. 774. A bizonytalan fogalomhasználatot jelzi, hogy Szekfű másutt úgy véli, hogy Erdély öncélúsága valójában Bethlen nevéhez fűződik, aki már nem veszi figyelembe, hogy állama mennyiben szolgálja a királysági magyarok érdekeit: „*Míg Bocskai Erdéllyel a magyarországi magyarságot akarta fenntartani, s ezért akart Erdélyt, addig Bethlennél Erdély már öncél, neki az erdélyi fejedelemség kialakítása önmagában is nagy és hasznos munka, tekintet nélkül arra, hogy a királyságbeli magyaroknak használa lesz-e vagy sem.*” Szekfű 1935b. 60.

71 Így az „*integritás bajnokai*” közé sorolt Illésházy is. A nyugati, nagymagyar álláspont jelképes alakja, „*akinél hevesebben senki sem ellenezte Erdély függetlenségét Bocskaival szemben, utóbb maga is ráeszmélt Erdély önállóságának földrajzi alapjára.*” Ekkor ugyanis „*a régi politikus realista pillantásával ismerte fel Erdély függetlenségének igazi alapját*”, vagyis a török erejét. Szekfű 1935b. 53.

72 Szekfű 1935b. 53. Ugyanerről lásd Szekfű 1929a. 41–42. A szembenálláshoz később is ragaszkodott: „*Erdély különállását, Bocskai nagy ideálját, olyan nagy protestáns hazafiak tartották a nemzet veszedelmének, mint a két egymást követő nádor, Illésházy és Thurzó.*” Szekfű 1941b. 413.

73 „*Erdély magyarságvédő szerepe most alakul ki sokak képzeletében, akik ezt a képet visszavetítik a múltba, s Bocskai, Bethlen, Rákóczi idejét kívánják vissza a magyar szabadság védelmére.*” Szekfű 1935b. 193.

fejedelem Erdélyre egy „*éppenséggel rá nem szabott nemzetpolitikai köntöst akart adni.*”[74]

8. Miféle hagyományba illeszti Bocskait a két nagy historikus? Marczali szerint az ország az államalapítástól a nyugati világhoz kívánt tartozni. Szent István óta a jelentős magyar államférfiak érdeme egy-egy közös nyugati eszme átvétele vagy védelme, az ottani intézmények, szokások meghonosítása. Ők voltak azok az újítók, akik „*nemzetüket addig járatlan úton vezették a lét magasabb fokára*”, összekötötték a sajátos nemzeti és az „*általános emberiségi*” érdekeket.[75] Közéjük tartozott a reformáció magyarországi megszilárdításában döntő szerepet játszó Bocskai, a nemzeti panteont benépesítő példamutató nagyságok egyike. Trianont követően Szekfű egy egészen más irányzathoz köti a fejedelmet. Dualisztikus gondolkodását a 19. századi közjogi kérdés, az Ausztriához való viszony határozza meg, ezért számára Kossuth és Deák a mérce. Hozzájuk viszonyítva értékeli az előző évszázadok kiemelkedő magyar politikusait, akik mind egyikük mellé – ezzel pedig a másikkal szembe – kerülnek. Bocskaiban elsősorban az elvetendő, káros, az ország szétéséséhez vezető, tiszai-keleti, kismagyar, függetlenségi, Habsburg-ellenes irányzat első jelképes alakját festi meg.[76]

9. Mennyire jelentősek náluk a felkelés európai kapcsolatai? Nem sokkal Marczali nyugati tanulmányútjáról való visszatérte után, egyetemi magántanári habilitálásakor tartott előadásán jelen volt Horváth Mihály is. A magyar történésztársadalom legtekintélyesebb tagja néhány hónappal halála előtt azt kérte az ifjú historikustól, hogy a magyar történelmet kösse összse „*szervesen*” az egyetemes történelemmel.[77] Egy életre szóló feladat ez. Marczali valóban megpróbálta a magyar történelmet tágabb keretek közt tárgyalni. Az „*ősi magyar szabadságért*” folyó 16–17. századi küzdelmeket az akkori európai áramlatokba igyekszik beilleszteni, hiszen azok egyúttal „*a vallásnak, a lelkiismeretnek, az általános emberi szabadságáért is*” folytak. Így lehetséges, hogy „*még a legigazibb kuruc szellemből sem hiányzik az általános emberi vonás, amely összeköttetésbe hozza minden kornak és minden nemzetnek szabadságszerető embereivel és szabadságért lángoló gondolatával.*”[78] A *Nagy képes világtörténet* hasábjain a szabadságharcnak a nemzet „*európai állására és elismerésére*” gyakorolt hatásáról értekezik. Korábban ennyire részletesen nem írtak minderről: megtudjuk például, hogy miközben a

74 Szekfű 1929a. 45.

75 Marczali 1907. 275.; Marczali 1905a. 101–103.

76 Ebben az időszakban más írásaiban is elmarasztalja Bocskait és az Erdélyi Fejedelemséget. Lásd például Szekfű 1920. 173., 192.; Szekfű 1923. 598.; Szekfű 1925. 455–463.; Szekfű 1929a. 42–45.

77 Marczali 1929. 107.

78 Ezért tartja „*nemzetünk tragédiájá*”-nak, hogy Mohácsot követően három évszázadon át eluralkodott Magyarországon az „*érzés*”, amely „*veszélyt látott mindenben, ami külföldről jő, akár jó, akár rossz, amely kellett, hogy az általános emberi érzéseket is elmellőzze a létnek nagy kérdése, a kétségbeesett küzdelem mellett.*” Marczali 1907. 275.; Marczali 1905a. 101–103.

rajnai palotagróf a magyar koronára vágyott, IV. Henrik francia király a földrész hosszú távú békéje megteremtésének tervezetében szánt kiemelkedő szerepet Magyarországnak. Marczali szerint a szomszéd örökös tartományok „*magyar példára és magyar befolyás alatt iparkodnak berendezkedni úgy egyházi, mint közjogi tekintetben.*"[79] Bocskai a magyar szabadság biztosításakor nem feledkezett meg az ottani rendekről sem, ami „*államférfiúi belátásának legfőbb emléke.*"[80] A velük kötött megállapodás egyben szövetséget is jelentett Rudolf császár ellen.[81]

Marczalihoz képest Szekfűnél szegényes az európai kitekintés. Szerinte Bocskai csupán a két szomszédos birodalommal érintkezett, országának jövőjét „*csak a magyar-török ellentét ütközőpontjában, Közép-Európa délkeleti sarkában elszigetelten tudta felfogni.*"[82] Ennek megfelelően a történetíró még a főhercegek Bocskai fellépésével párhuzamosan erősödő Rudolf-ellenes szervezkedéséről is csak mellékesen szól.[83] A lengyel kapcsolatokat kicsinylően említi.[84] Miközben a magyar történetírás viszonylag egyöntetűen európai jelentőségű mozzanatnak tartotta a bécsi békének a szabad vallásgyakorlatot három felekezet számára biztosító pontját, Szekfű e téren is szkeptikus. Míg korábban méltatta az erdélyi vallásszabadságot, amellyel a fejedelemség megelőzte korát és példát mutatott a nyugati államoknak,[85] a *Magyar történet*ben arról ír, hogy a hajdúk és prédikátorok nem voltak az egyének lelkiismereti szabadságának szószólói, nem előzték meg századokkal korukat.[86]

79 Marczali 1901. 395–396.

80 Marczali 1911. 460.

81 Marczali 1920. 54–55.

82 Majd „*csak Bethlen Gábor óta lesz Erdély fennmaradásához európai pillantás szükséges, amely egyvégtében ítéli meg a második, harmadik szomszéd helyzetét is, sőt az Erdély javára kihasználandó momentumok közé egészen távoli, nyugati országok viszonyait is felveszi.*" Szekfű 1935b. 70.

83 Annyit jegyez meg, hogy „*Mátyás úgy mellékesen a saját jövőjét is csinálta a béke tárgyalásaiban.*" Szekfű 1935a. 384.

84 Miután említi, hogy Illésházy ajánlotta Bocskainak a lengyel királyi cím megszerzését, Szekfű így kommentál: „*Persze a lengyel-magyar unió is csak illúzió, pillanatnyi képzelgés.*" Szekfű 1935a. 378.

85 Például Szekfű 1918. 95.

86 Így például a falvak vallásgyakorlatának követelésével „*távolról sem*" előlegezték meg az egyének lelkiismereti szabadságának modern változatát, amely a felekezeti kérdést függetleníti a „*territoriális vagy állami gyámkodástól.*" Szerinte „*a vallásgyakorlat formáit a felkelők is csak földhöz kötve tudják elképzelni, azzal a különbséggel, hogy ők a rendileg organizált települési és birtokegységeken túlmenve, a rendiségen alul álló falvakra is kiterjesztik a vallásgyakorlat önálló rendezésének jogát.*" Szekfű 1935a. 387–388. Később egy hírlapi cikkében az erdélyi vallási toleranciát „*az újkor egyik legnagyobb művelődési tettének*" minősíti, melynek köszönhetően „*Európában példátlan módon 4 (sőt igazából 5–6) vallás együttélése valósult meg.*" Ugyanakkor ez alkalommal is leszögezi, hogy nem a modern vallásszabadság valósult meg. Szekfű 1941a.

Eltérő kontextusok

Összességében azt láthatjuk, hogy Marczali kérdései időszerűek maradtak a későbbiekben is. A Szekfűt foglalkoztató dilemmák szinte mindegyike megjelent már nála is, azokra gyakran hasonló válaszokat adtak. Máskor viszont álláspontjaik feltűnően különböznek, a hangsúlyok máshová kerülnek. Marczali sokkal pozitívabb képet nyújt a fejedelemről és Erdélyről, igyekszik felülemelkedni a kettősségeken, számára többnyire összeegyeztethetők a látszólag ellentétes álláspontok (szabadsághős vagy kiegyező), meghaladhatók a leegyszerűsítő besorolások (kuruc vagy labanc, Habsburg-ellenesség vagy lojalitás). Szekfűnél éppen a különbségek elmélyítésének, kiszélesítésének lehetünk a tanúi, egymást kölcsönösen kizáró ellenfogalmakat használ. Nála az ellentétek aszimmetrikusak (mint a kismagyar vagy nagymagyar), cseppet sem rejti véka alá elkötelezettségét: elítéli a keletieket, míg idealizálja a nyugatiakat, miközben a fejedelmet az előbbiek közé sorolja.[87] Mindez a vizsgált művek különböző keletkezési körülményeire is visszavezethető. Marczali munkássága elsősorban a kiegyezés korához köthető, míg Szekfű nagy szintézise a Trianont követő korszak reprezentatív összefoglalója. Politikai beágyazottságú értékeléseik eltérése a történettudomány előtt álló társadalmi elvárások, kihívások változásából is adódik.

A 19. században Magyarországon a leginkább ható ideológiák a nacionalizmus és a liberalizmus. A történetírók szakmai érdeklődése nem volt öncélú, tudományukat nem elvont munkának tekintették, annak nagyon is konkrét politikai jelentőséget tulajdonítottak a szabadságeszme népszerűsítésében és a tömegek számára nemzeti identitást biztosító közösségi történeti emlékezet kialakításában, megerősítésében. A történelemnek mindenütt Európában kiemelt szerep jutott a modern nemzettudat létrehozásában.[88] Az azonosulásra alkalmas nemzeti nagyelbeszélés főszereplője a nemzet volt, ugyanakkor fontossá vált a közüdvöt szolgáló kiemelkedő történelmi személyiségek bemutatása is. A dicső ősök sikerei lelkesítettek, a nemzeti nagyság érzetét erősítették. Bocskai azok közé a híresség közé tartozott, akik megszemélyesítették a nemzet fontosnak tartott tulajdonságait: szabadságszeretetét, vitézségét, lojalitását, vallási türelmét vagy bölcs politizálását. Az őt ért sérelmek, az általa megfogalmazott követelések, megvívott csaták, elért egyezmények a nemzetet ért méltánytalanságokat, küzdelmeit és megállapodásait szemléltették.

A történetírók a modern nemzetállamok érdekeit képviselve igyekeztek hozzájárulni a nemzetépítés nagy vállalkozásához. Amikor az ezeréves

87 „*Senki úgy bele nem ragadt a kuruc-labanc kátyúba, mint ő. Valóságos lélektani rejtély, hogy egy ilyen nagy képzettségű és nagy anyagú író, hogy tud kétezer oldalon át ebben a most már igazán fölülmúlható antinómiában újra és újra alámerülni.*" Németh 1940. 551.

88 Ahogyan Gustav Droysen német történetíró írta a porosz művelődési miniszternek: „*csak a történelem képes a sok egyénből egyetlen népet teremteni, és az állam tagjaiból egy nemzetet.*" Idézi: Berger 2015. 145., 186.

magyar államot a keresztény értékek, az ősi alkotmányosság vagy a vallásszabadság védelmezőjeként tüntették fel, a magyar állameszme szolgálatába állították a múltat. Ezzel a magyarok vezető szerepét támasztották alá a felerészben más nemzetiségek által lakott országban. A Bocskait lázadónak, a magyarokat a törökkel cimborálóknak mondó osztrák szerzőkkel vitatkozó magyar történészek egyben a magyar állam „becsületét" is védték.

Már a reformkorban felbukkant, majd fokozatosan elterjedt a 17. századnak mint az alkotmányos és vallásszabadságért folytatott harcok időszakának a képe. Ennek nyitányaként tekintettek a Bocskai-felkelésre. A Habsburgok elleni harcok bizonyították a magyar nemesség nemzeti jellegét és elkötelezettségét a szabadság ügye mellett, miközben a dualista államszövetségben az osztrákokkal szemben vívott közjogi harcra emlékeztettek. Bocskai azok közé a „szabadsághősök" közé került, akiknek utolsó és legfontosabb „leszármazottjaként" Kossuthot tartották számon. Az 1848–1849-es szabadságharc leverése után, majd a kiegyezés korában a közvélemény inkább a magyar fejedelmek által irányított, európai tényezőként számontartott Erdélyre tekintett a magyar állam közvetlen előzményeként mint a Habsburgok vezetése alatt álló királyi országrészre. Míg sokak számára az utóbbi idegen, „nemzetellenes" politikát folytatott, az előbbi képviselte az „igazi" magyar érdekeket. Erdélynek az Oszmán Birodalommal való egyenrangú szövetkezése az Ausztriával folytatott 1860-as évekbeli tárgyalásokra, majd az egyenlő felek dualizmus kori együttműködésére emlékeztetett. A történetírók által a magyarság védőbástyájaként ábrázolt 16–17. századi önálló és nemzeti politikát folytató fejedelemség ugyancsak az 1867 után ismét jelentős függetlenségre szert tevő magyar államra utalt.

Megjelent az igény a kiegyezés előzményeinek bemutatására is: miként követte a 17. században a küzdelmeket a kompromisszum, hogyan sikerült újra és újra megtalálni az egyező érdekeket. Az együttműködés, a megállapodás szintén követendő példaként jelent meg. A bécsi békét az első kiegyezésként ünnepelték, a bölcs és lojális reálpolitikusként jellemzett Bocskai pedig Deák elődjeként is megjelenhetett. Szintén a kiegyezéshez volt köthető a szomszéd Habsburg tartományok 1606-os garanciája. Ezek a beállítások alkalmasnak bizonyultak az 1867-es dualista rendszer létjogosultságának igazolására: „egymásra talált" a nemzet és az uralkodó, jelentős mértékben megvalósult az ország függetlensége, és mindez a magyar elit hathatós közreműködésével jött létre. Fordítva hasonlóképpen fennállt a kapcsolat: a kiegyezés létrejötte „utólag" igazolta az egykori megalkuvókat csakúgy, mint az önállóságért harcolókat. A Habsburg uralom alatt helyreállt magyar önállóság egyszerre emelte ki az uralkodóház érdemeit és a múltbeli szabadságharcok fontosságát. Marczali Bocskai-képe sok tekintetben hasonló számos kortárséhoz, akik mind igyekeztek meghaladni a korábban már taglalt terméketlen (kuruc–labanc, keleti–nyugati, szabadságharcos–kiegyezés-párti) kettősséget. Fraknói Vilmos, Szécsen Antal, Pauler Gyula,

Károlyi Árpád, ifjabb Andrássy Gyula vagy éppen Acsády Ignác számára ez nem okozott gondot.

A 19. század második felében a történészek túlnyomó többsége Angliától Németországig és Franciaországtól Magyarországig a liberalizmus híve volt, a történelemben a haladás bizonyítékát látták. Az első világháborút követően azonban „*a történelem kedvezőtlen fordulatot vett*". Mindenütt Európában beköszöntött az önvizsgálat kora. A példátlan világégést követően „*a haladás eszméje érvényét vesztette*", eluralkodott a korábbi történelmi gondolkodásra nem jellemző pesszimizmus, a kiábrándultság.[89] Ennek nyomán igyekeztek megújítani a történetírást. Szekfű számára a világháborút követő igazságtalan békerendszer tapasztalata olyan élmény, amelytől nem bírt szabadulni. Ahogyan láthattuk, Bocskai kora kapcsán is több ízben elevenítette fel az antanthatalmak diktátumát. A korabeli európai politikából való kiábrándulása, a trianoni igazságtalanság miatti felháborodása is magyarázhatja, miért nem szólt a *Magyar történet*ben a felkelés európai kapcsolatairól.

Ebben a helyzetben az események a múlt kritikus átértékelését követelték. Szekfű saját korának politikai viszonyait, a Monarchia és a történelmi Magyarország felbomlásának vélt és valós okait vetíti vissza a múltba. Legismertebb művében, a *Három nemzedék*ben a 19. század második felének „hanyatlását" elsősorban a liberalizmus térnyerésének tulajdonítja. Szerinte ez sodorta a tönk szélére az országot, ez akadályozta, hogy a magyarság élni tudjon a kiegyezés által nyújtott nagyszerű lehetőséggel. Célja Németh László szavaival: leszámolni a romlásba vivő liberális kurucsággal, „*a magyar természet nagyobb felével.*"[90] Nem csupán az előző század történelmének különleges olvasatával van dolgunk, Szekfű a liberalizmus előzményeként tekint a korábbi felkelésekre:

> „*1848 megmaradt a magyar függetlenség gyűjtőlencséjének, mely magában egyesíti Bocskai és Bethlentől Rákóczin át Kossuthig minden nemzeti hősünk fogalmát, magában foglalja a teljes nemzeti függetlenséget, az Ausztria nyomásától megszabadult nemzeti autonómiát és mindazon szenvedélyeket, melyek Bécs százados nyomása alatt bennük kifejlődve végül kurucos németgyűlöletben érték el tetőpontjukat.*"[91]

Értelmezésében a korábban oly népszerű „szabadsághősök" egy elutasítandó, ártalmas hagyomány képviselőivé váltak. Szemlélete mögött a történeti Magyarország egybetartozásához való ragaszkodás húzódik meg. Felértékelődik számára az ország integritását biztosító Osztrák–Magyar Monarchia és a Habsburg-uralom emléke, a Monarchiához való hűség egyetemes mércévé válik: „*azt tartja igazolhatónak és elfogadhatónak, ami a magyar történelem folyamán a kiegyezésben megfogalmazott elvnek mintegy*

89 Carr 1995. 40., 107–108., 120.; Iggers 1988. 367.

90 Németh 1940. 535.

91 Szekfű 1920. 192.

»előtörténetét« alkothatja."[92] Ezért minősíti a 16. századi kettéválást ősbűnnek. Az Erdélyi Fejedelemség puszta léte a megosztottságot, a keresztény erők gyöngítését jelenti számára, hiszen a Trianonnál elszakított országrészekre emlékezteti. Bocskai fordulata végzetes lépés, amely hasadást idézett elő az egységes „*magyar nemzeti lélek*"-ben. Szekfű az 1920-as évek Magyarországából olyan követelményrendszert állít a 16–17. századi erdélyi államférfiak elé, amelyet azok nyilván képtelenek teljesíteni. Bocskai immár az elvetendő „függetlenségi" hagyomány képviselője. Szekfű felismeri ennek mozgósító erejét, ám megretten tőle, úgy véli, csakis forradalmi izgatásra, felszínes magyarkodásra használható. Szerinte ez vezetett a közelmúlt tragédiáihoz, gyengítette a Habsburg hatalmat, ezzel pedig Magyarországot is, ezért teljes mértékben elutasítja ezt.

A történetíró, miközben kárhoztatja a megelőző korszak elavultnak minősített szemléletét, nem követi azokat, akik árnyaltabban szóltak Bocskai szerepéről, hangoztatták például lojalitását. Ehelyett a korábban főleg a publicisztikában és a politikában jelen levő szélsőséges függetlenségi irányzatra irányít össztüzet. De nem a primitív leegyszerűsítés meghaladására, hanem annak lejáratására összpontosít, ezért ellenkező álláspontra helyezkedik: a fejedelem egydimenziós marad, de most már az elítélendő liberális „ősök" közé kerül, akik Kossuth szabadságharcát vetítik előre. A „szabadsághős" Bocskai továbbra is hivatkozási pont, csakhogy immár az elvetendő függetlenségi hagyományt képviseli. Szekfű hiába beszél többször az ellentétek meghaladásáról, tovább ássa az árkokat, amikor a jelenben és a múltban is felelősöket keres és egyértelműen meg is nevezi őket – a kártékony, lázadozó, a hatalmat gyengítő liberalizmust, illetve az ennek előképéül szolgáló erdélyi törökbarát, elszakadó, a Habsburgok ellen hadakozó fejedelmek mozgalmait.[93]

Szekfű nagy történetíró. Tisztában volt Bocskai államférfiúi teljesítményével, a „*magasabbrendű államférfit*" is csodálja benne. Neki köszönhetően terjedt el a fejedelemtől származó mondás, amely a mindenkori megfontolt reálpolitikusok „mottójaként" vált ismertté: „*Az dolgot ő magát néz-*

92 Glatz 1980. 181. „*1848–49 félrevezető történelmi tapasztalata azt sugallta nekik, hogy a Habsburg Birodalom felbonthatatlan európai szükségszerűség, ami egyúttal a történelmi Magyarország fenntartásának a biztosítéka. 1918–1920 félrevezető tapasztalata pedig azt támasztotta alá, hogy a történelmi Magyarország felbomlásának igazságtalan és megalázó megvalósítása azért volt lehetséges, mert nem volt Habsburg Birodalom, amely megvédte volna Magyarországot.*" Dénes 2012. 414.

93 Németh László találóan mutat rá, hogy Szekfű „*a szűk 1919-es liberalizmushoz csinál egy igen tágat* (…). *Afféle praeliberalizmus volt, ha jól meggondoljuk, már Erdély és a kurucság is.*" Németh 1940. 539. Ilyen értelemben bírálja Szekfűt néhány évvel korábban Hatvany Lajos: „*Labanc lelkének egész száraz fanyarságával fordul a szabad királyválasztók és a kurucok, Szapolyai, Bocskai, Bethlen és Rákóczi ellen. Mint igazi aulikus bennük látja minden elkövetkezendő magyar viszontagságoknak okozóit. Az antihabsburg, törökkel, románnal szövetkező Bethlen Gáborban már eleve a föderalista Kossuth Lajost üti agyon, mintha bizony a legsvarcelgelbebb önfeláldozással megmenthettük volna a szétbomló Ausztriát.*" Hatvany 1929.

zük." Alig néhány évvel a *Magyar történet* második kiadásának megjelenése és Hitler hatalomra kerülése után ismét változik ítélete. Amikor 1939-ben az általa szerkesztett *Mi a magyar?* című nevezetes tanulmánykötetben és másutt a magyar jellemről ír, a korábban lenézett és megosztónak tartott Erdélyi Fejedelemség 16. századi történetének három kiemelkedő alakját (Fráter Györgyöt, Báthory Istvánt és Bocskai Istvánt) választja mintának, ők azok a „*nagy politikai tehetségek, akik a hazai föld primer szeretetéből éveket és évtizedeket átdolgoztak a szétszakadt ország egyesítésére* (…). *Szent Istvánhoz hasonló szenvedéllyel, a hazának idejüket, becsületüket, egész sorsukat áldozatul dobva, új hatékony eszközökkel folytatták a hagyományos politikát.*" Előzőleg a rokonszenve egyértelműen a „nyugati" magyaroké volt, akik nem működtek együtt a kereszténység ősellenségével, és rendületlenül kitartottak a Habsburg-udvar mellett. A korábban a magyarságot megosztó Bocskait ezúttal a „*nagy magyarok*" közé sorolja. „*A protestáns vallásszabadságnak Európa szerte ismert kálvinista harcosának*" legfőbb célja „*Magyarország megmentése*", már nem a „keleti magyar" szimbóluma, hanem a „magyar machiavellisták" mintája.[94]

A kor szavára oly érzékeny történetíró ismét változtatott álláspontján. Vajon mit gondolhatott minderről az ekkor még életben lévő Marczali Henrik? Kettejük példája figyelmeztet minket arra, hogy a történeti munkák nem csupán a bennük megidézett korról, hanem keletkezésük idejéről is szólnak. Szekfű Bocskaival kapcsolatos sajátos nézetei jelentős részben a trianoni trauma nyomát viselik magukon, azokat már saját maga is felülbírálta néhány éven belül. Az általa olyannyira szorgalmazott átértékelés Bocskai megítélésével kapcsolatosan nem bizonyult sikeresnek.[95] A második világháború után a történetírók számára Szekfű dilemmái részben fel sem merültek, sok téren pedig éppen a Marczali és a 19. századi elődök értelmezéséhez tértek vissza. Mindennek vizsgálata azonban már egy másik tanulmány témája lehetne.

Irodalom

Andrássy 1905	Andrássy Gyula: *A magyar állam fönnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai II.* Budapest, 1905.
Benda 1993	Benda Kálmán: Utószó egy fél évszázad után. In: Benda Kálmán: *Bocskai István.* 2. kiad. Budapest, 1993. 183–197.

94 Írását Szekfű több helyen is megjelentette, és előadásként is elmondta. Szekfű 1939a; Szekfű 1939b; Szekfű 1939c. Szekfű ekkori, megváltozott álláspontjához lásd még például Szekfű 1939d. 13., 19., 41.

95 Mindez nem a két világháború közti időszak szellemtörténeti irányzatának minősítését jelenti, az számos téren pozitív, ösztönző hatással volt a magyar történetírás fejlődésére.

Berger 2015	Berger, Stefan: *The Past as History. National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.* Palgrave Macmillan, 2015.
Carr 1995	Carr, E. H.: *Mi a történelem?* Budapest, 1995.
Dénes 2011	Dénes Iván Zoltán: Mester és tanítvány. Marczali Henrik és Szekfű Gyula. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2011. 195–212.
Dénes 2012	Dénes Iván Zoltán: A magyar politikai hisztéria okai. In: Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem.* Budapest, 2012. 401–436.
Domanovszky 1930	Domanovszky Sándor: Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar történet IV. kötet. Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. V. kötet. Szekfű Gyula: A tizenhetedik század. *Századok* 63–64. (1929–1930) 881–903.
Glatz 1980	Glatz Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról.* Budapest, 1980.
Hatvany 1929	Baross László [Hatvany Lajos]: A destruktív konstruktor. (Szekfű Gyuláról). *A Toll*, 1929. július 21. 10.
Hóman – Szekfű 1929a	Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Előszó [1929]. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet I.* 2. kiad. Budapest, 1935. 7–11.
Iggers 1988	Iggers, Georg G.: *A német historizmus.* Budapest, 1988. (Társadalomtudományi Könyvtár)
Káldy-Nagy 1970	Káldy-Nagy Gyula: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon.* Budapest, 1970.
László 2018	László Andor: Szekfű Gyula örökségéről I. *Valóság* 61. (2018):4. 85–104.
Léderer 1969	Léderer Emma: *A magyar polgári történetírás rövid története*. Budapest, 1969.
Marczali 1881	Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában I.* Budapest, 1881.

Marczali 1895	Marczali Henrik: Kossuth Lajos. *Pallas nagy lexikona X.* Budapest, 1895. 823–830.
Marczali 1898	Marczali Henrik: A magyar szabadságharc. In: *Ezernyolcszáznegyvennyolc. Az 1848/49-iki szabadságharc története képekben.* Szerk. Jókai Mór – Bródy Sándor – Rákosi Viktor. Budapest, 1898. 464–493.
Marczali 1901	Marczali Henrik: Az ellenreformatio kora. In: *Nagy képes világtörténet. VIII. Újkor II. rész.* Szerk. Marczali Henrik. Budapest, [1901].
Marczali 1905a	Marczali Henrik: *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból*. Budapest, 1905. (Népszerű Főiskola Könyvtára)
Marczali 1905b	Marczali Henrik: Andrássy Gyula: A magyar állam fönnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. *Jogállam: jog- és államtudományi szemle* 4. (1905):1. 65–70.
Marczali 1906	Marczali Henrik: Történelemhamisítás? *Budapesti Szemle* 128. (1906) 475–486.
Marczali 1907	Marczali Henrik: *Az 1790/91-diki országgyűlés I.* Budapest, 1907.
Marczali 1911	Marczali Henrik: *Magyarország története*. Budapest, 1911. (A Műveltség Könyvtára)
Marczali 1920	Marczali Henrik: *A béke könyve. A múlt tanulságai*. Budapest, 1920.
Marczali 1929	Marczali Henrik: Emlékeim [1929]. Budapest, 2000. (Múlt és Jövő könyvek)
Németh 1939	Németh László: Kisebbségben [1939]. In: Németh László: *Sorskérdések*. Budapest, 1989. 408–482. (Németh László munkái)
Németh 1940	Németh László: Szekfű Gyula [1940]. In: Németh László: *Sorskérdések*. Budapest, 1989. 515–597. (Németh László munkái)
Szekfű 1913	Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi 1715–1735.* Budapest, 1913.
Szekfű 1918	Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza.* Budapest, [1918].
Szekfű 1920	Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Budapest, 1920.

Szekfű 1923	Szekfű Gyula: A török korszak történetpolitikai értékelése. *Keresztény politika* (1923) 597–604.
Szekfű 1925	Szekfű Gyula: Az erdélyi probléma. *Napkelet* 3. (1925) 453–466.
Szekfű 1929a	Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány* [1929]. Budapest, 1983.
Szekfű 1929b	Szekfű Gyula: A tizenhatodik század. In: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet IV.* Budapest, [1929].
Szekfű 1929c	Szekfű Gyula: Új színek a Bethlen Gábor arcképhez. *Erdélyi Helikon* 2. (1929):10. 771–778.
Szekfű 1930	Szekfű Gyula: Kós Károly Erdélye. *Erdélyi Helikon* 3. (1930):1. 75–80.
Szekfű 1931	Szekfű Gyula: Politikai történetírás [1931]. In: Szekfű Gyula: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok.* Budapest, 2002. 69–105. (Milleniumi Magyar Történelem – Historikusok)
Szekfű 1935a	Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet III*. Budapest, 1935.
Szekfű 1935b	Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet IV*. Budapest, 1935.
Szekfű 1936	Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet V*. Budapest, 1936.
Szekfű 1939a	Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. In: *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Budapest, 1939. 489–556.
Szekfű 1939b	Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. *Hitel* 4. (1939):4. 292–316.
Szekfű 1939c	Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. Szekfű Gyula felolvasása a Kisfaludy-Társaságban 1939. nov. 8-án. *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai.* Új folyam 60. (1937–1940) 275–284.
Szekfű 1939d	Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939.* [1939] Budapest, 2002. (Milleniumi Magyar Történelem – Historikusok)
Szekfű 1941a	Szekfű Gyula: Erdélyi szellem, múlt és jelen. *Magyar Nemzet,* 1941. augusztus 17. 5.

Szekfű 1941b — Szekfű Gyula: Magyar katolikus történetfelfogás. In: *Katolikus írók magyar kalauza.* Szerk. Almásy József. Budapest, 1941. 396–418.

Várdy 1985 — Várdy Béla: *Clio's art in Hungary and in Hungarian-America*. Columbia University Press, 1985.

Attractions and Choices
The Portrait of Bocskai by Henrik Marczali and Gyula Szekfű

by Andor László

(Summary)

The study compares the Bocskai portraits of Henrik Marczali and of Gyula Szekfű who were two outstanding historians of successive generations, master and disciple. On this basis, it aims to establish to what extent Marczali's findings have lived on, whether his questions have remained timely. How successful was the reassessment so often advocated by Szekfű, and how, as co-author of the most important synthesis of the period, he managed to overcome the limitations of 19th-century-historiography? The paper collects the questions that were clearly on their minds and to which they did not provide identical answers.

An examination of nine aspects shows that almost all the issues raised by Marczali appear in Szekfű's work, but that their positions sometimes differ strikingly. The former presents a much more positive image of the prince and Transylvania, tries to rise above dichotomies. For him, seemingly contradictory positions are mostly reconcilable, simplistic classifications can be overcome. In Szekfű's work, we witness the deepening and widening of these differences, as he uses mutually exclusive counter-concepts. His opposites are asymmetrical, and he makes no secret of his commitment: he condemns the 'eastern' Hungarians, while idealising the 'western' ones, and classifying the prince among the former.

Marczali's work is primarily related to the period of the Compromise, while Szekfű's great synthesis is a representative summary of the post-Trianon era. The difference between the two historians' politically embedded assessments is also due to the changing social expectations and challenges facing historiography. Finally, the paper seeks to review these contexts.

Per Aspera ad Astra
XI. évfolyam, 2024/2. szám

Tarafás Imre

„Mert biz én jó osztrák soh'sem voltam" Marczali Henrik és a Habsburg Birodalom

A tanulmány címében szereplő idézet Marczali Henrik[1] visszaemlékezéseiből származik, azon fejezetből, amelyben a történész talán legjelentősebb munkája, a *Magyarország II. József korában* című, angolra is lefordított, háromkötetes monográfia nehézkes keletkezéstörténetét beszéli el. II. József a korszakban a legvitatottabb Habsburg személyiség volt Ausztriában,[2] így nem meglepő, hogy Marczali csak nehezen és a legfelsőbb körök engedélyével fért hozzá levéltári anyagokhoz. Amikor a közvetítéssel megbízott, „*Vicekaiser*"-nek is hívott Braun báró rábízta a kért dokumentumokat, abbéli meggyőződésének adott hangot, hogy Marczali „*nemcsak jó magyar, hanem jó osztrák is [guter Österreicher]*". Marczali az epizód kapcsán megjegyezte: „*Azt hiszem, ez volt az egyetlen reservatio mentális életemben. Mert biz én jó osztrák soh'sem voltam*."[3] A történészt tehát szokatlanul mélyen érintette az eset, jóllehet Braun báró, aki Marczali meglátása szerint is „*a régi osztrák bürokrácia dísze és virága*" volt, az *Österreicher* fogalmát annak *Vormärz*beli értelmezése szerint használhatta, amely ennek megfelelően nem egy, a magyar nemzeti tudattal versengő identitást jelentett (amint az idézetből is kitűnik), hanem pusztán annyit, hogy szűkebb nemzetén túl az *Österreicher* a birodalom egésze iránt is érez lojalitást.[4]

Miért volt hát Marczali ennyire ellenséges Braun kijelentésével szemben? Miként gondolkodott a Habsburg Birodalomról? Egyes alapvető fogalmakról vallott nézetei milyen implikációkkal bírtak a birodalomra, annak legitimációjára nézve? Hogyan ítélte meg Magyarország és Ausztria viszonyát? Tanulmányom ezeket a kérdéseket vizsgálja, elsősorban a történész azon munkáin keresztül, amelyeket nemcsak a szűkebb értelemben vett szakmai közönségnek szánt, hanem tudománynépszerűsítő szándékkal írt. Az első fejezetben Marczalinak egy, a világtörténelem egészét fogalmi igényességgel tárgyaló szövegében vizsgálom a Habsburg Birodalomhoz való viszonyát. A második fejezet röviden bemutatja Marczali kritikáját az összbirodalmi történelemszemlélet egyik képviselőjéről. Végül a történésznek a Magyarország és a Habsburg Birodalom történelmi viszonyáról kifejtett nézeteit vizsgálom.

1 Marczali életéről és pályájáról: Dénes 2022.
2 Ehhez: Wingfield 2007.
3 Marczali 1929. 299.
4 Az *Österreicher* jelentésének változásaihoz: Tarafás 2022.

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.11.

(cc) BY-NC-ND

Nemzet és nemzetek feletti birodalom

Az 1905-ben, a *Népszerű Főiskola Könyvtára* sorozatban megjelent, *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból* című munka több szempontból is a Marczali-életmű egy szokatlan, különleges darabja. A szerző világos, reflektált fogalomhasználattal dolgozik, explicit definíciókat nyújt olyan központi jelentőségű fogalmakról, mint a *nemzet* és a *nemzetiség*, ezeket aztán konzisztens rendszerbe foglalva igyekszik bemutatni. Ilyesfajta eljárással a korszak történészei nem kényeztették el olvasóikat.

Emellett az írásban több helyen is már-már történelemfilozófiai fejtegetésekbe bocsátkozik a szerző: olyan, a világtörténelmet mozgató általános dinamikákat, tendenciákat törekszik megragadni, amelyek empirikus kutatások által aligha igazolhatók. Ez is szokatlan a korszak történészeitől, akik olyan „pozitivizmus" értékrendjét vallották magukénak, amelyből mind a rankei idealizmus, mind a pozitivizmus törvénykereső ambíciója kikopott, azaz szakított mindenfajta metatörténeti, az elérhető források közvetlen értelmezésén túlmutató törekvéssel.[5] Marczali olyan jelentős régióbeli kortársainál, mint az osztrák Alfons Huber vagy a cseh Jaroslav Goll, aligha találkozunk ilyesfajta szövegekkel. Eljárásának módszertani dilemmáit egyébiránt mintha Marczali is érezte volna, elvétve reflektál rájuk. Arra például, hogy az alapkoncepció kifejtése érdekében az eseményeknek csak egy nagyon limitált körét érintheti,[6] illetve arra, hogy a felvázolt tendenciák alapján jóslatot tesz a jövőre nézve, ami historikustól legalábbis szokatlan eljárás.[7]

Ez a történelemfilozófiai „beütés" meglátásom szerint nagyban magyarázható azzal, hogy a szerző látható módon performatív kíván lenni: a tudósi ismeretátadáson túlmutató társadalmi feladatot is igyekszik teljesíteni. A századfordulós Magyarország erősödő nacionalista diskurzusát Marczali valamennyire vissza kívánja vezetni a reformkori értékekhez, amikor a nemzet kibontakozását összhangba állították az emberiség általános haladásának értékeivel. A történész nyomatékosan hangsúlyozza a szöveg több pontján is az általános emberi tényezők és a nemzeti hagyományok közti összhang fontosságát, amellett érvelve, hogy „*bár a közönséges felfogás szerint a kettő között ellentét van*", az általános tényezők lendítették elő a nemzetek fejlődését. „*Vagyis úgy fejezhetnők ezt ki, hogy egyáltalában nem szükséges sem a műveltségről, sem a mennyei üdvösségről lemondani azért, hogy jó magyar lehessen az ember*."[8] Ezt Marczali meglátása szerint legelőször Szent István ismerte fel, akinek Imre herceghez intézett intelmeinek híres passzusát a nemzeti toleranciára való felszólításként idéz fel, amit hiányol saját korából. „[S]*enki soha oly erősen ki nem fejezte azt, hogy egy nemzet magában meg nem állhat, mint István.*

5 Vö. Szijártó 2014. 21.

6 Marczali 1905. 25. A szöveget elhelyezi az életműben: Dénes 2022. 49–62.

7 Marczali 1905. 91.

8 Marczali 1905. 94.

Ő azt mondja (…)*, hogy az egynyelvű ország gyenge és törékeny. – Most nem így gondolkodunk*."[9] Ha Marczali ezen gondolatait a történelemtudomány programadó, „ideológiai iránytű"-ként is szolgáló beszédeinek kontextusában nézzük, azok közelebb állnak Horváth Mihálynak a Történelmi Társulat 1867-es alakuló ülésén kifejtett,[10] nagyban reformkori gondolatiságot tükröző nézeteihez, mint Ipolyi Arnold 1885-ös beszédéhez.[11]

Marczali nemzetdefiníciója szerint a *nemzet* fogalma „*olyan régi, mint az emberi társadalom maga*", ugyanakkor a közösségi szerveződés egy magasabb formája: „*A nemzetiség, a törzs, a község sokkal régibb a nemzetnél, az országnál és mindenhol az állam az, mely ezeket a sokféle elemeket összeforrasztva, nemzetet alkotott belőlük*."[12] A tanulmány végén mintha gyengítené ezt a definíciót, itt arról ír, hogy a nemzet „*mint történeti tényező, mint egységes akarat,* első sorban *államban lép fel*".[13] Mindazonáltal történeti összefoglalóiban és tankönyvében az állami lét feltétele a nemzet voltnak.[14] A *nemzetiség* fogalma az előadásokban egyrészt szerepel a kiegyezés korában szótárilag és törvényileg is definiált „*töredéknép*" értelemben,[15] a szerző által nyújtott explicit definíció ugyanakkor a kiegyezés előtti periódus nemzetiség-fogalmához nyúlik vissza: „*egy nemzetnek kitüntető, sajátságos vonásainak összege*".[16]

A történelmi mozgást meghatározó dinamika Marczali leírása alapján az általános emberi és a partikuláris nemzeti erők egymásra hatásában áll. E dinamikát az jellemzi, hogy e gyakran konfliktusos folyamat végén a nemzet képes a maga javára fordítani az egyetemesség irányába ható tendenciákat. A római mintára világbirodalmat ambicionáló, tehát a nemzeti elemmel szemben az egyetemességet előmozdító Német-római Császárság például nagyban hozzájárul a modern nemzetek kialakulásához, mivel ezek a németekkel való szembenállásukkal kezdték meghatározni magukat.[17] A szintén egyetemességre törekvő egyház által közvetített latin műveltség „*naggyá nevelte a nemzeteket*", amelyek azonban, mihelyt Róma mintájára államok lettek, szembeszálltak az egyházzal, amit az eretnekmozgalmak nemzeti alapú szerveződése is mutat.[18] A 18. századi felvilágosodás, amely az egyetemességet

9 Marczali 1905. 98. Az idézet egyébiránt a visszaemlékezésekben is előkerül, Marczali ezzel vigasztalta a magyart hibás kiejtéssel beszélő szlovák diákokat.

10 Horváth 1867.

11 Ipolyi 1885.

12 Marczali 1905. 11.

13 Marczali 1905. 109. Kiemelés tőlem – T. I.

14 Marczali és kortársainak nemzetfogalmáról a nemzetiségi kérdéssel összefüggésben: Tarafás 2017. Bár tankönyvében nem következetes a fogalomhasználata, mivel már az „őshazában" lévő magyarságra nemzetként hivatkozik, pár oldallal később világossá teszi, hogy „[a] *vérszerződés napjától kezdve lesz egységes nemzetté a magyar nép*". Marczali 1894. 10.

15 Lajtai 2013. 38–48.

16 Marczali 1905. 10.

17 Marczali 1905. 37.

18 Marczali 1905. 52.

képviselte és nagyban veszélyeztette a nemzeti partikularitást, végül szintén a nemzet szolgálatába állt: „*Mert ha minden ember egyenlő* (…), *a többség a döntő, ha, a mint Montesquieu oly szépen levezeti, a törvényeket a közjólét szabályozza; ha az emberek szabadok, akkor a felség, a törvényhozás hatalma nem egyes embernél van, hanem a nemzetnél.*"[19] E beazonosított tendencia alapján Marczali a jövőre vonatkozó jóslatot is megfogalmaz, mely szerint az új kihívás, a munkásmozgalom nemzetköziségе szintén végül a nemzeti irányba hat majd.[20]

Hogyan helyezhető el mindebben a Habsburg Birodalom?[21] Ha a nemzet fogalma kutatójának örömteli fejlemény is Marczali explicit fogalommeghatározása, a Habsburg Birodalom történészének ezúttal is implicit definíciókat vagy inkább utalásokat kell megfejtenie. Marczali elképzelése szerint a nemzetek feletti birodalmak küldetése az volt, hogy a természetes állapotukban folyvást egymással hadakozó nemzetek közé elhozzák a békét. Az első ilyen kísérlet a Perzsa Birodalom volt, amelyet azonban csak a nyers hatalom tartott össze. Nagy Sándor birodalma ezzel szemben már eszmei tartalommal is rendelkezett: a görög műveltség terjesztésének missziójával. Bár jelentős eredményei voltak, csak a felső rétegeket tudta integrálni, míg az alsók nemzeti hagyományai érintetlenek maradtak.[22] A Római Birodalom a legtökéletesebben valósította meg a világuralmat, jogrendszerével téve igazságossá uralmát és őrizve a békét; bukásának fő oka Marczali szerint abban keresendő, hogy a birodalmon belüli keveredés éppen azt a nemzeti erőt gyengítette, amelynek eredeti nagyságát köszönhette.[23] Róma önjelölt örököse, Nagy Károly birodalma Marczali meglátásában az utolsó nagy kísérlet volt világbirodalom alakítására. A béke és vallás egyetemes eszméi mellé Nagy Károly közös művelődést is társított, amely azonban nem volt elegendő, „*a nemzetek különállósága már egy-két század után szétbomlasztotta*" birodalmát.[24] A túlélő császárság pedig a továbbiakban, a fent említett dinamikának megfelelően, akaratlanul is a modern nemzetek kialakulásához járult hozzá.[25]

Ezen a ponton megválunk a birodalmaktól, Marczali meglátása szerint ugyanis „[a] *XIV. századtól fogva* (…) [m]*int a császárságnak, úgy az egyházi általános hatalomnak is a nemzetek lépnek a nyomába, azok a nemzetek, a*

19 Marczali 1905. 66.

20 Marczali 1905. 91.

21 Azon történészviták hatására, amelyek központjában az a kérdés áll, hogy a Habsburg Monarchia tekinthető-e birodalomnak vagy sem, manapság többen a kérdésben neutrális álláspontra helyezkedő „monarchia" megnevezést használják. A tanulmány kérdésfeltevése szempontjából azonban a középpontban a nemzetek felettisége számít egyedül, legyen az „birodalom" vagy „monarchia". A birodalom fogalmát azért tartom jelen esetben szerencsésnek, mert alkalmazkodik Marczali fogalomhasználatához.

22 Marczali 1905. 24–27.

23 Marczali 1905. 28–32.

24 Marczali 1905. 35.

25 Marczali 1905. 37.

melyek most már saját nemzetük érzésének, büszkeségének egy jelentékeny részét tisztelik abban az általánosságban, hiszen hozzá vannak mind kötve."[26] Az, hogy a modern civilizáció a klasszikusnál is magasabb fejlettségi fokot ért el, annak eredménye, hogy ellentétben a régi civilizációval, egyesíteni tudta az emberiség, az egyéniség és a nemzetiség tényezőit.[27] Ebben azonban a birodalmaknak már nincs szerepük.

Marczali a Habsburg Birodalmat meg sem említi elemzésében, ami már önmagában érdekes fejlemény – hiszen ennek a birodalomnak is voltak az „általános emberit" érintő eszméi és küldetéstudata: Európa védelme az Oszmán Birodalomtól, a katolicizmus védelme, valamint Kelet-Európa népeinek civilizálása – utóbbi Marczali korában is élénken a diskurzus része volt, főként a Balkán-politika miatt. Mindazonáltal olyan szöveghely is van, ahol egyértelműen indokolt lehetett volna, hogy a szerző utaljon a birodalomra: a 19. századi „nemzetiségi gyűlölködésről" szólva Marczali Franz Grillparzer híres mondatát idézi: „*Vom Humanität, durch Nationalität zur Bestialität*"[28] – arról azonban egyáltalán nem szól, hogy Grillparzer olyan osztrák patrióta volt, akire Braun báró fentebbi szavai is utalhattak, és hogy a költő éppen ezt a típusú, a nemzetfelettiséget elképzelni tudó osztrákságot állította szembe a nemzeti gyűlölködéssel.[29]

A birodalmat implicit módon érintő legsúlyosabb gondolat azonban a munka legvégén található, ahol Marczali az állam és a nemzet viszonyáról elmélkedik. Jóllehet itt már a magyarországi helyzettel foglalkozik, e viszony kapcsán az általánosság igényével fogalmaz meg szabályszerűségeket. A szerző kijelenti, hogy az állam, még ha a legkorszerűbb alkotmány keretei közt működik is, csak „*papir, abba lelket a nemzetnek az érzése, gondolkodása tölt, és tökéletes alkotmánya csak tökéletes nemzetnek lehet*".[30] A történész motivációja itt könnyen érthető, nevelő szándékkal fejti ki intő biztatását nemzete felé: az alkotmány és az általa keretezett állam csak nemes gondolkodású nemzet birtokában érték. A kijelentés emellett azonban egyértelműen azt a korban domináns, esszencialista államképet közvetíti, amely szerint az állam a nemzet esszenciájának kifejezője, lecsapódása. Ez az a felfogás, amelynek fényében sokak számára értelmezhetetlen volt a Habsburg Birodalom, hiszen ilyesfajta nemzeti esszenciát nem képviselt egyértelműen. Ennek okán többen úgy látták, hogy a Habsburg állam egy lelketlen gépezet, szemben az organikus, nemzeti alapon kifejlődött államokkal.[31] Összességében el-

26 Marczali 1905. 52.

27 Marczali 1905. 72.

28 Marczali 1905. 74. Magyarul: „Az emberségtől a nemzetiségen át a bestiálisig".

29 Kirchhoff 2001. 29–31.

30 Marczali 1905. 109–110.

31 Ez volt a későbbiekben még említett porosz iskola egyik legfontosabb Ausztria-ellenes érve, a magyar szerzők közül a függetlenségi Beöthy Ákosnál találkozunk ezzel az érveléssel (Beöthy 1900). Ugyanakkor a Habsburg állam azon sajátossága, hogy a századfordulón domináns nyugati államelméletekbe nem lehetett integrálni, stimuláló hatással volt a legkivá-

mondható, hogy a Habsburg Birodalom Marczali elméletének anomáliája. Világtörténelmi levezetését nem szembesíti a Habsburg Birodalom kérdésével, ahogyan azzal sem, hogy a nemzetállamba torkolló teleológiája milyen implikációkkal bír a soknemzetiségű történelmi Magyarország vonatkozásában.

Ami a nemzetállami teleológiát illeti, Marczali elmélete egyáltalán nem eredeti. Értéke számunkra éppen abban rejlik, hogy tipikus – de fogalmilag reflektált és rendszerteremtő igénnyel az. Ezáltal koherens elméletként látjuk azt a módot, ahogyan a 19. század végi értelmiség a nemzetet tette meg a történelem főszereplőjévé és az emberi közösség alapegységévé – ami akkor is meghatározó gondolkodásmód volt, ha olyan kutatóknak hála, mint Tara Zahra vagy Pieter Judson, ma már tudjuk, hogy a nem-elit rétegek számára egyáltalán nem volt evidens.[32]

Marczali nézeteit a Habsburg Birodalomról ezen túl szemügyre vehetjük olyan terepen, amely a történész számára is minden bizonnyal otthonosabb volt: grandiózus egyetemes történeti munkájában, *A legújabb kor történeté*ben. Marczali gondolkodásának következetességét mutatja, hogy ebben a munkában is már megtalálhatók a több mint egy évtizeddel később kifejtettek alapelemei. A 19. századot az egyetemest önmagukba oltó nemzetek korának látja, ami hasonló paradox folyamat során alakult így, mint az 1905-ös munka szerint: „*És ép a midőn a gőzhajó, a vasút és telegraph egy várossá teszik a földet és mindenkép útját törik a kosmopolitismusnak, emelkedik, egy látszólagos ellentmondás által – legmagasabbra az egyes nemzetek sajátos, az egész anyagi és szellemi kulturát összefoglaló ereje*."[33]

E kötetben Ausztria megítélését érdemes a német egységgel foglalkozó részeken lemérni. Az 1871-ben létrejött Német Birodalom korántsem volt olyan stabil, mint amilyennek mutatta magát, és jelentős legitimációs deficittel is meg kellett küzdenie. Ezért a német egységről szóló diskurzust domináló *kleindeutsche* történészek igen agresszívan próbálták megalapozni történelmi legitimációját, amelynek legfőbb célpontja általában Ausztria volt. Marczali átvette a kisnémet narratíva alapelemeit, amely szerint a történelem feltartóztathatatlanul haladt a kisnémet egység felé, legkésőbb a *Vormärz* óta.[34] Ebben valójában semmi meglepő nincs, hiszen ez a narratíva még hosszú évtizedekig gyakorlatilag egyeduralkodó volt.[35] Marczali sokat használta a porosz iskola kimagasló egyénisége, Heinrich von Treitschke munkáját is, aki egyébiránt az Ausztriával szemben legellenségesebb törté-

lóbb jogi elmékre, akik olyan jogelméleti innovációkat valósítottak meg, amelyek mind a mai napig meghatározzák az államról való gondolkodásunkat. Erről kiváló monográfia született a közelmúltban: Wheatley 2023.

32 Vö. Judson 2006; Zahra 2010.

33 Marczali 1892. 1.

34 Vö. Marczali 1892. 271.

35 Az ezt a nézetet revízió alá vevő irányzatra remek példa (és a kérdés kutatástörténetére is kitér): Hayes 1994.

nészek egyike volt. A magyar történész azonban nem vette át tőle ezeket a passzusokat.[36] Azt azonban ő is úgy látta, hogy Ausztria a nemzetek korában idejemúlt legitimációval rendelkezett: „*A régi császári politika, mely a Habsburgok hegemóniáját Németország és Itália fölött tartotta legfőbb elvének, a nemzeti eszme uralmának korában úgysem volt fenntartható.*"[37]

Marczali megértőnek és nyitottnak mutatkozik olyan országgal szemben, mint Belgium, amely számára a 19. század kritériumai szerint definiált nemzetkoncepció problematikusnak bizonyult, és amelyet emiatt gyakran értek hasonló támadások, mint Ausztriát. Egy, az 1830-as években kiadott francia enciklopédia például így írt Belgiumról: „*Belgiumnak nincs történelme*, (…) *nincs központja, nincs saját nemzetisége, nincs neve*".[38] Marczali ezzel szemben Belgiumot legitim közösségnek látja: „[A] *belga egészen különálló nemzetnek ismerte magát a hollandustól, saját hagyományait tisztelőnek, önállósága tudatáról le nem mondónak. A germán flamand és a román vallon vagy franczia közötti különbség is eltűnt ehhez képest, és itt nem a nyelv alkotta meg a nemzetiséget, hanem a közös történet, a közös műveltség, első sorban pedig a közös vallás*."[39] Ausztriával kapcsolatban azonban nemigen találunk hasonlóan megértő gondolatokat, német ajkú lakosaira legtöbbször „németekként" hivatkozik munkáiban, jóllehet, a némettől elsősorban történelmi hagyományok és gondolkodásmód által megkülönböztetett osztrákságot ekkorra már jelentős egyéniségek konceptualizálták.[40]

Szemben az *összbirodalmi* „tendentiával"

Rövid kitérőként érdemes szemügyre venni Marczali egyik recenzióját, amelyet Heinrich Friedjung (1851–1920) *Österreich von 1848 bis 1860* című munkájáról írt.[41] Friedjung morvaországi zsidó családba született, hatéves korában költöztek Bécsbe. Itt gimnáziumi évei alatt csatlakozott az ún. Pernerstorfer körhöz, amelyhez olyan jelentős egyéniségek tartoztak, mint például Victor Adler, Gustav Mahler vagy Richard von Kralik – ha a kör egyik összejövetelén tragikus tűz ütött volna ki, a századfordulós osztrák kultúra és politika vélhetőleg teljesen máshogy alakult volna. Friedjung és elvbarátai kritikusak voltak apáik liberális generációjával szemben: elvetették internacionalizmusukat, amely meglátásuk szerint elfordította apáikat németségüktől; individualizmusukat, amely érzéketlenné tette őket a társadalmi problémák iránt; és racionalizmusukat, amely közömbössé tette

36 Ilyen például az, amit Treitschke a Bécsi Kongresszus kapcsán írt: „*Itt, az Ausztriának nevezett hatalmas családi birtok közepén, a keveredő országok és népek e zűrzavarában soha semmit sem sejtettek a nemzeti államot összetartó erkölcsi erőkről.*" Treitschke 1886. 598–599.

37 Marczali 1892. 818.

38 Leroux – Reynaud 1836. 554–555.

39 Marczali 1892. 78.

40 Tarafás 2022. 11–13.

41 Friedjung 1908.

őket az érzéki világgal szemben.[42] A gimnáziumban szerveződő közösség az egyetemen ún. *Lesevereinn*á alakult és 1879-es felosztásáig működött. Ekkor a kör tagjaiból többen csatlakoztak Georg von Schönerer pángermán mozgalmához.

A történész végzettséggel rendelkező és középiskolai tanárként dolgozó Friedjung 1876-ban egy röpiratot publikált a kiegyezéssel szemben, amelyben a német nacionalista mozgalom tipikus követeléseinek adott hangot: Ausztriának el kell szakadnia Magyarországtól, amelyhez egy tragikusan előnytelen és méltatlan kiegyezés köti, és minél szorosabbra kellene fűznie kapcsolatát Németországgal. Bár a porosz iskola legdurvább Ausztria-ellenes kirohanásait elutasította, Friedjung világossá tette azt is, hogy meggyőződése szerint Ausztriának semmiféle missziója nincs, s aki bármi ilyesmit vízionál, csak Németországtól akarja eltéríteni.[43]

A könyv szerzőjét eltávolították középiskolai állásából (újságírásból tartotta fenn magát ezután), nacionalista elvbarátai viszont hősként ünnepelték. Ez a népszerűség azonban hamar megszakadt, amikor a csoporton úrrá lett Schönerer faji antiszemitizmusa. A Pernerstorfer-körben mindig is jelen volt az antiszemitizmus – ez az antiszemitizmus azonban ellenszenve tárgyát, a „zsidót" jobbára absztrakt kategóriák szerint határozta meg, azon jelenségek jelképévé téve, amelyeket leginkább megvetett a modernitásban. Ezen jelenségek közül a legsúlyosabb az az ellentmondás volt (ahogyan azt François Furet *Egy illúzió múltja* című könyvének kiváló első fejezetében kifejtette[44]), hogy míg a modern társadalmak saját magukat egyenlőnek hazudják, belső dinamikájuk lényege éppen az egyenlőtlenség: a modern polgár célja a gazdagodás, aminek csak komparatív módon van értelme, azaz ha gazdagabb a szomszédjánál.[45] A zsidósággal szembeni legtöbb sztereotip jelző mélyén az ebből az ellentmondásból származó frusztrációt találhatjuk: a kapzsiság, a pénz és más anyagi javak iránti megszállottság, a közösség iránti közömbösség. Ez a zsidó fogalom azonban absztrakció volt, és nem azokra az egyénekre vonatkozott, akik a vallást gyakorolták, vagy történetesen szüleik közül egy vagy mindkettő zsidó származású volt. Mindez azonban megváltozott Schönerer színre lépésével, aki mind a németet, mind a zsidót faji kritériumok szerint határozta meg – ez a nézet az 1880-as évek közepére vált dominánssá az ausztriai német nacionalista mozgalmon belül.[46] A változás Friedjung életére is nagy hatással volt: felmerült ugyanis, hogy miként le-

42 A körről szóló remek monográfia: McGrath 1974.

43 Friedjung 1876.

44 Furet 1995. 17–48.

45 A modern társadalmak legnagyobb frusztrációjára (ti. a deklarált egyenlőség és a tényleges egyenlőtlenségből fakadó ellentmondásra, ami a törvényesen egyenlőtlen arisztokratikus társadalmakban nem volt meg) és ennek veszélyeire egyébiránt már azok a gondolkodók is felhívták a figyelmet, akik úgymond a modern társadalmak bölcsőjénél őrködtek, mint Edmund Burke vagy Alexis de Tocqueville.

46 Az ausztriai antiszemitizmusról: Beller 1989.

het egy zsidó a német nacionalista újság szerkesztője. A támadások hatására Friedjung végül szakított a csoporttal és visszatért eredeti foglalkozásához, a történelemhez. Óriási sikert arató (és a korszakban magyarra is lefordított) könyve a német egységről értelmezhető úgy is, mint saját egyéni traumájának metaforája.[47] Ausztriával kapcsolatos nézeteiben egyértelmű változás volt tapasztalható, amelynek legeklatánsabb példája az a tanulmánykötet, amelyet közvetlenül a háború után publikált. Ebben *Österreicher*ként definiálta magát, és hitet tett amellett, hogy Ausztriának egyedi missziója van a világban.[48]

A Marczali Henrik által recenzált kötet is már Friedjung ezen periódusához tartozik, a magyar történész konstatálta is a változást, amelyen az *Ausgleich* könyv írója keresztülment.[49] Az Osztrák–Magyar Monarchia fogalmát Friedjung történetileg ebben is értelmetlennek tekintette, ugyanakkor ezúttal összbirodalmi szempontból: míg a kiegyezésről szóló munkájában úgy ítélte meg, hogy Magyarországtól mint a Kelet képviselőjétől teljesen el kell szakadni, véget vetve ezzel a deficites kapcsolatnak, 1908-as történeti munkájában már azt hangsúlyozta, hogy egészen 1848-ig Magyarország Ausztria részét képezte.[50] Ez volt az a szemléletmód, amelyet Marczali leginkább kifogásolt a könyvben. Érdemes ezen a ponton megemlíteni, hogy a kiegyezésről általánosságban véve markánsan más felfogás élt a Lajta két oldalán. Míg az osztrák államférfiak úgy gondolták, a közös ügyek rendszere egyfajta Gesamtstaatot hoz létre a két állam felett, a magyar álláspont szerint két külön állam volt, amelynek történetesen ugyanaz volt az uralkodója, és bizonyos ügyeket közösen intéztek. Utóbbi szemléletet Marczali is oszthatta, egyik tankönyvében a kiegyezést egyenesen úgy mutatja be, mintha az végső soron a király és a nemzet ügye lenne.[51]

Marczali kritikai észrevételeit nem történészi szaklapban, hanem a *Budapesti Szemle*ben tette közzé, amelyet elindítói olyan általános tájékozódási fórumnak szántak, amely elősegíti azt, hogy az értelmiség optimális politikai, társadalomvezető stratégiát alakítson ki.[52] Marczali azért választhatta a lapot, mert nem bizonyos részmegállapításokat, hanem a kötet egészének „*tendentiáját*" kívánta kritika tárgyává tenni. Emellett e választással azt is kifejezte, hogy Friedjung könyvét nem tartotta valódi történészi munkának. Marczali meglátása szerint Friedjung mindössze „*publicistikai elmefutattásaihoz*" alakította kedvére a múltat, amit nem is méltatna figyelemre, ha nem vette volna magára a történelem „*súlyos pánczélját*", hogy ezzel és igencsak szelektív forráshasználattal erkölcsi és jogalapot biztosítson olyan törekvé-

47 McGrath 1974. 206.

48 Friedjung 1919.

49 „*A kis osztrákból – nagy osztrák lett.*" Marczali 1908. 321.

50 Friedjung 1908. vi.

51 „*A hazafi szivét többé nem aggasztja a gondolat, hogy mint annyiszor történetünkben, a király és a haza iránti hűség közt kell választani.*" Marczali 1894. 208.

52 Gergely 1988. 253.

seknek, amelyek teljesen híján vannak ezeknek. E törekvés lényege Marczali meglátása szerint, visszahozni Bach és Schmerling szellemiségét, amely nemcsak Magyarországnak okozott szenvedéseket, hanem egész Ausztriát válságba sodorta.[53] A történész továbbá megrója Friedjungot a magyarok iránti ellenszenvéért és azért, hogy minden rokonszenvét a nemzetiségekre „pazarolva" csak a magyar kegyetlenségeket emeli ki a szabadságharc nemzetiségi konfliktusaiból.[54]

Visszautalva a tanulmány címére, Marczali valószínűleg azért utasította el magában olyan határozottan Braun „*guter Österreicher*" megjegyzését, mert azt a magyar államjogot semmibe vevő, az országot Ausztriába olvasztó összbirodalmi ambíciókkal azonosította, amelyet olyan hevesen kritizált Friedjung munkájában. Ez az azonosítás érthető is annyiban, hogy a magukat nemzetek feletti *Österreicher*ként definiáló, jobbára konzervatív körök patriotizmusa gyakran magába foglalta az összbirodalmi törekvések iránti nosztalgiát is, amit azzal is kifejeztek, hogy az *Österreich* fogalomba Magyarországot is beleértették.[55]

Friedjung munkája Csehországban is kedvezőtlen visszhangra talált, mindazonáltal itt is generációjának egyik legnagyobb történészegyénisége méltatta figyelmére: Josef Pekař. Pekař történeti munkának ismerte el Friedjung könyvét, kiemelte a széles körű forrásfeltáró munkát, mindazonáltal túlzónak vélte Friedjung azon ambícióját, hogy ezek alapján az egész birodalom történetének feldolgozását vállalta, szerencsésebb lett volna Alexander Bach életét témául választania. Pekař felhívta a figyelmet arra is, hogy az osztrák történész munkájában a szláv népek jóval kedvezőtlenebb elbírálás alá esnek, mint a magyarok: míg Friedjung az utóbbiak követeléseit jobbára szabadságszeretetnek minősíti, ugyanazt a szlávokkal kapcsolatban mohóságnak ítéli, Csehország története pedig teljesen háttérbe szorul. A cseh történész recenziója összességében jóval kiegyensúlyozottabb hangvételű, mint Marczalié, ugyanakkor Pekař a cseh történeti szakfolyóiratban publikálta munkáját és egy olyan tudományos környezetben, amelyben a kiegyensúlyozott kritikára különösen nagy hangsúlyt fektettek.[56]

Magyar részről a munka konkrét állításait a *Századok*ban Angyal Dávid vette kritika alá 1918-ban. Angyal azt kifogásolta, hogy az osztrák történész törvénytelennek minősítette Batthyány Lajos miniszterelnöki kinevezését és Jelačić felfüggesztését. Angyal mindkét állítást cáfolta, amit később Károlyi Árpád is megerősített.[57] A történelmi körülmények megváltozása mindenesetre világosan érezhető Angyal cikkén: meglátása szerint a könyv „[t]*endentiáját most már nem szükséges bírálni*", a történész hangneme pedig a kritikai észrevételek ellenére is jóval békülékenyebb, mint Marczalié.

53 Marczali 1908. 328.
54 Marczali 1908. 327.
55 Tarafás 2022. 9.
56 Tarafás 2016. 1199–1200.
57 A vita helyéről 1848–49 historiográfiájában: Hermann 2017.

Kuruc vagy labanc?[58]

Az Ausztriához való viszony kérdésének politikai irodalmát ismeretes módon áthatotta a történelmi érvelés. Ez nem meglepő abban a korszakban, amelyet egyesek a történelem évszázadaként, mások a hátrafelé tekintő próféták koraként jellemeztek.

Maga Deák Ferenc kevésbé foglalkozott a 67-es rendszer történeti legitimációjával, jóllehet *Húsvéti cikk*ében találunk erre utalást, az *Adalékok a magyar közjoghoz* című nagyjelentőségű munkában ugyanakkor alig. Ez azonban egy jól megfontolt stratégia része volt: Deák célja ugyanis, különösen az *Adalékok a magyar közjoghoz* című munkájában, éppen az volt, hogy szembeállítsa egymással a *de jure*t a *de facto*val. Hasonlóan a kortárs cseh jogtudósokhoz, Deák stratégiája is az volt, hogy az államjogi különállást gyakran semmibe vevő Habsburg udvar cselekedetei ellenében a mindvégig érvényben levő jogot hangsúlyozta.[59] Ahogyan azt Beksics Gusztáv megfogalmazta, Deák „*általában keveset foglalkozik a történettel, mert hiszen többnyire a nemzet jogait a történeti tények, legtöbbször az erőszakos tények ellen kellett kimutatnia*".[60]

A kiegyezést legitimáló egyik legkoherensebb történeti víziót a száműzetésből hazatérő és szinte rögtön képviselőséget vállaló Horváth Mihály alkotta meg szegedi választóinak írt levelében. Horváth meglátása szerint a magyar függetlenség 1526-ban végleg elveszett. A magyar vereség egyetlen és egyértelmű tanulsága Horváth szerint az volt, hogy fel kellett volna venni a kapcsolatot a szomszédos állammal, és bár a nemzet belátta ennek szükségességét, régi hatalmának büszke emlékében élve ezt nem mondta ki, és nem biztosította a kapcsolatot stabil intézményekkel. Az abszolút függetlenség illúziójában élve „*halva született*" törvényekkel igyekezett körülbástyázni a függetlenség látszatát, pedig Horváth meglátásában a függetlenség lehetetlenségével szembenézve a „*nyílt és becsületes megalkuvást*" kellett volna választani. Ezzel szemben a magyar nemzet folyamatos sérelmi politikája megakasztotta az értelmi és anyagi fejlődést. Erre a reménytelen folyamatra tett pontot Deák, aki „*gondviselésszerű*" küldetésében meggyőzte a nemzetet a függetlenségi törekvésekről való lemondás szükségességéről. Horváth írására nem kisebb egyéniség, mint Kossuth Lajos reagált: egy levelében annyit jegyzett meg Horváth munkájáról, hogy szerzője megtagadott „*minden kegyeletet a múlt idők szent emlékétől*". Horváth mindazonáltal egy tapodtat sem hátrált e kritika hatására: az ilyen jellegű kifogások ugyanis szerinte pusztán abból származnak, hogy megfogalmazóik megmaradtak egyfajta értetlen gyermekkorban, ami nem tűr mást, csak dicséretet, az érett

58 Ebben a fejezetben több gondolatot átvettem az osztrák, magyar és cseh történeti érvelés és történeti mesternarratívák összevetéséből. Tarafás 2021.

59 Vö. Wheatley 2023. 103–141.

60 Beksics 1903. 18.

férfiak szelleméhez azonban csak a bálványozástól mentes, meztelen igazság méltó.[61]

Horváth itt kifejtett történelemszemléletének alapelemei – amelyekből több már Kemény Zsigmond munkáiban megtalálható – a későbbi kiegyezéspárti publicisták munkáiban is beazonosíthatók, jóllehet kevésbé radikális formában. Beksics Gusztáv hasonlóan hangsúlyozza Magyarország és Ausztria szoros kapcsolatának történelemből levezetett szükségességét, nála azonban kölcsönös Ausztria és Magyarország egymásrautaltsága.[62] Ifjabb Andrássy Gyula munkáiban a magyar történelem szereplőit aszerint rangsorolja, hogy mennyiben ismerték fel a nemzetközi tendenciákat és mennyiben követték a nyugati orientációt. A Habsburg-ház uralma ábrázolásában már a vegyesházi királyok idején megmutatkozó természetes folyamat logikus folytatása, míg bármilyen, kelet felé gravitáló mozgalom csakis esetleges lehet.[63]

A függetlenségpárti szerzők ezzel szemben éppen Ausztria és Magyarország kapcsolatának képtelenségét hangsúlyozták. Beöthy Ákos szerint Ausztria gépies jellege a történelem során végig és a jelenben is összeegyeztethetetlen Magyarország organikus természetével. Beöthy ábrázolásában a függetlenségi mozgalmak megítélésében nem nemzetközi esélyeik mérlegelése kell hogy elsődleges szempont legyen, hanem csakis jogosságuk, amelyet mindig megítél a felkelőknek a gépies és szószegő Habsburg-házzal szemben.[64] A századfordulón író Beöthy nézeteinek előzménye is beazonosítható már a hatvanas évek végétől: Horváth egyik névtelenségbe burkolódzó vitapartnere fogalmazta meg azt a tételt, miszerint a birodalom és Magyarország fejlődése csakis a másik kárára teljesedhet ki. A Habsburg-uralmat pedig ábrázolásában már I. Ferdinánd korától a szószegés és Magyarország jobbágytelepnek tekintése határozza meg.[65]

Ismeretes módon a politikai szféra közjogi megosztottsága a történelemtudományon belül is jelentkezett – több kortárs ezt a jelenséget természetesnek ítélte. A magyar történetírás történetéről szóló munkájában például Alexander Flegler kijelentette: „*Lehetetlen, hogy a nép képviselői és a korona közt létrejött s az ünnepélyes koronázással megpecsételt kiegyezés ne hatna vissza határozottan a történelmi tanulmányok szellemére*."[66] Flegler azonban ezt a visszahatást csak egy módon tartotta elképzelhetőnek: a történelemtudomány szerinte a függetlenségiek nézeteinek illuzórikus voltáról rántja majd le a leplet, s a történelem a hatvanheteseket fogja igazolni. Mikó Imre, a Történelmi Társulat első elnöke ünnepi beszédében hasonló nézeteknek adott hangot: a valóságos, mitikus elemektől megszabadított

61 Horváth 1868.
62 Például: Beksics 1896.
63 Andrássy 1901; Andrássy 1905.
64 Beöthy 1900.
65 Válasz a válaszra 1868.
66 Flegler 1877. 264.

történelem kutatása és ennek a nagyközönség körében való elterjesztése a realitásokkal számoló, illúzióktól mentes politikai gondolkodás és cselekvés megalapozója kell hogy legyen. Nála a történelemtudomány küldetése kapcsán jelenik meg Horváth Mihály és a kiegyezéspártiak önmagáról és ellenfeleiről alkotott képe, a racionális felnőtt *versus* az irracionális gyermek ellentétpárja: „*Míg lepke után szalad a gyermek*", mondja Mikó, „*senki nem mondja ifjúnak; míg történeteinek mesés hajdanán és mythologiai képeken kapkod valamely nemzet, nem illeti meg a férfiasultság díszes czíme*."[67]

Mikó és Flegler kívánsága nem teljesült, a 67-es–függetlenségi ellentét – historiográfiai összefoglalóink egybehangzó véleménye szerint[68] – a történelemtudományon belül is jelentkezett, előbbi legeklatánsabb képviselőjének Fraknói Vilmost, utóbbiénak Thaly Kálmánt szokás tekinteni. Mindazonáltal harmadik vagy elkerülő út is létezett, Marczali Henriket pedig ide számítja a historiográfiai szakirodalom jelentős része, és Marczali maga is kijelentette, hogy sem a kurucok, sem a labancok pártjához nem tartozik.

II. József koráról szóló munkájának következtetései alapvetően kérdőjelezték meg a korszak hagyományos megítélésének értelmezési kereteit. Egyrészt bemutatta, hogy a függetlenség szempontjából hanyatlásként megítélt korszak gazdasági szempontból a fejlődés időszaka volt, másrészt azonban az ország gazdasági viszonyait ezzel együtt is elmaradottnak ítélte, amiért az udvar gyarmatosító politikáját tette felelőssé. Marczali mind a hagyományos kuruc, mind az aulikus történelemszemlélettel szembement, végül emiatt kuruc oldalról érte támadás.[69]

Azt valamennyi historiográfusunk bizton állítja, hogy Marczali a kiegyezést elfogadta, emellett Tisza Istvánnak is csodálója volt, akit személyesen is ismert. Visszaemlékezéséből, amelyet természetesen annak tudatában kell olvasnunk, hogy már a húszas évek végén íródott, az olvasható ki, hogy a függetlenségi érzelmeit Marczali gyerekkorára datálta, a kiegyezés szükségességét és helyességét pedig már tanulmányai után, érett fővel látta tisztán. (Angyal Dávid önéletírásában egyébiránt szinte teljesen megegyező elbeszélést találunk.[70])

A továbbiakban azt mutatom be, hogy Marczali miként ábrázolta Ausztria és Magyarország viszonyát a Szilágyi Sándor által szerkesztett millenniumi, tízkötetes munkában, valamint saját, 1911-ben megjelent összefoglaló művében. Az összefoglaló munkáknak, hasonlóan az előző két fejezet forrásaihoz, a szakmai mellett közéleti aspektusuk van: a történeti

67 Mikó 1867. 13.

68 Például Romsics 2011. 125.

69 Thaly Kálmán részéről, aki a munkát azon „*veszedelmes irányhoz*" sorolta, amelynek célja meglátása szerint „[a] *régi, nemzeties szellemet megtagadva, átvinni a modern lágymeleg és folyvást alább-alább transigáló politika irányát a múltba; tömjénezni a bécsi udvari köröknek, dicsőíteni a reactiot s a clérust*". Thaly 1882. 479. Vö. Marczali 1915; R. Várkonyi 1961.

70 Angyal 1971.

összefoglalók, ahogyan Pierre Nora rámutatott, reprezentatív művek, amelyek mindig a kollektív emlékezet közvetlen formálásának igényével készülnek.[71] A nemzet „nagyregényei" ezek, amelyek megmutatják, honnan jött és merre tart, mi a közösség missziója, helye a világban – ennek megfelelően a történész kénytelen ítéletet alkotni azon történeti eseményekről és személyiségekről, amelyek és akik a felvázolt fejlődési úton előremozdították a közösséget vagy ellenkezőleg, gátolták annak vizionált fejlődését. A korszak jelentős „pozitivista" történészei, mint például a cseh Jaroslav Goll ezen kényszer miatt ellenszenvvel tekintett a műfajra.[72]

Bocskai István felkelése, ahogyan azt ifjabb Andrássy idézett munkájában is láthatjuk, a kiegyezés előképéül szolgált a korszak történeti diskurzusában. Ez nemcsak Magyarországon volt így, a Lajtán túlról is akad rá példa.[73] Marczali 1911-es szintézisében egyértelműen „*első kiegyezés*"-ről beszél. A történész szemében a felkelést lezáró béke annyiban tekinthető a kiegyezés előképének, hogy a magyar szabadságjogok biztosításába az osztrák örökös tartományokat is bevonta, és szövetségre lépett az udvari politika ellen szintén állandó küzdelmet folytató, Lajtán túli rendekkel is. Ez Marczali meglátásában Bocskai „*államférfiúi belátásának legfőbb emléke*".[74] Bocskai kiegyensúlyozott, a körülményekhez bravúrosan alkalmazkodó politikáját tankönyvében is méltatja a kiegyezéssel vont explicit párhuzam nélkül.[75]

Ennél még egyértelműbb kiszólás található kortársai felé 1911-es munkájának a szabadságharcot bemutató passzusaiban. Marczali egyértelműen állást foglal a március 15. kontra április 11. vitában. 1898-ban ismeretes módon komoly vitákat generált, hogy a kormányzat az ötvenedik évfordulót (és egyben a szabadságharc hivatalos ünnepnapját) az Ausztria-ellenes fennhangoktól sem mentes, ám a valós gyakorlatot jelentő március 15. helyett áprilisi 11-ét, az áprilisi törvények szentesítésének napját tette meg ünnepnapnak. Bár Marczali megítélésében március 15. mérföldkövet jelentett, mivel ez volt az a pillanat, amikor a nemzeti eszme tökéletes összhangba került a haladás általános eszméjével, világossá teszi, hogy ez csupán egy szép nap, a történelmi eseményt a részleteiben bemutatott áprilisi törvények szentesítése jelenti. „*Hivatalos ünnepnapja ez nemzetünknek és méltán: léte egy magasabb fokra jutását ismerte el. Mint márczius 15-ike az ifjúságnak, úgy ez a meglettek komoly ünnepe*."[76] Itt tehát megint fölsejlik a gyermekek/ifjúk és meglett férfiak szembeállítása. Jelentőségét az is növeli, hogy Marczali 1911-es munkáját az egyetemi előadásai alapján írta, a korszakban pedig

71 Nora 1997. 40.
72 Plaschka 1955. 66.
73 Kralik 1913. 110.
74 Marczali 1911. 460.
75 Marczali 1894. 133.
76 Marczali 1911. 652–656.

egyre radikalizálódott az egyetemi ifjúság, és egyre erélyesebben adott hangot az ország közjogi helyzetével kapcsolatos elégedetlenségének.[77]

Mindezzel azonban éles kontrasztot alkot az e munkákban közvetített, jobbára implicit módon tetten érhető értékrend. Ezt vizsgálva kissé el kell szakadni attól az eszmetörténeti módszertől, amely a szerző szándékát, motivációit vizsgálja, és úgy kell kezelni a diskurzusokat, mint amelyek kimondásuk pillanatában önálló életre kelnek, mikor bekerülnek abba a diszkurzív mezőbe (kontextusba), ahol hatásukat kifejtik.[78]

Ausztria már 1526 előtt is baljós, átokszerű tényezőként veti árnyékát Magyarországra Marczali ábrázolásában. 1911-es munkájában a történész az I. Albert halála utáni bonyodalmakat – amelyekhez magának a Habsburg uralkodónak már nem sok köze volt – hozza kapcsolatba a későbbi Habsburg uralommal: „*Mindeddig a magyar birodalom lélekben egységes. Rendek, nemzetiségek egyaránt meghajolnak a szent korona személye, a király személye előtt.* (…) *Szinte fátumszerű, hogy ezen páratlanul szilárd szerkezet a Habsburgok első uralomrajutásával indul bomlásnak*."[79] Emellett Marczali meglátásában a magyarság többet szenvedett egyetlen Habsburg uralkodó (I. Lipót), mint bármely török szultán alatt. Az 1687-es országgyűlésen felmerült Habsburg igényeket jogosnak ítéli, mivel meglátása szerint a korszakban amúgy is csupán két, düledező birodalom (a német és a lengyel) volt választókirályság, az abszolutizmus pedig mindenhol napirenden volt Európában, mindazonáltal „*nálunk az állami hatalomnak a központosítása nem az ország érdekeit volt hivatva szolgálni, hanem ellenkezőleg* (...) [k]*oldussá is kellett tenni Magyarországot*."[80] Ezt középiskolásoknak szánt tankönyvében sem gondolja másként, mindazonáltal megfogalmazása jóval visszafogottabb.[81]

Mindezért Marczali nem az uralkodók személyét hibáztatja, akik – talán I. Lipót kivételével – még rokonszenvesek is lehetnek. Magyarország romlását a tanácsadók és az udvar idézik elő, amely kifejezetten bécsiként jelenik meg munkájában. A millenniumi szintézis nyolcadik kötetében III. Károly elfogulatlanságának okát abban látja Marczali, hogy Károly nem Bécsben nevelkedett, ahol „*alig volt képzelhető más kormány, mint olyan, mely provinciát lát hazánkban*". A tanácsadók felelőssége még hangsúlyosabb középiskolás tankönyvében.[82] A jól ismert ősi toposz, ami Deák *Húsvéti cikk*ében is megjelenik, egyrészt természetesen felmenti az uralkodókat a felelősség alól, másrészt azonban ellenkező irányba is elsülhet, amennyiben eleminek és nehezen megváltoztathatónak mutatja be Ausztria és Magyarország együtt-

77 M. Lovas 2017. 338.

78 Ehhez a megközelítéshez: Foucault 1969.

79 Marczali 1911. 313.

80 Marczali 1911. 536.

81 Marczali 1894. 154.

82 „*Bár az ország felszabadítása a nemzet nagy áldozatával történt, és a király annyiszor megfogadta a törvények megtartását, tanácsosai a háború alatt, és még inkább azután úgy bántak Magyarországgal, mint meghódított országgal.*" Marczali 1894. 154.

élésének mételyező jellegét. A probléma a bécsi körök hosszú időtartamba íródó politikai kultúrájában rejlik, amit nem oldanak meg biológiai tényezők, mint egy-egy elviselhetetlen uralkodó esetében.

Bécs Magyarországot kiszipolyozó politikájának leírására Marczali is a „*gyarmat*" fogalmát használja. „*Így tette az a rendszer* – írja 1911-es munkájában – *gazdasági tekintetben jogtalan gyarmattá hazánkat*."[83] A millenniumi összefoglaló vonatkozó fejezetében is hasonló véleményt fogalmaz meg: „*Az austriai aristokratia és különösen a tisztviselők és udvari emberek, körülbelől ugy nézték hazánkat, mint a spanyol conquistadorok korában Amerikát*".[84]

Mindemellett az Ausztriával való kapcsolat megítélésére az is rányomja bélyegét, hogy a szerző ítélete szerint a legnagyobb értéket a nemzet függetlensége jelenti: „*Nemzetre nincs nagyobb kincs függetlenségénél*" – írja 1911-es munkájában.[85] A függetlenség mint alapvető érték nemcsak Ausztria vonatkozásában jelenik meg, hanem a korábbi korszakok értékelésében is elsőrendű szempontként lép elő. Marczali lépten-nyomon világossá teszi, hogy az ideális fejlődési út nem is egy Ausztriával kötött méltányosabb kapcsolat lett volna, hanem a teljes elszakadás. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata kapcsán írja: „*Nagy momentum volt ez Kelet-Európa történetében.* (…) [M]*ég egyszer úgy lehetett volna az ügyeket intézni, hogy Magyarország lengyel szövetségben, Ausztriától függetlenül fejlődhessék*."[86] Marczali az ónodi trónfosztást is nagy momentumnak minősíti: bár a magasztos szónak nem felelt meg a tett, írja, mégis a függetlenség álma legalább szóban megvalósult. A Rákóczi-felkelésről mondott végső ítélete is ebbe az irányba mutat. A mozgalom eredeti és helyes céljaként a teljes elszakadást jelöli meg, nem az Ausztriával való viszony méltányossá alakítását: „*Bárminő szomorú volt a forradalom vége, lefolyása mégis erőt mutatott és eredménye nagy javára vált a magyarságnak*. (…) Nem bírta ugyan elszakítani Magyarországot Ausztriától (…), *de Magyarországnak mégis nemcsak nyugalmat szerzett, hanem oly közjogi állást is, melyből visszafoglalhatta nagy részét annak, ami elvesztett*."[87]

A függetlenség nemcsak a történész ítéletének legfontosabb támpontja, de ábrázolásában az általa felelevenített történeti cselekvők értékrendjének is legfontosabb eleme, amely felülír vallást, osztályt és származást. A millenniumi szintézis második kötetében, a magyarság és az újonnan felvett vallás, a kereszténység vonatkozásában írja: „*Szemökben eleinte csak a nevek, a külsőségek változtak; a lényeg: a nemzet hatalma és függetlensége, az Árpádház uralma* (…) *nem is forgott kérdésben*."[88] A pogány lázadás motivációit pedig a következő módon magyarázza: „*Azzal a kérlelhetetlen egyszerű logikával melylyel a nagy tömegek gondolkoznak, egész Magyarország levonta a követ-*

83 Marczali 1911. 570.
84 Marczali 1898. 94.
85 Marczali 1911. 675.
86 Marczali 1911. 482.
87 Marczali 1911. 554. Kiemelés tőlem – T. I.
88 Marczali 1896. 32.

keztetést az utolsó félszázad történetéből. Míg pogány volt a nemzet, független, hatalmas volt, ellenségeinek réme."[89] Tankönyvében hasonló megfogalmazást találunk: a pogány lázadás vallásos tartalma másodlagos a függetlenség vágyához képest. „*A magyar mihez sem ragaszkodott jobban, mint szabadságához, és midőn a német iga ellen küzd, nemcsak az ősi vitézséget hivta segítségre, hanem az ősi hitet is az új idegen hit, a kereszténység ellen*."[90]

Következtetések

A tanulmányban azt igyekeztem megközelíteni, hogy miként helyezhető el a Habsburg Birodalom, valamint a birodalom és Magyarország viszonya Marczali Henrik gondolkodásában. Az első fejezet az életmű egy különleges darabjában kereste a választ a kérdésre: Marczali előadássorozatában, amelyben szinte már történelemfilozófiai igénnyel vázolta fel a világtörténelmet hajtó tendenciákat és explicit módon definiált a nemzettel kapcsolatos kulcsfogalmakat. Ennek alapján megállapítható, hogy Marczali osztotta korának nemzetcentrikus világképét – a forrás értéke éppen abban áll, hogy e világképet fogalmi igényességgel és rendszerezve mutatja be. E gondolkodásmódnak a Habsburg Birodalom egyfajta anomáliája volt – olyasvalami, amelyet egyszerűen nem lehetett maradéktalanul integrálni a világképbe. Heinrich Friedjung könyvéről írt recenziója arra enged következtetni, hogy a „jó osztrák" Marczali számára az összbirodalmi törekvések támogatóit jelölte, így nem volt összeegyeztethető a „jó magyarral".

Történeti összefoglaló munkáiban és tankönyvében kettősséget tapasztalhatunk: bizonyos szöveghelyek szinte kifejezetten saját jelenének való kiszólásként értelmezhetők, Marczali ezekben a kiegyezési rendszer támogatójaként tűnik fel, ami összhangban van visszaemlékezéseivel. E munkák általános történelemszemlélete és közvetített értékrendje azonban jobbára az ellenkező irányba mutatnak és közelebb állnak a függetlenségi publicisták történeti érveléséhez, mint a hatvanhetesekéhez. Nem gondolnám azonban, hogy ez Marczali intellektuális őszinteségét teszi kétely tárgyává – inkább illeszkedik a dualizmus korának furcsa kettős nyelvezetébe.[91]

Ebbe az irányba mutat az is, hogy a Marczalinál tapasztaltak tökéletesen illeszkednek a korszak jelentős történeti összefoglalóinak szelleméhez. Az nem túlságosan meglepő, hogy Acsády Ignác károsnak látta Magyarország és Ausztria viszonyát, az azonban már igen, hogy Fraknói Vilmos is hasonlóképp látta, egy ponton például arra utalt, hogy a birodalommal fennálló

89 Marczali 1896. 38.

90 Marczali 1894. 27.

91 Erre személetes példa, hogy amikor a hatvanhetes sajtó a függetlenségiek azon rendszeresen hangoztatott fordulata ellen érvelt, miszerint „*Magyarország Ausztria gyarmata*", nem egyfajta partnerségre, kölcsönös értékeken és érdekeken alapuló viszonyra utalt, hanem azt bizonygatta, hogy a kiegyezési rendszerben Ausztriának erre már nincs lehetősége. Tarafás 2020. 60.

kapcsolat mind Ausztriát, mind Magyarországot megbénította, mindkét fél stagnálásához vezetett: „*De ezen törekvés egyfelől* [ti. a németesítés], *s másfelől az ellenzéki állhatatosság folyvást fennmaradt; minek következménye lőn az országnak s vele a birodalomnak stagnatiója*".[92]

Mindez mindenekelőtt azt sugallja, hogy a dualizmuskori magyar történészek viszonyulását Ausztriához érdemes árnyaltabban, összetettebben elgondolnunk, mint az eddigi 67-es versus 48-as felosztás.

Források

Andrássy 1901	Andrássy Gyula: *A magyar állam fönnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai.* I. kötet. Budapest, 1901.
Andrássy 1905	Andrássy Gyula: *A magyar állam fönnmaradásának és alkotmányos szabadságának okai.* II. kötet. Budapest, 1905.
Angyal 1971	Angyal Dávid: *Emlékezések.* London, 1971.
Beksics 1896	Beksics Gusztáv: *A dualisztikus monarchia.* Sepsiszentgyörgy, 1896.
Beksics 1903	Beksics Gusztáv: *Közjogunk és nemzeti törekvésünk.* Budapest, 1903.
Beöthy 1900	Beöthy Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány.* Budapest, 1900.
Flegler 1877	Flegler Sándor: *A magyar történetírás történelme.* Budapest, 1877.
Frankl 1873	Frankl Vilmos: *A magyar nemzet története.* III. Pest, 1873.
Friedjung 1876	Friedjung, Heinrich: *Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältnis Österreichs zu Ungarn und Deutschland.* Leipzig, 1876.
Friedjung 1908	Friedjung, Heinrich: *Österreich von 1848 bis 1860.* Berlin, 1908.
Friedjung 1919	Friedjung, Heinrich: *Historische Aufsätze.* Berlin, 1919.
Horváth 1867	Horváth Mihály: Horváth Mihály beszéde. *Századok* 1. (1867):1. 3–11.
Horváth 1868	Horváth Mihály: *Kossuth Lajos újabb leveleire.* Pest, 1868.

92 Frankl 1873. 93.

Ipolyi 1885	Ipolyi Arnold: A történelem s a magyar történeti szellem. In: *A Magyar Történelmi Társulat 1885. jul. 3–6. napján Budapesten tartott Congressusának irományai.* Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1885. 1–21.
Kralik 1913	Kralik, Richard von: *Österreichische Geschichte*. Wien, 1913.
Leroux – Reynaud 1836	*Encyclopédie nouvelle ou dictionnaire philosophique, scientifique, littéraire et industriel offrant le tableau des connaisances humaines au dix-neuvième siècle par une société des savans et de littérateurs.* Dir. Leroux, P. – Reynaud, J. Paris, 1836.
Marczali 1892	Marczali Henrik: *A legújabb kor története 1825–1880.* Budapest, 1892.
Marczali 1894	Marczali Henrik: *Magyarország története középfokú iskolák számára.* Budapest, 1894.
Marczali 1896	Marczali Henrik: *Magyarország története az Árpádok korában.* Budapest, 1896. (A magyar nemzet története 2.)
Marczali 1898	Marczali Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig.* Budapest, 1898. (A magyar nemzet története 8.)
Marczali 1905	Marczali Henrik: *A nemzetiség történetbölcseleti szempontból.* Budapest, 1905. (Népszerű Főiskola Könyvtára 1.)
Marczali 1908	Marczali Henrik: A szabadságharcz és a Bach-korszak osztrák világításban. *Budapesti Szemle* 135. kötet (1908):381. 321–328.
Marczali 1911	Marczali Henrik: *Magyarország története.* Budapest, 1911.
Marczali 1915	Marczali Henrik: Érdemleges jelentés Szekfű Gyula magántanári képesítéséről. Budapest, 1915. április 14. Idézi: Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága.* Budapest, 2022. 205–208.
Marczali 1929	Marczali Henrik: Emlékeim 8. *Nyugat* 22. (1929):17. 295–302.
Mikó 1867	Mikó Imre: Gr. Mikó Imre elnöki beszéde. *Századok* 1. (1867):1. 12–16.

Thaly 1882 — Thaly Kálmán: Lánczy Gyula „Széchényi Pál kalocsai érsek" című tanulmányáról. *Századok* 16. (1882):1. 479–492.

Treitschke 1886 — Treitschke, Heinrich: *Deutsche Geschichte im Neunzehnten Jahrhundert.* II. Leipzig, 1886.

Válasz a válaszra 1868 — Sz.n.: *Válasz a válaszra Horváth Mihálynak.* Pest, 1868.

Irodalom

Beller 1989 — Beller Steven: *Vienna and the Jews, 1867–1938. A cultural history.* Cambridge – New York – Port Cheste – Melbourne – Sydney, 1989.

Dénes 2022 — Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága.* Budapest, 2022.

Foucault 1969 — Foucault, Michel: *L'archéologie du savoir.* Paris, 1969.

Furet 1995 — Furet, François: *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle.* Paris, 1995.

Gergely 1988 — Gergely András: Az értelmiség tájékozódása. (A *Budapesti Szemle* a Bach-korszakban). In: *Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában.* Szerk. Németh G. Béla. Budapest, 1988. 251–285.

Hayes 1994 — Hayes, Bascom Barry: *Bismarck and Mitteleuropa.* London – Toronto, 1994.

Hermann 2017 — Hermann Róbert: Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc a *Századok* hasábjain. *Századok* 151. (2017):1. 25–38.

Judson 2006 — Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria.* Cambridge (MA), 2006.

Kirchhoff 2001 — Kirchhoff, Jörg: *Die Deutschen in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Ihr Verhältnis zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918).* Berlin, 2001.

M. Lovas 2017 — M. Lovas Krisztina: *A márciusi ifjak nemzedékének emlékezete a március 15-i ünnepségek tükrében. Március 15-e és április 11-e megünneplése 1848–1898 között (kitekintéssel 1918-ig).* Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2017.

McGrath 1974 — McGrath, William J.: *Dionysian Art and Populist Politics in Austria.* New Haven – London. 1974.

Lajtai 2013 — Lajtai L. László: *„Magyar nemzet vagyok." Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa.* Budapest, 2013.

Nora 1997 — Nora, Pierre: Entre mémoire et histoire. In: *Les lieux de mémoire I. La république.* Dir. Nora, Pierre. Paris, 1997. 23–43.

Plaschka 1955 — Plaschka, Richard Georg: *Von Palacký bis Pekař: Geschichtswissenschaft und Nationalbewusstsein bei den Tschechen*. Graz – Köln, 1955.

R. Várkonyi 1961 — R. Várkonyi Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása.* Budapest, 1961.

Romsics 2011 — Romsics Ignác: *Clio bűvöletében: magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011.

Szijártó 2014 — Szijártó István: *A történész mikroszkópja: a mikrotörténelem elmélete és gyakorlata.* Budapest, 2014.

Tarafás 2016 — Tarafás Imre: Egymás tükrében. A magyar történetírás a *Český časopis historický*ben, a cseh történetírás a *Századok*ban a dualizmus korában. *Századok* 150. (2016):5. 1175–1202.

Tarafás 2020 — Tarafás Imre: Civilizáló gyarmat: a „civilizáció", a „gyarmat" és a „barbár" a dualizmuskori magyar és birodalmi történeti összefoglalók diskurzusában. *Sic Itur ad Astra* 28. (2020):71. 57–75.

Tarafás 2021 — Tarafás, Imre: Oesterreich ist eben Oesterreich. Politics and Community Histories in the Austro–Hungarian Empire. *Historical Studies on Central Europe.* 1. (2021):2. 166–205.

Tarafás 2022 — Tarafás Imre: „*Németnek születtem, de az vagyok-e még mindig?*" Identitásválság diskurzusok „német-Ausztriában", 1866–1914. *Világtörténet* 44. (2022):1. 5–34.

Wheatley 2023 — Wheatley, Natasha: *The Life and Death of States. Central Europe and the Transformation of Modern Sovereignty.* Princeton – Oxford, 2023.

Wingfield 2007 — Wingfield, Nancy M.: Emperor Joseph II in the Austrian Imagination up to 1914. In: *The Limits of Loyality. Imperial symbolism, popular allegiances, and state patriotism in the late Habsburg Monarchy.* Eds. Cole, Laurence – Unowsky, Daniel L. New York – Oxford, 2007. 62–85.

Zahra 2010 — Zahra, Tara: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69. (2010):1. 93–119.

"Never Have I Been a Good Austrian" Henrik Marczali and the Habsburg Empire

by Imre Tarafás

(Summary)

The study examines how the Habsburg Empire can be situated in Henrik Marczali's view of history. I begin by examining the implications of Marczali's concept of nation and his views on the dynamics of world history for the empire in his work on the question of nationhood. I will then analyse his review of the Austrian author, who advocated a total imperial approach, and finally I will examine his position on the question of the Compromise and the historical representation of Austro-Hungarian relations in his summary historical works. The final conclusion of the paper is that in Marczali's world-historical view of the Empire, it represented a kind of anomaly, and although the historian's explicit statements were in favour of maintaining the system of conciliation, the lessons of his historical portrayal of the Austro-Hungarian relationship implied the harmfulness of this relationship.

Törő László Dávid

Professzionális történész a dilettáns szerepében: Marczali Henrik 1912-es alkotmánytörténeti vitája[1]

A neves professzionális történész, Marczali Henrik 1910-ben a magyar alkotmánytörténetről, 1911-ben pedig a magyar alkotmányjogról írt szintézist német nyelven, ráadásul egy komoly jelentőségű könyvsorozat keretén belül. Alkotmányjogi könyvét széles körű és elutasító kritika fogadta: a hazai közjogászok nem nézték jó szemmel, hogy egy történész alkotmányjogról ír, mégpedig külföldi közönség számára. Olyan meghatározó jogászok ragadtak tollat, mint Schiller Bódog, Polner Ödön, Ferdinándy Gejza, Eöttevényi-Nagy Olivér, hogy részletesen elemezzék Marczali művét. A könyvről az osztrák publicisztika és közjogtudomány is megemlékezett, vegyes hangnemben. A terjedelmes visszhang ellenére a vita feledésbe merült, később elsősorban csak a közjogászok és jogtörténészek hivatkoztak rá, többnyire elrettentő példaként. Tanulmányom a vita rekonstruálásán, a felek érvelésének bemutatásán kívül arra is választ keres, hogy ez az összecsapás később miért vált elfeledetté, és milyen tanulságok vonhatók le mindebből a professzionalizációs diskurzusokra nézve? Külön kitérek majd Marczalinak az osztrák szerzőkkel folytatott vitájára is, és felteszem a kérdést, volt-e különbség a hazai és az osztrák recepció között.

Ungarisches Verfassungsrecht (1911)

Marczali magyar alkotmányjogi könyve a nemzetközi hírnévnek örvendő heidelbergi jogtudós, Georg Jellinek (1851–1911) könyvsorozatában (*Das öffentliche Recht der Gegenwart*) jelent meg, annak 15. köteteként. A sorozat célja az volt, hogy egy-egy ország közjogát tudományos alapokon, ismeretterjesztő formában tárja a nemzetközi közönség elé. Jellinek hírnevét elsősorban 1900-ban megjelent, általános államjogról írt műve (*Allgemeine Staatslehre*) alapozta meg, ám a történelem témája sem volt idegen a jogtudóstól, ezért a historiográfiai szakirodalom szerint kortárs alkotmánytörténészekre is hatott.[2] Egy ilyen sorozat részeként megjelenő mű tehát reprezentatív jellegű volt, s nagy presztízst jelentett Marczalinak. A probléma abból adódott, hogy a könyvsorozat többi kötetével szemben, amelyeket az adott ország egy-egy közjogásza készített el, a magyar alkotmányjogról egy történész írt szintézist. Ez nyilván súlyosan érintette a magyar (köz)jogtudósi szakmát, akik később is fontosnak tartották, hogy valamilyen magyarázatot találjanak erre az anomáliára.

1 A tanulmány elkészítését a Bolyai János ösztöndíj (BO/00246/23/2) támogatta.

2 Grothe 2005. 97–98.

(cc) BY-NC-ND

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.12.

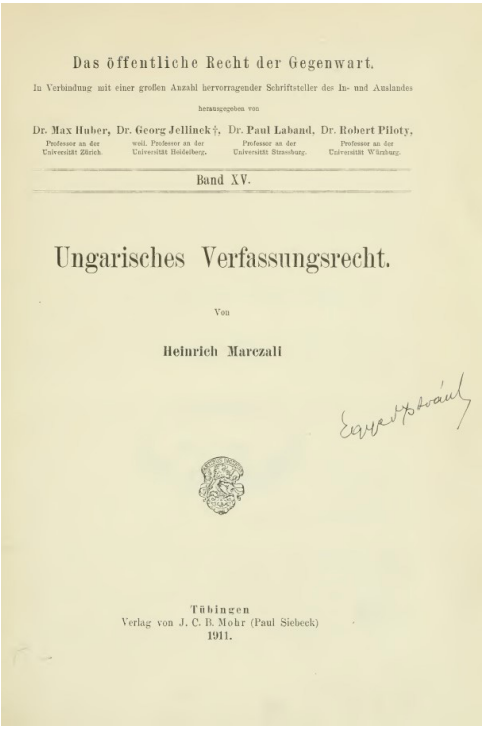
Das öffentliche Recht der Gegenwart.

In Verbindung mit einer großen Anzahl hervorragender Schriftsteller des In- und Auslandes herausgegeben von

Dr. Max Huber, Professor an der Universität Zürich. Dr. Georg Jellinek †, weil. Professor an der Universität Heidelberg. Dr. Paul Laband, Professor an der Universität Straßburg. Dr. Robert Piloty, Professor an der Universität Würzburg.

Band XV.

Ungarisches Verfassungsrecht.

Von

Heinrich Marczali

Tübingen
Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
1911.

1. kép – Marczali Henrik: Ungarisches Verfassungsrecht

Eredetileg Nagy Ernő közjogász írta volna meg a művet,[3] azonban sorozatos, több évig tartó késlekedései miatt Jellinek végül mást választott. Erről Csekey István, Nagy Ernő tanítványának visszaemlékezéséből értesülünk. A pályáját a dualizmus idején kezdő, Heidelbergben és Berlinben ösztöndíjjal tanuló és a magyar történészekkel is jó kapcsolatot ápoló Csekey István jogtudós 1931-ben így idézte fel Marczali megbízatását.

> *„Hogy miként állapodott meg Jellinek a tőle annyira kifogásolt magyar közjog megírását illetően végre is Marczali személyében, annak érdekes történetét maga beszélte el nekem 1910 nyarán Heidelbergben. A felett való bosszúságában, hogy az egyre késlekedő Nagy Ernő nem szállította neki kellő időre a kéziratát, Pulszky Polyxena ajánlatára Marczalit, a budapesti egyetemen a magyar történelem tanárát volt kénytelen megbízni a magyar alkotmányjog megírásával. Jellinek azonban e választással éppenséggel nem érte el a fenti cikkében ismertetett célkitűzését, mert Marczali nem volt az a szakerő, akit ő keresett, sőt a súlyos jogászi feladatot, amely, úgy látszik Nagy Ernőnek is szinte elháríthatatlan nehézséget okozott, a szakbírálat egybehangzó véleménye szerint nem sikerült megoldania.”*[4]

Marczalinak a Pulszkyakkal való szoros kapcsolatát tekintve,[5] a kiválasztásban valószínűleg Pulszky Polyxénának is lehetett szerepe, azonban Csekey nem említi meg, hogy az alkotmányjogi könyvről szóló megbízás

3 Márkus Dezső jogtudós és királyi törvényszéki bíró neve is felmerülhetett, legalábbis Marczali alkotmánytörténeti művének elején szerepel egy reklám a kiadó előkészületben lévő műveiről, s ott még Márkustól ígérték a magyar alkotmányjogi szintézis megjelentetését. Lásd a belső borítót itt: Marczali 1910.

4 Csekey 1931. 81.

5 Erről újabban lásd: Dénes 2022. 179.

2. kép – Pulszky Polyxéna

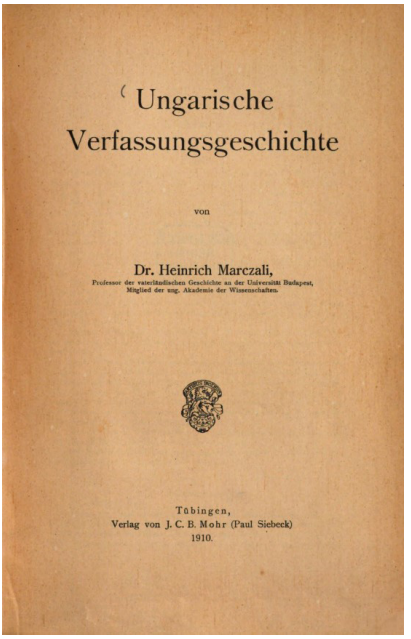

3. kép – Marczali Henrik: Ungarische Verfassungsgeschichte

nem a semmiből érkezett: Marczalinak 1910-ben alkotmánytörténeti munkája jelent meg ugyanannál a kiadónál (J. C. B. Mohr).

Melyek a nagy vitákat kiváltó mű fő jellemzői? Mindenekelőtt három vonást emelnék ki: a jogi kérdések *történeti* (Marczali által „genetikusnak" nevezett) feldolgozása, nagyon *kritikus* a katolikus egyházzal, a Szent Korona-tannal és az osztrák birodalmi gondolattal szemben, továbbá *egyenetlen*, politikatörténeti hangsúlyokkal terhelt szerkezet, amely magán viselte a műfaji keresztezés és kísérletezés jegyeit.

Ami a feldolgozás szemléletét illeti, Marczali kihívóan fogalmazta meg alaptételét: szerinte a magyar jogi intézményeket történetpolitikai és pszichológiai faktorok (elsősorban: az államhatalommal szembeni bizalmatlanság) alakították, ezért egyáltalán nem jogtudományi szemszögből érthetők meg igazán. A magyar alkotmányt csak „genetikusan",[6] a történeti adottságok összefüggéseiben lehet megközelíteni, ezért ő történészként vizsgálja majd tárgyát. A közjog ráadásul nem logikailag zárt rendszer, állandóan változik: „*Ami ma érvényes, holnap megváltozhat. Azok az erők azonban, amelyek ezt elérik, tovább élnek és hatnak, s segíthetnek a további fejlődés helyes megértésében.*"[7] A bevezető sorokat hosszas alkotmánytörténeti áttekintés követte, amely alapvetően hasonló volt az 1910-es mű szerkezetéhez.

6 A genetikus történetszemléletre később (a két világháború között) előszeretettel hivatkoznak majd Marczali tanítványai és a szellemtörténészek, különösen Hóman Bálint és Szekfű Gyula.

7 Marczali 1911. IV.

Marczali kevésbé intézmény-, inkább személyközpontú felfogással írt az alkotmánytörténetről, kedvenc történelmi szereplői Nagy Lajos és Mátyás király voltak. Ezzel szemben a kortárs jogtörténészek (különösen a Budapesti Tudományegyetemen magyar alkotmány- és jogtörténetet tanító Timon Ákos) az Aranybullában, valamint a Szent Korona-tanban látták a magyar nemzeti géniusz legmaradandóbb alkotásait – Marczalit ezek kevésbé érdekelték és inkább Mátyás 1486. évi törvényeit emelte ki.[8] A könyvben lévő történeti bevezetőben egyébként alkotmánytörténeti szempontból három szakaszra osztotta Magyarország történelmét: patrimoniális, rendi és nemzeti állam korszakára. Érdekes, hogy osztrák szerzőkhöz (például Harold Steinackerhez) hasonlóan a honfoglaló vezérek berendezkedését „*oligarchikus alkotmánynak*" és nem demokráciának (mint Timon Ákos) nevezte.[9]

A könyvön végighúzódik a katolikus egyházzal szembeni rendkívül kritikus álláspont. Marczali legfőbb problémája az volt, hogy a hazai katolikusok Róma helyett legtöbbször a magyar államhatalomnak engedelmeskedtek, így velük szemben inkább a protestánsok tartották ébren a demokratikus, alulról szerveződő ellenállás hagyományát.[10] A középkort tárgyaló részekben egyébként Marczali azért is elítélte az egyházat, mert a II. András idején fellépő gazdasági válság idején uszított a zsidók ellen.[11]

A kritika másik céltáblája a Szent Korona-tan volt, amellyel kapcsolatban egy teljesen egyedi értelmezést olvashatunk nála. Marczali nem fogadta el azt, hogy létezik a koronatannak és a koronához fűződő politikai eszméknek egy egységes jelentése. Szerinte a forrásokban a korona először kizárólag a király tulajdonaként, a király szimbólumaként jelenik meg, majd a 15. századtól, illetve inkább a 16. század elejétől két eltérő értelemben fordul elő: amikor az állam jelképét értik rajta, akkor „szent" jelző nélkül szerepel, szent koronáról viszont csak akkor írnak, amikor egy hűbéri felfogás jegyében a koronát, mint minden birtok legfőbb tulajdonosát nevezik meg.[12] Marczali az alkotmányos teóriák által elfedett társadalmi ellentéteket

8 Alkotmánytörténeti művében hosszan írt róluk, mert úgy vélte, ezekben a „modern állam körvonalai" olvashatók ki, például a jogállamiság elve. Marczali 1910. 55.

9 Marczali 1911. 1. A könyv irodalomjegyzékében megtalálhatók a magyar szerzőkkel sokat vitázó kortárs osztrák történészek (Gustav Turba, Harold Steinacker) művei is. Bár Marczali nem fogadta el osztrák birodalmi nézeteiket, szóhasználatukat időnként beépítette érvelésébe.

10 Marczali 1911. 137.

11 Marczali 1911. 2. A zsidó, muszlim vámszedők és uzsorások kizsákmányoló eljárása miatti jogos népharagért elsősorban a királyi hatalom kapzsiságát és az egyház felbujtását tette felelőssé alkotmánytörténeti munkájában (jóllehet az adószedőket is „tettestársaknak" nevezte, bár őket inkább csak eszközöknek tartotta egy hibás rendszerben): Marczali 1910. 20. Érdemes ezt a beszédmódot összehasonlítani a *Magyar történet* Hóman Bálint által írt részével, amelyben Hóman sokkal erősebb és ellenségesebb kifejezésekkel írt a II. András idején tevékenykedő zsidó és muszlim adószedőkről. Hóman – Szekfű 1935. 483.

12 Marczali 1911. 25–27.

is igyekezett láthatóvá tenni, amikor Werbőczy Tripartitumának koronafelfogását elemezte:

> „*Werbőczy szövege teljesen kifejezésre juttatja az egész elmélet feudális természetét. Soha nem volt igaz az a tantétel, hogy minden nemes egyenlő és egyenlő előjogokkal bír. A birtoktalan nemeseket törvényi úton adóztatták. Máskülönben a szabad királyi város, amely mint olyan földbirtokos volt, nemesnek és a szent korona tagjának számított, míg a polgárai nem voltak azok és nemesi birtokkal sem rendelkezhettek.*"[13]

Miután azonban az 1848. évi törvények eltörölték az ősiséget (a koronatan alapját),[14] a korona ma már csak az államot jelképezi. A Szent Korona-tan tehát nem egységes, korhoz és térhez kötött fogalom, és még csak különösebb jelentősége sincs a jelen kor számára: ez a kutatási eredmény harcos kihívás volt a korszak jogtörténészeivel és közjogászaival szemben, akik szerint a koronatanban foglalt, idővel sem változó alapelvek (a király és nemzet harmonikus egyesülése az államot jelképező koronában, a megosztott közhatalom eszméje) az egész magyar alkotmánytörténelemben tetten érhetők, és a jelen számára is alapvető (pozitív) üzenettel bírnak.

Az osztrák birodalmi gondolat bírálata és Magyarország monarchián belüli „gyarmati" státuszának tárgyalása visszatérő elemek a könyvben. Marczali támadta például a neves osztrák történész, Alfred von Arneth felfogását, aki az Osztrák–Magyar Monarchiát továbbra is csak Ausztriának volt hajlandó nevezni.[15] Különösen azonban a Mária Terézia idején bevezetett kettős vámrendszer gazdasági és társadalmi hatásai foglalkoztatták: Marczali szerint ugyanis e rendszer miatt nem fejlődhetett ki önálló magyar ipar és önálló polgári osztály: „*Egy évszázadon keresztül, 1751-től 1848-ig Magyarországot nem tartományként, hanem gyarmatként kezelték és zsákmányolták ki, e rendszer nyomai pedig még ma is érezhetők. Magyarországon nem fejlődhetett ki igazi polgárság.*"[16] A szerző végkövetkeztetése egyébként jóval pesszimistább, mint az 1910-es alkotmánytörténeti munkájáé: míg 1910-ben pozitív végkicsengéssel ért véget történeti áttekintése (kiemelve a dualizmus idején történő gazdasági, kulturális fejlődést),[17] addig az 1911-es alkotmányjogi munkája úgy értékelt, hogy a kiegyezés során a magyarok hozták a nagyobb áldozatot, hiszen lemondtak az önálló polgárság kifejlődéséről azért, hogy kialakuljon egy kompromisszumos együttélés az osztrákokkal.[18]

13 Marczali 1911. 28.

14 Az 1351 és 1848 között érvényben lévő ősiség elve szerint a nemes a Szent Koronától kapja birtokát, magvaszakadta után tehát az a koronára háramlik vissza.

15 Marczali 1911. 193.

16 Marczali 1911. 201.

17 Marczali 1910. 172.

18 Marczali 1911. 229.

A mű szerkezete rendkívül egyenetlen: Marczali a fennálló alkotmányos intézmények és szokások bemutatásánál gyakran kalandozik el vagy idéz terjengősen forrásokat. A koronázási szertartás leírása például különösen hosszadalmas, de a parlamenti obstrukció eseménytörténetére is részletesen kitért. Eközben rengeteg a hagyományos politikatörténeti (eseménytörténeti) fejtegetés, bár előfordulnak fantáziadús konstrukciók is (például, Marczali szerint az obstrukció az Aranybulla ellenállási jogának parlamentáris formája).[19] A szerző gyakran él politikai javaslatokkal, így visszatérően részletezi, hogy mit kellene megreformálni a dualizmus rendszerében.[20]

A kritikus recepció

Az első támadások Marczali könyve ellen a sajtóban jelentek meg. A *Pester Lloyd* 1911 februárjában még lelkesen számolt be arról, hogy hamarosan érkezik egy magyar közjogot feldolgozó mű Marczali tollából, amely biztosan „*objektív és hiteles módon*" fogja korrigálni a közjogi félreértéseket, hibákat.[21] Miután a könyv napvilágot látott, a Rákosi Jenő szerkesztette *Budapesti Hírlap* hívta fel a figyelmet Marczali munkájára, mint amely téves nézeteket tartalmaz, ezért alapos bírálatban kell részesíteni. A cikk szerint Marczali történészként jó hírnévnek örvend, alkotmányjoghoz viszont nem ért. Azért, mert „*az intézmények jogtörténeti fejlődését nem ismerteti, a dolgok mélyére sehol sem hatol, a jogelveket mellőzi, jogászi rendszere nincsen, a mi sajátos fölfogásunkat nem domborítja ki és művében sok olyat összehord, a mi sem nem közjog, sem nem jogtörténet, hanem vagy politikai események előadása, vagy politikai természetű fejtegetés, vagy közgazdasági kérdés*."[22] Még ugyanaznap jelent meg kritika a műről a bécsi *Neue Freie Presse* hasábjain. Az ismertető szerint a magyar közjogászok nagyon szeretnek a történelemre hivatkozni, ezért Marczali történészként különösen alkalmas a magyar alkotmányjog külfölddel való megismertetésére. Marczali műve remekül tükrözi a magyar közjog állapotát: kevés intézménytörténeti fejtegetés, sok politikatörténet van benne. Az osztrák lap a kritika mellett viszont Marczali hangnemét objektívnak nevezte.[23]

Miután a magyar és az osztrák sajtó is hírt adott a műről, közjogászok által írt, terjedelmesebb és komolyabb bírálatok is napvilágot láttak. Az elsőt a sorban Timon Ákos fiatal tanítványa, Schiller Bódog jelentette meg. Schiller szerint Marczali történészi módszere nem alkalmazható a közjog tárgyalásánál, mert a historikus a leírás technikájával él, míg a közjog

19 Marczali 1911. 85.

20 Marczali szerint például a szászok számarányukhoz képest túl sok képviselőt küldhetnek, sok „tiszta magyar" körzet pedig aránytalanul keveset. Marczali 1911. 91.

21 Das Staatsrecht Ungarns. *Pester Lloyd*, 1911. február 10. 5–6.

22 Marczali magyar közjoga. *Budapesti Hírlap*, 1912. január 14. 2.

23 „Ungarisches Verfassungsrecht" von Heinrich Marczali. *Neue Freie Presse*, 1912. január 14. 35.

4. kép – Schiller Bódog mestere, Timon Ákos

rendszerez. A közjog, hiába történetileg alakult ki, mégis zárt egésznek tekinthető. A történész csak új tényanyag feltárásával járulhat hozzá a közjog tárgyalásához, ám semmiképpen sem módszerrel vagy elbeszélési móddal, hiszen a történészi megközelítés nem alkalmas a zárt közjogi rendszer feldolgozására. Marczali nem elég fegyelmezett egy ilyen feldolgozás elkészítésére, túl sokat kalandoz és túlságosan felületes.[24] Schiller kritikája egyébként az egyetlen olyan a hazai recepcióban, amely legalább elviekben nem utasította el, hogy egy történész írjon közjogról: Georg von Below német történész példája a szerző szerint azt mutatja, hogy egy történésznek is lehet remek és alapos jogászi képzettsége.[25] Ami Marczali alkotmánytörténeti felfogását illeti, Schillernek természetesen a Szent Korona-tanról írtakkal volt a legnagyobb problémája. Szerinte a koronatan legfőbb tartalma nem a rá épülő birtokrend, ami ráadásul nem is feudális jellegű, hanem alapjaiban eltér a nyugati feudális gondolatkörtől. A tan legfontosabb tartalma tértől, időtől és nemzetfogalomtól független: a király és a nemzet között megosztott közhatalmat foglalja magában (e szerint mindegy tehát, hogy egy adott korban kik voltak a nemzet tagjai, vagy hogy létezett-e a valóságban nemesi egyenlőség).[26] Schiller azzal zárta cikkét, hogy Marczali ugyan jó magyar hazafi, ám könyvével mégis muníciót ad az osztrák történészek (különösen Harold Steinacker) számára.

A pozsonyi egyetem tanára, Polner Ödön már egy sokkal részletesebb tanulmánnyal jelentkezett a *Jogállam*ban. Polner szintén a szakmai illetékesség témájával kezdte írását: Magyarország közjogát „*csak szakbeli jogász írhatja meg.*"[27] Marczali műve nem közjog, hanem politikatörténet. Túlságosan terjengős: „*Nem tudjuk mit keres modern közjogi könyvben a koronázási*

24 Schiller, Felix: Ungarisches Verfassungsrecht. *Pester Lloyd*, 1912. február 18. 33.

25 Illetve, emlékezzünk Georg Jellinek példájára: ő jogtudósként is foglalkozott történelemmel.

26 Schiller, Felix: Ungarisches Verfassungsrecht. *Pester Lloyd*, 1912. február 18. 34.

27 Polner 1912. 337.

5. kép – Polner Ödön

szertartásnak az a terjedelmes, regényírói tollra méltó leírása."[28] Az obstrukció keletkezésének politikatörténetéről: „*Ily kérdések tárgyalása beleillik valamely napjaink politikai küzdelmeiről írott publicisztikai műbe, de nem a tételes közjogot ismertető munkába*."[29] Polner írásának érdekes ellentmondása, hogy bár visszatérően foglalkozik a szakmák (történész, jogász) határainak pontos kijelölésével, a diszciplínák elkülönítésével, maga is rendszeresen átlépi ezeket a határokat. Kétrészes könyvkritikájának jelentős része ugyanis nem a közjogi, hanem az alkotmánytörténeti részekkel foglalkozott (ez az ellentmondás, mint majd látni fogjuk, végigkíséri az egész hazai recepciót), s még olyan helyeken is rendszerint belebonyolódik történelmi fejtegetésbe, ahol a tételes jogi problémákról volt szó. Polner alapvetően kétségbe vonta Marczali történeti periodizációját, a koronatanról írtakat és sok más, alkotmány- és jogtörténet témájához tartozó értelmezését. Ez az ambivalencia jellemzi a történelmi részeket kritizáló szöveghelyeket felvezető szabadkozást:

> „*Ha már történész irta meg e munkát, reményleni lehetett volna legalább annyit, hogy az alkotmánytörténeti rész, ha nem is egészen jogásziasan feldolgozva, de máskülönben sikerülni fog. Tartózkodni kivánok attól, hogy az előttünk fekvő munkának tisztán történelmi vonatkozású részei felett, melyekben szerző közöl itt-ott egy-két eddig talán kevéssé ismert történelmi adatot is, ítéletet mondjak. Erre mint jogász-ember nem tartom magamat illetékesnek. De mint közjogász, a kinek alkalma volt mai közjogi intézményeink történelmi kifejlődését is tanulmányozni, meg kell állapitanom, hogy az alkotmánytörténeti előadásban nem egy tévedés van.*"[30]

Polner szerint Marczali nem domborította ki eléggé a magyar alkotmánytörténelem egységes és folytonos, a külfölditől eltérő fejlődési útját. A rendi alkotmány a magyaroknál nem a király és az ország (rex és regnum) szembenállását jelentette, mint a németeknél, hanem a kettő egységet

28 Polner 1912. 419.
29 Polner 1912. 429.
30 Polner 1912. 339–340.

képezett a Szent Korona testében. Volt ugyan, amikor ez az egység meggyengült, ám „*az alkotmánynak alapjelleme azért az egész korszakon végig, 1848-ig fennmaradt*."[31] A bírálat szerint a magyar történész nem értette meg a koronatant, hiszen annak semmi köze a feudalizmushoz. Egy másik visszatérő kritikai pont az volt, hogy Marczali nem támasztja alá elég határozottan a magyar birodalmi igényeket Horvátországban és a Balkánon. Polner szerint például Szerbiáról, mint területi igényről soha nem mondott le Magyarország, ellentétben Marczali állításával.[32] Egyedülálló eset volt az egész vitában, hogy egyszer maga Polner kért számon több történetiséget Marczalin! A magyar történész szerint a nádorság intézménye már 1231 óta felelős jogintézménynek tekinthető és így a felelős minisztérium jogelődje. Polner ezzel szemben teljes joggal hangsúlyozta:

> „*egyszerűen azt állítani, hogy a minisztérium a régi nádori hivatalnak a jogutódja, vagy hogy a nádor 1231 óta szintén felelős volt, nem lehet. Mindezek a kérdések kissé bővebb kifejtést igényeltek volna, hisz a nádornak alkotmányjogi állása mégis más volt, mint a minisztériumé és közvetlenül 1848 előtt nemcsak a nádor volt az egyedüli kormányzati szerv, hanem más kormányzati szervek is voltak*".[33]

Polnerhez hasonlóan Ferdinándy Gejza, a Budapesti Tudományegyetem közjogot oktató tanára is hosszas könyvkritikát tett közzé, ezúttal a Magyar Tudományos Akadémia lapjában, a *Budapesti Szemle*ben (Ferdinándy akadémiai levelező tag volt ekkor). A bírálat alapja ezúttal is a felületesség, a politikatörténet túltengése, valamint a szakmai illetőség/illetlenség: „*A dolgok mélyére nem iparkodik lehatolni, hanem beéri a felszínes ismertetéssel és a törvényszövegek szószerinti közlésével*."[34] Az alkotmánytörténelem kérdései viszont ezúttal is előtérbe kerültek. Marczali új megállapítása a koronatan feudális jellegéről „*merő önkényen alapszik*."[35] A tanban a külső forma valóban hűbéri, mivel a korona az ország területének fő tulajdonosa, a nemest pedig ez az elmélet a birtoka nagyságának arányában képesíti köztevékenységre. Csakhogy „*e tan tartalma közjogi, mert a nemes részese is annak a hatalomnak, amelytől birtokát és jogát bírja, s amelynek alattvalója és így nem hűbéres, hanem politikai jogokkal bíró állampolgár*." Marczalinak a társadalmi ellentétekre utaló gondolatait Ferdinándy itt egészen hajmeresztő (a társadalmi-történeti valóság iránt teljesen érzéketlen) érveléssel igyekezett cáfolni. Igaz, hogy a birtoktalan nemesek nem voltak ennek a hatalomnak részesei, ám a törvény előtt ők is egyenlők voltak a többiekkel, „*akárcsak ma annál az állampolgárnál, akit a census hiányában a szavazati jog meg nem il-*

31 Polner 1912. 346.
32 Polner 1912. 351.
33 Polner 1912. 430–431.
34 Ferdinándy 1912. 74.
35 Ferdinándy 1912. 79.

let, de a törvény előtt egyenlő a többi szavazati jogot gyakorló állampolgárral."[36] Marczali szerint az Aranybulla már nincs érvényben. Bírálója úgy látta, ezt még akkor sem lett volna szabad megemlítenie, ha igaz, mivel ezzel osztrák közjogi támadások számára készíti elő a talajt. Ám az Aranybulla ma is szó szerint érvényes, mert ma sem lehet bírói ítélet nélkül elfogni nemest. Marczali ezt nem érti, ami nem csoda, hiszen a Szent Korona-tant sem értette meg – hangsúlyozta Ferdinándy. „*Mert mindezek a kérdések csak a szent korona tanával kapcsolatban fejthetők meg és magyarázhatók.*"[37]

MARCZALI ÉS A MAGYAR KÖZJOG.*

Marczali Henrik nem érve be a történetírás terén szerzett babérjaival, a jogtudomány terén kívánt újakat szerezni s német nyelven könyvet írt abba a vállalatba, a mely a világ összes államai közjogának gyüjteménye s *Das öffentliche Recht der Gegenwart* czímét viseli.

Ez a gyüjtemény tehát arra fog szolgálni, hogy abban — miként eddig a *Marquardsens Handbuch*ban — mindenütt a külföldön, a hol németül tudnak, az idegen államok alkotmánya iránt érdeklődő jogtudósok megtalálják azt, a mit egyik-másik állam alkotmányáról s közjogáról tudni akarnak. A magyar alkotmány iránt érdeklődők tehát a

6. kép – Részlet Ferdinándy Gejza kritikájából

A *Magyar Társadalomtudományi Szemle* Eöttevényi-Nagy Olivér kassai jogakadémiai tanártól közölt ismertetést. Szerinte nincs meg Marczaliban a jogászi precizitás, látszik rajta, hogy történész: „*Csakhogy a történeti módszert nem szabad túlzásba vinni, s ez Marczalinak egyik nagy hibája.*"[38] Mióta a magyar királyság létrejött, a magyar alkotmány soha nem volt patriarchiális jellegű, hiszen a nemzet II. András idején is éreztette a hatalmát a királlyal szemben.[39] A katolikus iskolák állami segélyezését bíráló részek a politikára és nem a közjogra tartoznak, de érthetetlen Marczalinak az a kijelentése is, hogy a „szent korona országai" elnevezés katolikus dominanciát sejtet.[40] A dualizmus intézményeinek elnevezésekor hibákat vétett, mert az osztrák centralisták elnevezéseit vette át. „*Hibás, hogy közös* kormányról *beszél. Nekünk azt a terminológiát, mely a* Gesamtmonarchiera *tendál, nem szabad használnunk.* Marczalinak*, ki nemzeti jogaink mellett könyvének más*

36 Ferdinándy 1912. 80.
37 Ferdinándy 1912. 86.
38 Eöttevényi-Nagy 1912. 312.
39 Eöttevényi-Nagy 1912. 314.
40 Eöttevényi-Nagy 1912. 319–320.

részeiben oly szépen érvel, és nem hagy kétséget intentiói iránt, csakis a jogi nomenklaturában való tájékozatlanságával tudunk ilyesmit megmagyarázni."[41] Az idézett részlet jól mutatja, hogy a bírálók alapvetően nem vonták kétségbe Marczali magyar nemzeti elkötelezettségét, és bár mind úgy vélték, ártott az országnak könyvével, azt nem szándékosan, hanem képzetlensége miatt tette.

Nagyon érdekes színfolt a recepcióban Halász Imre hírlapíró recenziója a *Nyugat* lapjain, hiszen a hazai reakciók közül ez az egyetlen pozitív írás. Halász pont azt méltatta Marczaliban, amit a többiek elítéltek: hogy átlépte a szűk szakmai kereteket és valamilyen új területen próbálkozott. „*Vannak történetírók, kiknél a régi dokumentumokban való búvárkodás kiöli az érzéket az emberi dokumentumok iránt. Marczali Henrik nem tartozik ezek közé. Ez a szorgalmas történettudós egyúttal publicista is igyekszik lenni, publicista a szó valódi értelmében, a közjognak, a ius publicum-nak művelője, tehát egy eddig rá nézve idegen terrenumon próbálkozik meg. S az erre való képesség az említett érdemes történettudósban nem is hiányzik*."[42] Halász egyébként majdnem minden tekintetben ellentétes következtetésekre jutott, mint a közjogász értékelők. Szerinte a közjogi művekkel ellentétben Marczali kötetében nem jut akkora szerephez a történelem, a külföld tájékoztatására pedig kiválóan alkalmas. Az írás további része viszont kevésbé Marczaliról, hanem tőle függetlenül a Szent Korona-tanról szól. Halász szerint fontos eszmeiségről van szó, de semmi olyat nem tartalmaz, amire büszkének kellene lenni. „*A szent korona tana tehát nem valami felsőbbrendű állami felfogásnak, hanem közjogi nyomorúságainknak, nemzeti létünk állandóan fenyegetett voltának a kifejezője, egyenes leszármazottja*."[43] A jövőben persze lehet, hogy nagy szüksége lesz még rá a politikusoknak – fejezte be gondolatmenetét.

Marczali nem válaszolt a kritikákra. Ami még érdekesebb, hogy a hazai historikusok sem foglaltak állást a vitában, és nem keltek a védelmére. Néhány burkolt állásfoglalást lehet csak felfedezni: a Magyar Történelmi Társulat folyóirata, a *Századok* a vitából mindössze Halász Imre recenzióját listázta, ami Marczalira nézve nyilván pozitívabb végkicsengésű volt.[44] Az *Akadémiai Értesítő* viszont Ferdinándy kritikáját szemlézte.[45] Mivel Marczali végül nem nyilvánult meg, a *Budapesti Hírlap* 1912 októberében idegesebb és támadóbb hangnemben sürgette, hogy vonja vissza nézeteit: „*Kérjük tehát a jeles történettudóst, hogy hagyjon fel a jogászkodással. Más mesterség az, amelyet éppen úgy tanulni kell, mint az okiratok korának megállapítását*."[46]

41 Eötvényi-Nagy 1912. 321. Kiemelések az eredetiben.

42 Halász 1912. 681.

43 Halász 1912. 686.

44 Hellebrant 1913. 13.

45 „*Ferdinándy Gejza Marczali és a magyar közjog czimmel szigorú bírálatot ír Marczalinak 1911-ben Tübingenben megjelent »Ungarisches Verfassungsrecht« cz. munkájáról.*" Folyóiratok szemléje 1912. 483.

46 Marczali és a közjog. *Budapesti Hírlap*, 1912. október 4. 2.

A vita tehát elmaradt, a közjogászok és jogtörténészek pedig úgy könyvelték el az összecsapás eredményét, hogy Marczali egyértelmű vereséget szenvedett. Születtek egyébként diplomatikusabb megoldások is a jogtudósok körében. Csekey Istvánnak 1917-ben jelent meg terjedelmes, a magyar történetírás eredményeit is hasznosító monográfiája a magyar trónöröklési jog történetéről. Ebben Marczali mindkét német nyelvű munkáját becsülettel hivatkozza, amikor viszont vitázott vele (nem meglepő módon a Szent Korona-tanról), nem említette meg a nevét:

> *„a szent korona elméletében nálunk egy sajátszerű felfogás nyer jelképi kifejezést, amely csak formájában hűbéri, de tartalmában közjogi. A viszony a korona és a nemes közt ugyanolyan, mint a hűbérúr és a hűbéres között. De ez a hűbéri viszony közjogivá válik azáltal, hogy alapja nem szerződés, hogy nem a király magánhatalma, hanem a közhatalom jellegű királyság támogatását célozza*".[47]

1918-ban német nyelven tanulmánykötet jelent meg Magyarország történelméről, közjogáról, kultúrájáról, amelyhez Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke írta az előszót. Itt már helyreállt a „rend": a történelmi áttekintést[48] Marczali Henrik írta, a közjogi részt pedig Polner Ödön, aki rögtön a koronatan méltatásával kezdte elemzését.[49]

Marczali könyve körül később (1915-ben) egy osztrák–magyar polémia is kirobbant, amely sok tekintetben máshogy és más hangsúlyokkal zajlott, így újabb historiográfiai kontextust jelent a diskurzus elemzéséhez.

Marczali Henrik és Edmund Bernatzik vitája a Pragmatica Sanctióról

Marczali 1911-es könyvének bírálói egybehangzóan állították, hogy a történész az osztrák centralista szerzőknek nyújt segítséget a magyar alkotmány elleni támadásaikhoz. Láttuk azonban, hogy Ausztriában Marczalit a magyar nemzeti álláspontot valló tudósokhoz sorolták (így például a *Neue Freie Presse* korábban ismertetett cikkében). Különösen jól megnyilvánult ez a Pragmatica Sanctióról folytatott 1915. évi vitában.

Edmund Bernatzik (1854–1919) közjoggal és közigazgatási joggal foglalkozó osztrák tudós volt, aki élete utolsó szakaszában egyre erőteljesebben folyt bele a politikai és közjogi küzdelmekbe. Nevéhez fűződik az *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* című folyóirat megalapítása (1914) és szerkesztése, amely magyar jogi munkákról is rendszeresen közölt (sok esetben kimért, távolságtartó, de nem ellenséges) recenziókat. A második évfolyam részletes tanulmányt közölt Bernatzik tollából, amely a Pragmatica Sanctio osztrák és magyar értelmezéseit foglalta össze, ugyan-

47 Csekey 1917. 33. Kiemelés az eredetiben.

48 Marczali 1918.

49 Polner 1918.

akkor nem maradt meg a szűkebb téma keretein belül, hanem az egész magyar közjogi-politikai berendezkedés, illetve közjogtudomány bírálatát is nyújtotta.[50] Bernatzik azért kritizálta a magyar jogtudósokat, mert a kiegyezés alapját jelentő Pragmatica Sanctiót egyszerűen a dinasztia és Magyarország között köttetett szerződésnek fogják fel, az országot pedig továbbra is „választási királyságnak" tartják.[51] Marczali 1911-es könyve ebben a vitában a közjogászok (Ferdinándy) és jogtörténészek (Timon) neve mellé került, Bernatzik azonos felfogást tulajdonított nekik. Az osztrák tudós szerint a magyar király címe között továbbra is legalább 10 királyság szerepel (Magyarországon kívül például Szerbia, Horvátország, Bulgária), függetlenül attól, hogy ezek még magyar fennhatóság alatt állnak vagy sem. Marczali könyve ezeket hűbéres országoknak (Lehensländer) nevezte, ezért a magyar nacionalista felfogás reprezentánsa.[52] Látható, hogyan helyeződtek át a hangsúlyok a hazai és az osztrák kritikában: Polner Ödön éppen azt nehezményezte, hogy Marczali szerint Szerbiával szemben már nem áll fenn a területi igény jogosultsága, Bernatzik viszont úgy látta, a magyar történész minden magyar birodalmi igényt alátámaszt. Elborzadva idézte Marczali könyvéből a következő sorokat (szemléltetve, hogy nemcsak néhány soviniszta újságíró, hanem tekintélyes szakemberek is így gondolkoznak Magyarországon): *„A magyar államterület jogi szempontból, mint azt államtudósaink vallják, nem csupán a korona fennhatósága alá tartozó területet foglalja magában, hanem mindent, amire az* [a korona – T. L. D.] *jogigénnyel bír*."[53] Bernatzik történetietlennek is tartotta Marczali eljárását, mert a magyar királyi címek között hagyományosan csak „Ráma" szerepel, ezt viszont a magyar történész azonosította a jelenlegi Boszniával.

Bernatzik tanulmányának nagy visszhangja volt Magyarországon, ebből Marczali válaszán kívül csak Illés József jogtörténész replikáját mutatom be, mert arra a magyar historikus pozitív példaként hivatkozott a későbbiekben. Illés József a Budapesti Tudományegyetemen volt a jogtörténet magántanára, valamint a huszti választókerület munkapárti országgyűlési képviselője, s ő inkább Hajnik Imre jogtörténeti munkásságának követője volt, mintsem Timon Ákosé. Ő is magáénak vallotta azonban az egyedülálló és korokon átívelő magyar közjogi géniusz tételét, mint az a Bernatziknak írt válaszából kiderül. Szerinte a magyar alkotmány folytonossága a nemzet lelkében él, nem a jogtudósok agyában, tehát egyfajta mágikus ereje van.[54] Nem is letűnt korok relikviája a történeti jog: *„A régiségek azok számára értékesek, akik a régiségek birtokában vannak. A jog élete – ahol az tényleg jog*

50 Bernatzik 1915–1916a.

51 Bernatzik 1915–1916a. 143.

52 Bernatzik 1915–1916a. 163.

53 Bernatzik 1915–1916a. 165. Az idézet helye: Marczali 1911. 29.

54 Ironikus, hogy a jogtörténész cikke címében „közjogi alkímiának" nevezte Bernatzik érvelési módszerét (mert hogy Illés szerint ismeretlen összetevőket keverget misztikus módon), miközben ő maga a magyar nemzeti jogi gondolkodás „mágikus erejéről" írt.

– *folytonos, jelen és múlt állandóan egymásra építkezik*."[55] Illés végkövetkeztetése kimondva-kimondatlanul az volt, hogy Bernatzik osztrák volta miatt nem értheti meg a magyar alkotmányt.

Marczali a *Budapesti Szemlé*ben válaszolt Bernatzik kritikájára, miközben egyetértően hivatkozott Illés cikkére. A történész egyrészt történeti tekintélyekre támaszkodott: szerinte a régi magyar grófok (Erdődyek) is szerződésként emlegették a Pragmatica Sanctiót. Marczali fenntartotta az elveszett területek iránti magyar jogigényt Bernatzikkal szemben. „*A főrohamot azon hitlevélbe foglalt törvény ellen intézi, mely a királyt kötelezi a birodalom elveszett részeinek visszaszerzésére és bekebelezésére. Panaszkodik aztán közjogi íróink ellen, e sorok írója ellen különösen, hogy ők ezt a tant támogatják és Magyarország jogát melléktartományaira fenntartják*. (…) *Vájjon Bernatzik úr belenyugszik-e abba, hogy a lengyelek örökké az orosz martaléka legyenek, hogy az oroszok sanyargassák a finneket, a szerbek a bolgárokat stb. Tessék végig gondolni ezt a gondolatot: jogfolytonosság nincs, csak a nyerserő határoz*."[56] Marczali itt egyenesen kiállt a magyar imperialista és gyarmatosító törekvések mellett – bár a lengyelek oroszok elleni függetlenségi harcai és a magyar balkáni hódítás közötti párhuzam meglehetősen erőltetett –, sőt a hódítást megalapozó történeti jogot lényegében az önkény elleni fegyvernek tekintette. Fontos azonban figyelembe venni a kontextust: 1915-ben már javában zajlott a világháború, így Marczali nem zárkózott el 1911-es könyvének harcosabb értelmezése elől, sőt maga is erősítette visszamenőlegesen ezt az olvasatot. A cikk zárszava egyébként kifejezetten militáns hangvételű. Bernatzik dicsérte a magyar lovagiasságot tanulmányában. Marczali ezt így kommentálta: „*oly*

7. kép – Marczali Henrik

55 Illés, Josef: Staatsrechtliche Alchimie. *Pester Lloyd*, 1915. augusztus 29. 3.

56 Marczali 1915. 196. Marczali első világháborúval kapcsolatos nézeteihez: Turbucz 2022; Dénes 2022. 227–250.

tendentiákkal szemben, a minőknek Bernatzik úr a szócsöve, nem lovagiasság kell, hanem erő."[57]

Bernatzik saját folyóiratában válaszolt a magyarországi kritikákra és az osztrák szerzőre jellemző ironikus hangnemben reagált az őt centralistának nevező írásokra. Illés József szerint ő a „*centralizmus álmának híve*". Bernatzik: „*Valójában ez az álom még álmomban sem jut eszembe.*"[58] Rövid írása végén azonban a vitát befejezettnek nyilvánította, ráadásul pont Marczali záró soraira hivatkozva. „*Az igazság szeretetét itt* [a magyar szerzőknél – T. L. D.] *hiába keressük. Úgy tűnik, ez annak a következménye, hogy a lovagiasságot Marczali professzor beszüntette. Ilyen körülmények között e kritikák érvelésével értelmetlen hosszabban foglalkozni.*"[59]

A vita tanulságai

1931-ben országos alkotmány- és jogtörténeti vita robbant ki, miután az 1929-től magyar alkotmány- és jogtörténetet oktató Eckhart Ferenc közzétett egy programírást a magyar alkotmánytörténet-írás előtt álló feladatokról. Ebben Timon Ákost és követőit sovinisztáknak nevezte, a híres magyar közjogi felfogást nem létezőnek tartotta, a koronatan kialakulását térhez és időhöz kötötte ahelyett, hogy abszolutizálta volna, s a történeti, szűkebben a modern eszme- és társadalomtörténeti látásmód mellett érvelt. Eckhartot többek között azzal támadták közjogász ellenfelei, hogy jogi doktorátus nélkül oktat a Pázmány Péter Tudományegyetemen jogtörténetet, és hogy lebecsüli a Szent Korona-tan jelentősé-

8. kép – Eckhart Ferenc

57 Marczali 1915. 200.

58 Bernatzik 1915–1916b. 655. A nacionalista szellemű vitákban jellemzően senki nem akarta magára vállalni a „támadó" szerepét, mindenki csak „védekező" pozícióban képzelte el magát. Bernatzik önképe szerint ő nem akarta Magyarországot megtámadni, „*csupán a magyar kormánynak a hazám ellen intézett támadását szerettem volna elhárítani.* (…) *Egy osztrák már nem is védekezhet támadás ellen?*" Bernatzik 1915–1916b. 655.

59 Bernatzik 1915–1916b. 656.

gét.[60] Számos olyan vitapont felmerült tehát, ami már Marczali könyvének 1912-es recepciójában is felbukkant. Marczali könyvét és a kritikus fogadtatást viszont szinte senki nem idézte ezekben a polémiákban; úgy tűnik teljesen feledésbe merült, különösen a történészek részéről.

Mi lehetett a kollektív amnézia oka? Úgy gondolom, hogy ez csak részben magyarázható Marczalinak a két világháború közötti elszigetelődésével. Már a dualizmus idején sem álltak ki mellette a történészek, és a szó szoros értelmében igazából nem is beszélhetünk vitáról, hiszen Marczali végül nem válaszolt az őt ért kritikákra. A később publikált visszaemlékezéseiben röviden írt az 1912. évi epizódról:

> „*Sokkal több vesződségem volt az alkotmányjoggal, de azt hiszem, a nagy misztériumot, a szent koronát sikerült megfejtenem, mégpedig éppen Verbőczy alapján. Nem bíztam magamban, elmentem gróf Andrássy Gyulához, és felolvastam neki azt a rövid fejezetet. Ezért agyonütik az egyetemi jogászok, volt az első szava. Azt nem bánom, feleltem, de igaz-e? »Minden alaposan meg van okolva.« A munka megjelent, és ellenségeim száma megint tömegesen szaporodott.*"[61]

Látható, Marczali utólag éppen egy közjogi tekintélyre hivatkozott, hogy ezzel elhárítsa a vádakat, mi szerint nem ért az alkotmányjoghoz.

A vita elfeledésének a legfőbb oka az lehetett, hogy a fokozódó professzionalizáció korában[62] Marczali átlépte szűkebb szakmájának kereteit és egy másik tudomány területén próbálta ki magát. Az effajta kísérletezéseket a 20. század elején a soraikat záró szakmai céhek már egyre kevésbé tolerálták – valószínűleg a kortárs történészek is inkább a közjogászok belügyének tartották a vitát. Az ilyen határátlépés komolyabb intézményi támogatás nélkül különösen nehéznek bizonyult. Intézményes háttér mellett viszont előfordult, hogy siker koronázta a vállalkozást. Eckhart Ferenc az 1930-as években végül sikerrel alapított történészként jogtörténeti iskolát a jogi karon, hiába támadták jogászi végzettség hiánya miatt. Fontos azonban azt is látni, hogy a hasonlóságok mellett különbségek is voltak Marczali és Eckhart fellépése között. Míg utóbbit lényegében semmivel nem tudták megfogni a közjogászok (semmilyen megfontolásra érdemes kritikát nem tudtak megfogalmazni vele szemben), Marczalit valóban jogos bírálatok érték a jogtudósok részéről: könyvének szerkezete tényleg egyenetlen és politikatörténet-centrikus volt, amivel szemben Polner Ödön és társai joggal érveltek egy intézményközpontúbb tárgyalás modernebb volta mellett. Talán érzékelve, hogy ingoványos terepen mozog, Marczali 1911-es könyvében olykor fárasztóan sokat idézett törvényszövegeket különösebb értelmezés nélkül, ami alapot nyújtott az ellene felhozott kritikáknak.

60 Bővebben lásd: Törő 2020.

61 Marczali 2000. 202–203.

62 Romsics 2011. 106–166.; Erős 2015. 129–151.

A vita jól szemlélteti, hogy nem mindegy, ki, hol, illetve mikor fejti ki gondolatait a tudomány területén. Marczali tragédiája, hogy a Szent Koronatanról írt egyedi és innovatív nézeteit egy alkotmányjogi könyvben tette közzé, a publikáció fóruma és Marczali jogászi végzettségének hiánya miatt tehát könnyű volt diszkreditálni. Jellemző, hogy bár az 1910-es könyvben is szó van a koronatan „feudális" jellegéről,[63] azt senki nem támadta meg. Igaz, Marczali a hazai közegben azóta is unikumnak számító véleményét, ti. hogy a Szent Korona-tanban a „szent" jelző egy utólagos, ráadásul már egy aktualitását vesztett konstrukció, itt (az 1911-es művében) fogalmazta meg először. Nagy vesztesége a tudománynak, hogy a történész később nem fejtette ki bővebben ezzel kapcsolatos nézetét, mert ezt a problémát azóta sem merte boncolgatni senki, még a téma legjobb szakértője, Eckhart Ferenc sem. Marczalinak az ezzel összefüggő kritikus nézetei részben professzionális történészi képzéséből, részben viszont antiklerikális, liberális-nacionalista politikai beállítottságából eredtek.[64]

Marczali történeti szemlélete és professzionalizmusa különösen abban nyilvánult meg, ahogy az egyes korok változó jellegét emelte ki, az adott társadalmi-alkotmányos viszonyokra tekintettel, amivel szemben a közjogászok rendszerint az állam, az állampolgárság, a törvények modern fogalmait alkalmazták régi korszakokra (lásd a visszatérő abszurd érvelésüket arról, hogy az emberek régen pont úgy a Szent Korona állampolgárai voltak, mint manapság, vagy hogy a megosztott közhatalom elve kisebb-nagyobb mértékben mindig érvényesült a hazai alkotmánytörténetben). Marczali sem volt mentes a közjogi nacionalizmus gondolatkörének egyes elemeitől (amiről itt a nádor szerepéről folytatott vita árulkodik), ezek azonban nála sokkal kisebb jelentőségűek voltak.

A szembenállások jellege azonban nagyot változhat, ha transznacionális vitára kerül sor. Marczalinak az első világháború idején Edmund Bernatzikkal folytatott polémiája azért érdekes, mert annak során a magyar birodalmiság védelmében már azonos táborba került azokkal a hazai közjogászokkal és jogtörténészekkel, akik egyébként soha nem kérdőjelezték meg a történész nemzeti elkötelezettségét. Ez egyébként egy újabb különbség a későbbi Eckhart-vitához képest: míg az 1929-ig Bécsben dolgozó Eckhartot rendszerint azzal támadták, hogy „idegen", az osztrák szerzőkkel azonos álláspontot foglal el, és ezért becsüli alá a magyar közjogi erényeket, Marczalinál ez a vád így soha nem jelent meg, őt nem tartották a magyar

63 Különösen: Marczali 1910. 64.

64 Jól mutatja ennek a politikai kérdésnek a fontosságát Marczali munkásságának e szakaszában, hogy 1910-es alkotmánytörténeti összefoglalója a kortárs egyházpolitikai viták taglalásával zárul, amelyben a liberális politikai eredményeket éltette, így a polgári házasság intézményének bevezetését. Marczali 1910. 173–176. Mint arról a kritikák során szó volt, Marczali alkotmányjogi könyvében a „szent korona országai" elnevezést arra a törekvésre vezette vissza, hogy a katolicizmus visszaszerezze vezető szerepét az államban. Marczali 1911. 132. A korabeli egyházjogi kérdésekre lásd Csorba 1999.

nemzethez képest kívülállónak.[65] Úgy látszik, a megítélésnél sokat nyomott a latba az, hogy melyik magyar történész mennyi időt töltött Bécsben.

Sajtóforrások

Budapesti Hírlap, 1912

Pester Lloyd, 1911, 1912, 1915

Neue Freie Presse 1912

Nyugat, 1912

Irodalom

Bernatzik 1915–1916a	Bernatzik, Edmund: Neues über die pragmatische Sanction. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 2. (1915–1916) 125–204.
Bernatzik 1915–1916b	Bernatzik, Edmund: *Eine Entgegnung. Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht* 2. (1915–1916) 653–656.
Csorba 1999	Csorba László: *A vallásalap „jogi természete". Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországán 1782–1918*. Budapest, 1999.
Csekey 1917	Csekey István: *A magyar trónöröklési jog. Jogtörténelmi és közjogi tanulmány oklevélmellékletekkel*. Budapest, 1917.
Csekey 1931	Csekey István: A magyar alkotmány és a külföld. *Budapesti Szemle* 220. (1931):638. 73–91.
Dénes 2015	Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus.* Pozsony, 2015.
Dénes 2022	Dénes Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest, 2022.
Eötvényi-Nagy 1912	Eötvényi-Nagy Olivér: Magyar közjog. Marczali németül írt magyar közjoga. *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 5. (1912):4. 310–322.

65 Okozhatott azonban számára némi frusztrációt az, hogy alkotmányjogi könyvéről azt írták, alátámaszthatja Harold Steinackernek a magyar alkotmány eredetiségét megkérdőjelező állításait. Talán ezek a vádak is hozzájárulhattak ahhoz, hogy Marczali később azzal támadta meg (egyébként igaztalanul) Szekfű Gyulát, hogy az Steinackertől vette át a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozó magyarság gondolatát. Dénes 2015. 243.

Erős 2015	Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest, 2015.
Ferdinándy 1912	Ferdinándy Gejza: Marczali és a magyar közjog. *Budapesti Szemle* 150. (1912):424–426. 71–98.
Folyóiratok szemléje 1912	Folyóiratok szemléje. *Akadémiai Értesítő* (1912):265–276. 483–487.
Grothe 2005	Grothe, Ewald: *Zwischen Geschichte und Recht. Deutsche Verfassungsgeschichtsschreibung 1900–1970*. München, 2005.
Halász 1912	Halász Imre: A Szent Korona tana. *Nyugat* 5. (1912):6. 681–689.
Hellebrant 1913	Hellebrant Árpád: *A magyar történeti irodalom 1912-ben. Melléklet a „Századok" 1913. évi folyamához*. Budapest, 1913.
Hóman – Szekfű 1935	Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*, I. kötet. Budapest, 1935.
Marczali 1910	Marczali Heinrich: *Ungarische Verfassungsgeschichte*. Tübingen, 1910.
Marczali 1911	Marczali Heinrich: *Ungarisches Verfassungsrecht*. Tübingen, 1911.
Marczali 1915	Marczali Henrik: A Pragmatica Sanctio új megvilágításban. *Budapesti Szemle* 164. (1915):466–468. 190–200.
Marczali 1918	Marczali, Heinrich: Übersicht der Geschichte Ungarns. In: *Ungarn. Land und Volk, Geschichte, Staatsrechts, Verwaltung und Rechtspflege, Landwirtschaft, Industrie und Handel, Schulwesen, Wissenschaftliches Leben, Literatur, Bildende Künste*. Budapest, 1918. 116–213.
Marczali 2000	Marczali Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000. [Eredeti megjelenés: 1929]
Polner 1912	Polner Ödön: Magyar közjog német nyelven, 1–2. rész. *Jogállam* 11. (1912):1. 337–362.; *Jogállam* 11. (1912):6. 417–443.

Polner 1918 — Polner Ödön: Das Staatsrecht des Königreiches Ungarn und seiner Mitländer. In: *Ungarn. Land und Volk, Geschichte, Staatsrechts, Verwaltung und Rechtspflege, Landwirtschaft, Industrie und Handel, Schulwesen, Wissenschaftliches Leben, Literatur, Bildende Künste.* Budapest, 1918. 214–267.

Romsics 2011 — Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században, nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, 2011.

Törő 2020 — Törő László Dávid: „*A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki*". *Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái*. Budapest, 2020.

Turbucz 2022 — Turbucz Péter: Az utolsó felvonástól a „Hogyan készült a nagy háború?" megjelenéséig. Marczali Henrik I. világháború értelmezéseinek útja. In: *Levéltári Évkönyv Új Folyam IV*. Szerk. Kis József. Miskolc, 2022. 236–263.

Professional Historian in the Role of Dilettante: The 1912 Constitutional History Debate of Henrik Marczali

By László Dávid Törő

(Summary)

The primary aim of this study is to reconstruct and evaluate a forgotten debate in constitutional history. Henrik Marczali wrote a synthesis of Hungarian constitutional history in 1910 and a synthesis of Hungarian constitutional law in 1911 in German as parts of a prestigious book series. Marczali's project angered Hungarian scholars of public laws (Ödön Polner, Gejza Ferdinándy, Olivér Eöttevényi-Nagy, Bódog Schiller, István Csekey), who did not accept that a historian was writing about public law for a foreign audience. Marczali gave a radically new interpretation of the nationalist and unhistorical doctrine of the Holy Crown, that had prevailed during the dualist period – but the tragedy of the author was that he did not do this in a historical work, so that scholars of public law could easily dismiss his arguments as not being competent in the field of constitutional law. In addition to reconstructing the debate and presenting the arguments of the opposing sides, my study also seeks to answer why this confrontation was later forgotten, and what lessons can be drawn from it for the discourse on professionalisation. My main claim in this respect is that professional discourse and classification (the distinction between professionals and outsiders) can have both positive and negative consequences: on the one hand, this discourse can keep away truly harmful views out of the profession, but it can also sometimes marginalise outsiders who might otherwise express innovative ideas.

Per Aspera ad Astra
XI. évfolyam, 2024/2. szám

Gyáni Gábor

A rendiség fogalma Marczali és Hajnal gondolkodásában és a fogalom utóélete

A korábbi magyar történészek közül Marczali Henrik és Hajnal István fejtett ki érdemleges koncepciót a rendi szerkezet történeti folytonosságáról a modernitás korában. Marczali úttörőnek mondható e tekintetben, miután a *Budapesti Szemle*beli 1914-es cikksorozata 3. és egyben befejező része kifejezetten ezzel a kérdéssel foglalkozik.[1] A reformkori magyar társadalomról értekezik benne a szerző, midőn „*már annyira fejlődött Magyarország, hogy saját érdekei, talán még inkább saját érzelmei szerint óhajt javítani állapotán*".[2] Mindez a polgári fejlődés választását írja elő az ország számára. S vajon mennyire lehet sikeres ez a vállalkozás? Minden azon múlik Marczali szerint, hogy „*mily állapotban volt akkor a polgári osztály Magyarországon, mit akartak a nemzeti állam alapkövévé, sarkává tenni*."[3]

A történeti előzményekre visszatekintve Marczali megállapítja: a 14–15. században a magyar polgárság még egyívású volt a nyugat-európaival, és csupán a 16–17. században gyöngült meg annyira, hogy miközben továbbra is fenntartotta az összeköttetést a Nyugattal, a kapcsolata vele ennek ellenére meglazult. A 18. századi újrakezdés sem hozott érdemi változást ezen a téren, mert az Ausztriától való birodalmi függés megakadályozta a modernebb, a polgári struktúrák kiépülését, hazai megerősödését. A magyar városfejlődés és vele együtt a polgárság sem gazdasági, sem kulturális tekintetben nem mutatott ez időben kellő dinamikát, amikor Európa-szerte megindult az iparosodás. Az 1848-cal kezdődő modernizáció motorja a főnemesség volt, aminek – Marczali megítélése szerint – Széchenyi István a kulcsszereplője. A köznemesség jelentékeny hányada azonban hosszú időn át ellenállt a polgárosodási törekvéseknek; 1848-ban azonban végül beadta a derekát, és meghozza érte az áldozatot, ami szükséges volt, amikor „*a tanultabb és jobbmódú része az új irányhoz csatlakozik*".[4] Miért hajoltak meg a változások elfogadása előtt? Azért, mert „[l]*átták, hogy a haza érdeke követeli az áldozatot, a melyet ezért meghoztak*".[5]

A polgári fejlődés ezt követő felgyorsulása során viszont a köznemesség jószerivel marginalizálódott, mert „*gazdaságilag oly kevéssé bírta a változást a magyar*".[6] Miért is? „*Láttuk, hogy a magyar nemes eredetileg szabad harczos.*

1 Marczali 1914. 343–354.
2 Marczali 1914. 343.
3 Marczali 1914. 343.
4 Marczali 1914. 348.
5 Marczali 1914. 348.
6 Marczali 1914. 349.

doi: 10.15170/PAAA.2024.11.02.13.

(cc) BY-NC-ND

Azután fejlődik lovaggá. A XVII. században átalakul táblabírává; de a lelkében megmarad lovagnak, a ki megveti a kereskedést, és a pénzt; mint a hogy a középkori lovag megvetette Velenczét, mert kereskedett. Tehát a morális érzéke fellázadt az ellen, hogy gazdasági tényezőket is tekintetbe vegyen."[7] A státuszmentés jegyében ügyködik tovább, mert hogy úrnak kíván maradni. Ha ezt nem képes gazdasági eszközökkel elérni, akkor más módon törekszik rá, mindenekelőtt beépül az állami apparátusba. „*Az elszegényedett, hogy úr maradhasson, főképp hivatalnok lesz, nem katona, mint német és orosz földön. Mert mintegy nagy hagyomány van az ellen, hogy polgárrá legyen*."[8] Ráadásul a polgár szintén „*csak úr akar lenni Magyarországon*".[9] Ennek ékes bizonyítéka, hogy a 18. század végétől a 20. század elejéig tartó bő évszázadban megsokszorozódott, több mint megtízszereződött az állami hivatalnoki kar létszáma, és akkor még nem is számoltunk az altiszti személyzettel, valamint a közigazgatási hivatali apparátussal. Ez a modernizálódó magyar társadalom egyik sarkalatos fejleménye. „*Mintha az Árpádok korához tértünk volna vissza, mikor mindenki a királyi igazgatás árnyékában vonja meg magát, hogy békén megélhessen, igaz, hogy szegényesen, de nagy megerőltetés nélkül*."[10]

Nem jelentett kivételt ez alól a polgárság sem, amely 1900 után úgyszólván elernyedt, mivel „*a régi Magyarország fellázadt az új ellen*".[11] A fejlemény morális oka mellett, miszerint a nemesi életszemlélet diktál, gazdasági ok is társul hozzá, miután az idővel kiélesedő agrár-merkantil ellentét nem az ipar malmára hajtja a vizet. „*Az ország megnyitása* [a kiegyezés] *főkép a nagy birtoknak kedvezett; a közös vámterület megnehezítette a magyar ipar kifejlését és az állami kedvezmények e bajon gyökeresen nem segíthettek*."[12]

Ha így áll a helyzet, milyen reményeket fűzhetünk a modernitás kifejléséhez? Marczali szerint a parasztságban bújik meg az egyedüli reménykeltő erő e téren. „*Ez az egyetlen elem, a mely Magyarországon 1848 óta határozottan emelkedik. Emelkedett jólétben, bizonyos tekintetben tanultságban is. Úgy hogy – sajnos, hogy így van – gazdaságilag tulajdonkép ez pótolja a középosztályt. De ez mutatja elmaradottságunkat is*."[13]

Ez felettébb sajnálatos fejlemény, tekintve, hogy nem a mezőgazdaságnak, hanem az iparnak kellene ezúttal a húzóágazatnak lennie, ez garantálja a polgári fejlődést, miután „*a mezőgazdasági munka nem éri fel intensitásban az ipari munkát. A munka deficitje kapcsolatos cultur-hiányainkkal*".[14] Mégis, a fejlődést ma erre lehet csupán építeni. Marczali végső diagnózisa így szól:

7 Marczali 1914. 349.
8 Marczali 1914. 350.
9 Marczali 1914. 350.
10 Marczali 1914. 351.
11 Marczali 1914. 353.
12 Marczali 1914. 353.
13 Marczali 1914. 353.
14 Marczali 1914. 353.

> *„Magyarország most olyan nemzet, a melynek feje és karjai túlnagyok: ezek a történeti osztályok; van erős lába: a paraszt; de gerincze, a mely összeköti a kettőt, igen vézna. Nincsen meg az a polgárság, a melyet a mindennapi munka megóv a felsőbb osztályok ledérségétől, melynél a munka hagyománya biztosítja az erkölcsöt, s a melyet jobb módja és műveltsége szellemi élvezetekre is alkalmassá tesz, s így feléje emel a parasztságnak.”*[15]

Egyszóval: erős és ambíciózus polgári középosztályra lenne nagy szükségünk, amely nélkül nincs igazi kibontakozás.

Marczali úttörő eszmefuttatása búvópatakként hatott a későbbiekben a magyar társadalomtörténeti gondolkodásban anélkül, hogy bármikor konkrét utalás történt volna az elgondolás eredeti megfogalmazására (és annak megfogalmazójára). Hajnal István is elmulasztotta ezt megtenni, noha ő valóban koncepciózus társadalomtörténész volt. Ráadásul az általa kultivált magyar történeti diskurzus, egy alkalommal, szintén tematizálta a rendiség modern kori hazai továbbélésének a problémáját.[16] Hajnal felfogása szerint: *„Minden kultúrfejlődésnek* (…) *olyan az »osztálytársadalma«, amilyen volt a rendisége. Az üzem, nagy átalakulással bár, de folytatódik. Az ember feltétlen szabadnak érzi szellemét s elhatározásait, s mégis a történelmi múlt dolgozik benne.”*[17] Milyen tehát Hajnal ábrázolatában a magyar rendiség és miként alakult át modern osztálytársadalommá?

Hajnal az egyes társadalmi makrocsoportok egyenkénti számbavételével mutatja ki, hogy mennyire nem érvényesült a magyarországi rendiségben a szokásszerűség gyakorlata, amelyre valamivel „jobb” osztálytársadalom épülhetett (volna), mint ahogy az történt, miután hiányzott belőle, vagy csak töredékesen volt meg benne ez az elem. Mindehhez tudni kell, hogy Hajnal normatív történetszemlélete a szokás- és okszerűség strukturális rendező elveihez igazított osztályozás alapján különbözteti meg egymástól az egyes történelmi korokat és azok társadalmait. Hajnal eszményíti a szokásszerűség szerinti társadalmi organizációt, amely szorosan véve a rendi berendezkedés velejárója, és amely elsősorban a középkori francia társadalmat hatotta át. Minél kevésbé valósul meg a *mindennapi életben* a szokásszerűség gyakorlata, és minél inkább az okszerű szerveződés munkál benne, annál felszínesebben tárgyiasulhatnak az ember alkotó képességei.[18] Amikor Hajnal ennek alapján mérlegeli a magyar történelmi fejlődést, elégtelennek ítéli annak a szokásszerűséget illető teljesítményét. Ami azért kárhozatos szerinte, mert a modern kori európai okszerű társadalmi képlet egyenes folyománya az általa meghaladott szokásszerűség világának. Ezt a meggyőződését fejezi ki a fent

15 Marczali 1914. 353–354.

16 Hajnal é. n. 163–200.

17 Hajnal é. n. 165.

18 A hajnali történetszemlélet ezen beállítottságáról való saját értelmezésemről lásd Gyáni 2024. 134–156.

idézett megállapítása is, miszerint az osztálytársadalom minősége a valamikori rendiség kidolgozottságának a függvénye.

Mindezek figyelembe vételével Hajnal elmarasztaló véleményt alkot a magyar társadalom (és politika) vezető erejéről, a nemességről, amely „*itt* [nálunk] *inkább aktualitások körül forgó elmosódott társadalomszervezet, s épp ezért maradi megrögződés a vezetésben*".[19] Az így és az ebből keletkező társadalmi deficitet úgy magyarázza, hogy: „*Mintha a társadalomvezetés nálunk a történet folyamán semmiféle szakszerű gondon, hanem csak az egyszer felülkerekedettek kiváltságolt szerepén alapult volna*."[20] Hasonló véleményt fejt ki az intellektuális szakszerűség hazai teljesítményéről, vagy a polgári „rendiség"-ről és egyszersmind a jobbágyparasztságról is. „*A magyar parasztság kevésbé izmos történeti alakulás, a foglalatosságnak önmagában kevesebb volt a szokásjogi ereje, a kultúrtáj kevésbé behatóan kidolgozott, s ezért a paraszthely* (sic!) *kevésbé ellenállóképes az úrral szemben*."[21]

Nem csoda tehát, ha lesújtóan beszél a mélyebb történeti beágyazottság és időbeli előzmények nélküli modern osztályképződményekről, amelyekből teljességgel hiányoznak a szokásszerűségben felhalmozódott, egy ideig még tovább élő (egyben kiaknázható) szakavatott hivatásbeliség potenciáljai. Velük kapcsolatban Hajnal megállapítja: „*A szakszerűség egyoldalú* talajnélküli *funkciója miatt tehát egész társadalomrétegek ülepszenek meg az emberi képességeket elfojtó foglalatosságban*."[22]

Hajnal – Marczalitól eltérően – nem köti tehát magát az egyenes vonalú lineáris fejlődés gondolati sémájához, mivel egy más jellegű típusalkotásban fogant elvhez igazodva regisztrálja a rendiség és az osztálybeliség dinamikus kapcsolatát modern társadalmi körülmények között. A végeredmény felől tekintve mégis feltűnően hasonló kettőjük diagnózisa a modern kori magyar történelem nem valami szerencsés alakulását illetően. Ennek lényege, hogy a modern magyar társadalomfejlődés alapvetően kudarcos történet. Marczali szerint azért, mert túl sok benne a rendi meghatározottság és túlságosan erőtlen a tisztán polgári, az osztálybeliséget kifejező strukturális minőség. Hajnal viszont azért ítéli könnyűnek vagy elégtelennek az osztálytársadalom 19. századbeli magyarországi kibontakozását, mert nem építhetett egy kellően mély és jól kimunkált rendi társadalmi szervezetre. Marczali szerint a bajok fő forrása, hogy a jelenbeli fejlődésben túlteng a történelem, Hajnal ellenben kevesli a benne meglévő (megbújó) történetiséget, amelyre biztonsággal építkezhetne a jelen, mint alapra. Mi tenné lehetővé „*a társadalom igaz javára szolgáló reformokat? Nem kell-e ehhez vajjon történelem? Az, ami az észrevétlent, az érthetetlent is érvényesíti a pusztán célszerűvel szemben! S ami végül is kitünteti, hogy az igazi fejlődésképes szakszerűség nem a hasz-*

19 Hajnal é. n. 166.
20 Hajnal é. n. 167.
21 Hajnal é. n. 180.
22 Hajnal é. n. 195. Kiemelés az eredetiben.

nos kalkulációban, hanem az emberi tevékenység társadalmias megbecsülésében rejlik."[23]

A két jeles történésznek a rendiség versus osztálytársadalmiság dilemmáját érintő elgondolása nem maradt minden hatás nélkül a későbbi történetírói és szociológiai diskurzusokra. Kétségkívül Marczali felvetése kapott utóbb nagyobb visszhangot, jóllehet az elgondolás úgy kanonizálódott, hogy senki sem tartotta számon, kitől ered annak megfogalmazása. Hajnal különös társadalomtörténeti elképzelése a teljes európai és benne a magyar középkori, kora újkori és modern kori történelmi fejlődésről nem érvényesült átható erővel a későbbiekben, viszont érezhetően jelen volt a szociológiai diskurzusban. Hajnal általunk is idézett alaptézisét, miszerint „*minden kultúrfejlődésnek* (…) *olyan az »osztálytársadalma«, amilyen volt a rendisége*", számosan idézik ugyan, de ezekben a gondolatmenetekben rendszerint elsikkad az elgondolás mélyebb tartalma. S ráadásul a hajnali tézist leginkább annak Erdei-féle átiratában szokás ismerni, amely legföljebb egyfajta lehetséges társadalomtörténeti alkalmazása csupán a szokásszerűség versus okszerűség analitikus fogalompárnak.

Mindkét elképzeléssel érdemes tehát számot vetnünk, amikor lankadatlan erőfeszítéseket teszünk a probléma elvi tisztására.

A „félcsípejű polgárosodás" fogalma

A múlt jelenben való modern kori továbbélése kezdettől aggasztja a modernitást pártoló elméket, politikusokat és tudósokat egyaránt. A 20. század elejétől kísérhető nyomon a vele kapcsolatos diskurzus: Jászi Oszkártól a szociográfus-szociológus Márkus Istvánig hosszú azok sora, akik nem győzik felhánytorgatni a feudalizmus változatlan virulenciáját egy immár posztfeudális világban. Különösen szilárd igazolása ennek a szemléletnek az a fajta történetírás, amely a második világháborút követően, mint marxista-leninista szemlélet kerítette hatalmába a tudományos gondolkodást. Vegyük szemügyre elsőként ez utóbbit!

Ha érdemes egyáltalán valakit kiemelni a marxista-leninista szellemű történetírás valamikori művelői közül, aki döntően, ma már inkább csak látens módon, megszabta a rendi struktúrák posztfeudális kori makacs utóéletét deklaráló tézist, akkor Hanák Péter neve kerül az első helyre. Hanák a sajátos magyar középosztály paradigmatikus példájával érzékeltette a rendiségnek a modernitás irányába tartó, fejlődést eltorzító hallatlan befolyását. Ez így azt eredményezte szerinte, hogy nem többre, legföljebb „*a kései, tökéletlen, félcsípejű polgárosodásra*" futotta az erőnkből, és „[e]*z tette gyenge gerincűvé polgárságunk zömét, ez deformálta jobboldali, retrográd arculatúvá a középrétegek nagy részét*" is.[24] A biológiai (a testiséget illető) metaforával ki-

23 Hajnal é. n. 195. 200.

24 Hanák 1962. 37.

fejezett abnormális magyar történelmi múlt eme diagnózisa a dzsentri-kérdésként exponált kelet-európai sajátszerűség képzetét körvonalazta, melyet szembeszegezett a modernitás normájaként kezelt Nyugat történeti képletével. Az utóbbiban „*az ún. »középosztály« a polgári átalakulás, nevezetesen az ipari forradalom idején, a burzsoá rendszer megszilárdulása során alakult társadalmi képződmény volt, amely az ipari és kereskedelmi nagy- és középburzsoáziát, a hozzájuk tartozó értelmiséget és egyéb középpolgári elemeket foglalta magába*."[25] Ami az osztály fogalmának marxista meghatározása szerint valójában még csak nem is osztály, hanem csupán rétegek konglomerátuma, melynek tagjait kétségkívül „*az eredet, érdek és tudat számos szála fűzte össze – legalábbis a monopoltőkés imperializmus kibontakozásáig*."[26]

Ma már alig érthető, hogy miért tagadja meg Hanák az osztályként való létezést egy olyan társadalmi tömbtől, melynek tagjait „*az eredet, érdek és tudat számos szála fűzi össze egymással*"; ha másért nem, talán azért, mert Marx vonakodott kettőnél több osztályt feltételezni a kapitalizmusról kialakított víziójában, márpedig a „középosztály" önmagában nem tölti ki a burzsoázia osztályának teljes terjedelmét; az annak csupán része, de nem a burzsoázia maga mint olyan. De ez most nem is érdekes. Fontos viszont, hogy a magyar „középosztály" Hanák szemében másmilyen alakulat, mint annak nyugati párja. Két szempontból különbözik tőle élesen: egyrészt feudális eredete okán, másrészt azért, mert gazdasági helyzetét tekintve hanyatlik, süllyedő tendenciát képvisel. Kivált azért is, mert Hanák középosztályon lényegében a nemesi eredetű, a *bene possesionati* csoportosulást érti, amely idővel átalakul dzsentrivé modern polgári társadalmi körülmények között. S mi vajon a dzsentri? „*Az anyagi viszonyai, foglalkozása, pártállása szerint különböző helyzetű dzsentrit a nemesi származás, a történelmi »rokonság«, gyakran a szorosabb-lazább atyafiság, az alapvető érdekek, a tudat és az életforma közössége fűzte össze*."[27] S mindez, teszi hozzá Hanák, az állami és a helyhatósági (közigazgatási) bürokrácia helyét is kijelöli számára, mint egyedül elfogadható egzisztenciát. Ami magát a tisztán polgári középosztályt illeti, történészünknek éppoly lesújtó róla a véleménye, mint volt Marczalinak, lévén, hogy „*heterogén összetételű*", „*fiatal*", „*gyenge*", vagyis „*vékonyerű*"[28]; sőt, a nagypolgárság sem törekedett szerinte bármiféle önállóságra, szuverén szerep betöltésére. A hivatalnok-dzsentri – vonja meg Hanák a mérleget – minőségi téren semmit sem tett hozzá ahhoz a középosztályhoz, amely úgyszólván uralta a politikai életet és a közvéleményt.

Megnézve, hogy milyen szakirodalmi előzményekre alapozva képviseli Hanák röviden összefoglalt elgondolását, azt találjuk, hogy néhány századfordulós pamflet szerzőjének (Lippay Zoltán, Sajnóczy [Horváth Imre], Kozma Andor, Beksics Gyula, Szücsi József) és számos akkori, majd két

25 Hanák 1962. 24.
26 Hanák 1962. 24–25.
27 Hanák 1962. 31.
28 Hanák 1962. 34.

háború közötti szaktudósnak (Concha Győző, Láng Lajos, Szende Pál, Rácz Gyula, Szekfű Gyula, Weis István, Lakatos Ernő) és esszéistának (Németh László) a megnyilatkozásán kívül sem Marczali, sem Hajnal, de még Bibó István sem szerepel bevallott szellemi kútfői között. Jóllehet több vonatkozásban olykor velük egyező módon ragadja meg az 1945 előtti magyar társadalom strukturális mibenlétét. Anélkül, hogy használná a rendiség kifejezést, voltaképpen a rendi idők strukturális maradványainak a továbbélését emeli ki, mint a modernizáció fő rendező elvét és egyúttal annak gátját.

Hanák érdemben később sem módosított, legföljebb egy-két mellékes ponton finomított ekként megfogalmazott társadalomképén, ami idővel kánonná emelkedett, hogy minden különösebb kritika nélkül egyetemlegesen irányadónak bizonyuljon a történészek és a szociológusok számára egyaránt. Olyan hatásos koncepció lett belőle, hogy még egy, a hetvenes években Párizsban franciául megjelent társadalomtörténeti munka magyar származású két szociológus szerzője is teljes mértékben magáévá tette a zsidó asszimiláció tág kontextusaként szolgáló magyar társadalom megjelenítése során.[29]

A témát illető történész diskurzusnak új irányt szabott az e sorok írója és Kövér György tollából kikerült első társadalomtörténeti szintézis, ahol a dzsentrire fókuszáló társadalmi képlet, valamint a rendi maradványoktól terhelt magyar társadalomfejlődés akkor közkeletű képzetét másfajta megítélés váltotta fel.[30] De erről legyen elég ennyit elmondani!

A rendiség mint továbbélő jogi norma

Hajnal István történetszemlélete visszhangzott akkor, midőn Tóth Zoltán kijelentette: „*a polgári társadalomszerkezet a késő feudális rendi szerkezetből folyamatosan,* igen jelentős mértékben annak szervezeti elveiből építkezve alakult át; *beleértve a folyamatosságba a késői, 16–18. századi rendiség individualizáló tendenciáit*."[31] Tóth határozottan szakított tehát a magyarországi modernizáció – felvilágosodásból eredő – liberális kritikájával, amely annak állítólagos visszásságait a rendi archaizmusok strukturális folytonosságára vezette vissza, ahogy azt Hanák Péter rekonstruált írása is jól példázza. Tóth kilépett ebből a körből, konstatálva, hogy: „*a polgári osztálystruktúrának is van rendi szerkezete*," amely azonban egyáltalán nem anomália, hanem természetes fejlemény.[32] Ez így Hajnal elképzelésével harmonizál, melyet a saját esetére alkalmazva ekként fordított le magának Tóth: „*A magyar rendiség* (…) *az egyházak hierarchiájának megfelelő szignifikáns belső rendi és osztályszerkezeti különbségeket hordozó felekezeti tömbökben lépett a polgári osztálytársadalom küszöbére. Ezeknek a felekezeti etnikai tömböknek az osztálytársadalma lett olyan, mint a rendisége volt – a Hajnal István-i fogalmazást*

29 A könyv kései magyar kiadása: Karády – Kemény 2023.

30 Gyáni – Kövér 1998.

31 Tóth 1991. 15. Kiemelés az eredetiben.

32 Tóth 1991. 15.

átfordítva".[33] Ugyanakkor nemcsak az egyház mint afféle rendi strukturális képződmény tovább élő történetisége szól Tóth szerint amellett, hogy a rendiség változatlanul domináns tényező, miközben már a polgári jogegyenlőség és az individualizáció szabja meg az élet rendjét. Azt, hogy „*a rendi struktúra rendszerként épül tovább a polgári korba* (sic!)", és mintegy láthatatlanul hatással van az individualizált életformára is, a weberi értelemben vett rendies viselkedésszociológiai belső meghatározottságokon túl a jogi norma kényszere is garantálja. Tóth ez utóbbi számbavételével támasztja alá elképzelését, miszerint a polgárosodás beindulásával sem enyészett el a rendiség átható struktúraképző befolyása. Így, és ennek jegyében konstatálja tehát, hogy a plurális rendi szerkezet az egyén társadalmi státusának változatlanul elengedhetetlen vezérlő elve marad. Miért is? Nem másért, mert ezután sem szűnik meg az egyén alattvalói státusa, amelyet az állampolgári státus jogi formulája sem számolt fel maradéktalanul; ugyanezt példázza – felekezeti téren – az is, hogy fennmarad a keresztény és a nem keresztény egyházak közötti jogi egyenlőtlenség, végül a nemesség (kivált a főnemesség) a polgári jogegyenlőség kimondása után sem veszti el végérvényesen és teljes mértékben korábbi rendi előjogait. Ráadásul, fűzi tovább a szót történészünk, a foglalkozásstatisztika fogalomrendszerével leírt társadalom képzete sem tüntethette el „*a barokk kor óta kialakult csoportok (rendi osztályok) valamikori rendi-jogi hierarchiában elfoglalt helye*" révén érzékelt minőségi pozíciókat, az azok fontosságába vetett közmeggyőződést.[34]

Tóth ezzel intézi el azt a kérdést is, hogy miért volt annyira korlátozott – a liberalizmus korában – a politikai választójog társadalmi bázisa, és miért magas az állami bürokráciában való elhelyezkedés presztízse a nemesi eredetű középosztály tagjai számára; ez felel továbbá azért is, hogy zavartalanul tovább élhetett az úrias viselkedésmód és habitus az eltérő társadalmi rétegek egymásközti érintkezésében. Mindez, persze, akár még igazolható is az ilyen és hasonló elméleti posztulátumokkal, egyáltalán nem tisztázott azonban, hogy milyen súlya volt vagy lehetett az adott időben mindennek a társadalom alapvetően mégiscsak polgári jogelvek és piaci gazdasági struktúrák által megszabott rendjében; ahogy az is homályban marad, hogy milyen változások történtek ezen a téren az idő előrehaladtával. Tóth felettébb statikus képben rögzíti tehát a rendi struktúráknak, mint rendszeralkotó erőknek az általa feltételezett közvetlen és nagy hatását a polgári életvilágra, befolyásukat a jogi-normatív előírásokra; ezért sem számol érdemben a két külön strukturális rendezőelv kölcsönhatásával. Holott ez legalább annyira fontos kérdés, mint annak tényként való tálalása, hogy a történetiség szüntelenül jelen van a mindennapi életben. S persze arra sem derül fény ezúttal, hogy mi volt a tényleges funkciója mindeme archaizmusoknak a modernség

33 Tóth 1991. 23. A kérdés bő kifejtéséhez vö. Tóth 2000. 67–116.

34 Tóth 1991. 18–19. A statisztikai fogalomalkotás rendies kötöttségének ezt az elképzelését később monográfiában is kifejtette: Tóth 2015.

folyamatosan kibontakozó világában, amelyeket „*az átalakulás liberális kritikája retrográdnak, a nem liberális konzervatív irányzatok destruktív vonásokként*” azonosítottak. Márpedig ennek a kérdésnek a mellőzése ugyancsak megnehezíti a történeti értékelést, és csak egy látszólag értékmentes ítélkezés lehetőségét kínálja, amely azonban kilúgozza a fejlődés fogalmát. Valójában persze itt sem beszélhetünk bármiféle értékmentességről, ezt Hajnal történetszemlélete maga is jól példázza: Hajnalnak a „gépkorszak” modernitása iránti ellenszenve, a tőkés fejlődés *okszerűségét* kárhoztató felfogása vitathatatlanul értéktelített (és ebben az értelemben elfogult) történetszemlélet megnyilatkozása.[35] Nem kívánunk most elmélyedni Tóth koncepciójának bírálatában, melyet csak annak az érzékeltetése végett mutattunk be, hogy mi módon éledt fel Hajnal rendiség-fogalma a kortárs történetírásban.

A mindenható „utórendiség”

A falusi agrárvilág elmaradottságát kárhoztató szociográfus szerint a „*mai falu – mint település és mint társadalom – még túlságosan is* (…) *a réginek, félfeudális parasztfalunak maradványa*”.[36] Nem véletlen, hogy szerzőnknek fenemód tetszik Pach Zsigmond Pál elkanyarodás-elmélete, amelyben modern kori történelmünk fő magyarázó elvére lel rá. Mint írja: „*a szóban forgó »elkanyarodás«, a késői feudalizmus, a »második jobbágyság« kialakulása és megszilárdulása:* a magyar történelem sorsdöntő folyamata volt. *Ekkor és ezzel formálódott ki a hazai gazdaságnak-társadalomnak az a struktúrája, mely alapjában meghatározta (szorosan véve 1945-ig) történelmünket.*”[37] Érdekes, hogy Hajnalt a mesterei közt tudó Márkus nem a hajnali rendiség-fogalmat teszi magáévá, hanem azt a Pach és mások által is hangoztatott, a nyugattól való eltávolodásunkat magyarázni hivatott elképzelést vallja, amely a posztfeudális korban makacsul továbbélő rendi hagyományokban jelöli meg hátramaradottságunk fő okát.

Márkus utóbb összefüggő történelemképpé dolgozta ki a csíraformában korábban már ecsetelt elképzelését, melynek hívó szava az *utórendiség*. Ez a terminus egy „kerek szisztémát” hivatott kifejezni, amely 1867 és 1945 között regnált hazánkban.[38] Az utórendiség – Márkus megítélése szerint – olyan „*benső logikával bíró szerkezet*”, amelynek „*öntörvényű statikája és dinamikája volt*”. Márkus a fogalmat így definiálja: „*»Utórendiségen« tehát a társadalmi együttlétezés és tagozódás egyfajta rendjét értjük, melynek gazdasági szféráját már alaposan átdolgozta a kapitalizmus, amelynek már létezik polgári alkotmánya, vannak erőteljes polgári elemei és sajátosságai – éppen ezért »utó« –, de amelyben* meghatározó *szerkezeti elemként vannak jelen rendi eredetű és*

35 Vö. Gyáni 2024. 144–145.
36 Márkus 1971. 199.
37 Márkus 1971. 14. Kiemelés az eredetiben.
38 Márkus 1991. 1–23.

rendies jellegű privilégiumok."[39] S ezeknek a kiváltságoknak az a funkciója, hogy fenntartsák az úriság társadalomszervező hatalmát. Az állami hatalom új rendje is ezt szolgálja: „*a társadalom e tagozott rendjét, tehát a privilégiumok hierarchiáját stabilizálja, védelmezően körülabroncsozza és intézményesíti az utórendi politikai rendszer*".[40]

A 17. századig visszavezetett „rendi előzmények" felvázolása után a nyugatitól némileg eltérő magyar rendi nemesség tartja hatalmában a társadalom egészét, s ez a helyzet 1867 után sem szűnt meg. Következésképpen: „*A polgári* színezetű *rendszer, amit* [a reformer nemesség] *meghonosodni segít, ennélfogva maga is a rendiségnek immár nem alkotmányos, ám szokásjogok szövevényével védett, társadalmilag rögzített folytatása lesz*".[41] A nemesség mint utórend szabja meg tehát szerinte a polgárosodás menetét és annak jellegét, míg a tisztán polgári elem a nemességbe olvadva, helyesebben abban feloldódva válik azzá, amilyen sors egyáltalán juthat neki ebben az utórendi polgári színezetű amalgámban. Mi teszi mindezt lehetővé, sőt szükségszerűvé? Elsősorban az, hogy a polgári jogegyenlősítés a jogkiterjesztés formájában valósult meg, és erre is csak fokozatosan került sor. Következésképpen: „*Ez a berendezkedés nemcsak továbbra is rendies rétegződést őrizte, hanem a rendies alaprétegek közt létező hierarchikus viszonylatokat is*."[42] A képlet fő strukturális biztosítéka, hogy a polgárosodás döntően agrárviszonyok közt ment végbe, ami egyúttal tartós strukturális adottsága is a magyar gazdaság- és társadalomfejlődésnek egészen 1945-ig. Ez így azt jelenti, hogy az utórendi fejlődés keretei között „*két* semmiképp nem polgári *alapforma: az úri birtok és a* parasztgazdaság" volt a meghatározó.[43] Ezek azonban nem tisztán piaci entitások, hanem határozottan rendi, vagy rendi eredetű és rendiesnek maradó tevékenység színterei. „*Éppen e földhöz kötött úri és paraszti életformák őrzik tovább az évszázados rendiség beidegzett tartalmait és kölcsönös viszonylatait*."[44] Mindebből logikusan adódik, hogy a nemesség, mint utórend a saját hitbizományaként tekint az országra, „*bármit írt is elő a polgáriasra változtatott jogrendszer*".[45] Ezt a metaforát Márkus némileg szintén túlzónak találja ugyan, ezért inkább „*hitbizományféleségről*" (!) beszél, amin azt érti, hogy „*az állam ennek az előjogosan* (sic!) *kisajátított »birtokállománynak« is, a rajta élő népnek is »gazdája«, hivatali apparátusa pedig magától értetődően a parancsoló és gondoskodó fensőbbség szerepét tölti be*".[46]

A közhivatal úri stallummá tételét jól kiegészíti a társadalom kasztosodása, melyet az „*emberek intézményesített rangsorolása*" biztosít. „*A rendi*

39 Márkus 1991. 1. Kiemelés tőlem – Gy. G.
40 Márkus 1991. 1.
41 Márkus 1991. 7. Kiemelés az eredetiben.
42 Márkus 1991. 9.
43 Márkus 1991. 9. Kiemelés az eredetiben.
44 Márkus 1991. 10.
45 Márkus 1991. 11.
46 Márkus 1991. 12.

rangsor, vele a társadalmi besorolás és az ehhez képest való kezelés mindennapi gyakorlata természetes örökségként jött át az utórendiségbe".[47] Ez így a nem teljesítményelvű, hanem a születési jogcímekhez kötött értékelési rend egyeduralmát jelenti az adott esetben, amely urakra és nem urakra osztja fel a teljes társadalmat. Ennek a soknemzetiségű (dualizmus kori) magyar társadalomban egy határozottan etnikai vonatkozása is létezik, nevezetesen, hogy egyedül a nemzet magyarként számba vett tagjai rendelkeznek úri jelleggel, a többi nemzetiséget, hierarchiába rendezve, legföljebb csökkent mértékben fogadja el a mértékadó társadalom önnön úri mivoltjában.

Ez a fajta utórendiség, mivel egy számára ellenséges – mert polgári – belső és külső környezetben érvényesíti az uralom és a hatalom iránt támasztott történeti jogcímét, kifejezetten defenzív alakulat. „*Az utórendiség mint társadalmi és politikai rendszer '67 utáni kijegecedése óta, végig, századunk* [a 20. század] *közepéig* védekező állásban *volt, mi több maga volt a passzív és aktív védekezés erődrendszere*."[48]

A második világháborút követően szinte nyomban megsemmisültek az utórendiség hazai alapjai, miután az ország iparosodott, és oda lett „*a kelet-európai úriság és úri szupremácia széles parasztbázisa*", és végül a régi-utórendi értékelési rangsor sem élt tovább. Viszont, teszi hozzá Márkus a rendszerváltás utáni első években megjelent írásában, manapság mégis csak van „*valami halovány esélye az utórendiségfélének*" arra, hogy restaurálódjék. „*Miképp?* Az *állam kézbe kerítése és az állami hierarchia úri-kisúri át- és újraépítése révén*."[49] Hiszen, emlékeztet rá a szerző, az utórendiség egyik fontos alkotóeleme az állam rendi-utórendi kvázi-hitbizomány jellegű működése. S ez az, ami hozzájárulhat az utó-utórendiség és egy úrias stílusú etatizmus újraéledéséhez.

Márkus itt vázolt társadalom- és történelemképe számos elemében emlékeztet bennünket Hajnal és kivált Erdei korábban már ecsetelt felfogására a rendiség és a modernitás kapcsolatát illetően, bár semmiképp sem azonos velük. Ugyanakkor határozottan visszaköszön benne Marczali koncepciója az úriság iránti változatlan történeti igény fenntartására anélkül, hogy a szerző vélhetőleg ismerné Marczali vonatkozó írását.[50] Ugyanakkor csak nyomokban emlékeztet a Hanák-féle „félcsípejű" polgárosodás koncepciójára, valójában nagyon is eltér attól, lévén, hogy az utórendiség fogalma, mint domináns rendszeralkotó elem nemcsak afféle maradvány vagy „rendi csökevény", hanem a hosszú időtartamon töretlenül átívelő folytonos szervező erő a magyar történelem során. A nagyívű elképzelés történetírói eszközök-

47 Márkus 1991. 14.

48 Márkus 1991. 17. Kiemelés az eredetiben.

49 Márkus 1991. 22. Kiemelés az eredetiben.

50 Egy nem sokkal korábbi, szintén ebbe a témába vágó írásának a végén megvallja, hogy „*társadalomtörténeti szemléletemet egykori egyetemi mesterem, Hajnal István, a parasztság európai fejlődését illetően Erdei Ferenc, később Bibó István, újabban Szűcs Jenő befolyásolta leginkább*". Márkus 1989. 44. Marczali tehát nem szerepel a listában.

kel való igazolása ugyanakkor sok kívánnivalót hagy(hat) maga után, amelynek a részleteire azonban most nem térhetünk ki. Mindenesetre a koncepció jól beleillik a diskurzusok azon hosszabb sorába, amely szüntelenül állítja és értelmezi (valójában kárhoztatja) a történetiségnek a „nagy átalakulás" folyamatán belüli relevanciáját.

Kifejezetten ez utóbbi célt tűzi maga elé a szintén nem történész, és inkább elvont történetelméleti fejtegetésekbe bocsátkozó Vitányi Iván, aki ugyanakkor teljes mellbőséggel vallja, hogy máig sem legyűrt elmaradottságunk egyik lehetséges oka „a feudalizmus továbbélése". A mindenfajta konkrét történeti érvet és gondolatmenetet nélkülöző fejtegetései során a szerző végül meglehetősen bizonytalanul foglal állást abban a kérdésben, hogy mennyire kell komolyan venni ezt az állítólagos történeti kontinuitást. „*Nem állítom azt, hogy egészséges, szerves fejlődésünk akadályai mind egyenes vonalúan a feudalizmus hatásából származnak, azt azonban igen, hogy összefüggnek vele*."[51] A megfogalmazás érezhető ingatagsága legalábbis kétségeket támaszt a könyv címében foglalt kijelentés sugalmazott magabiztossága iránt, miszerint a *mai* (a 2010-es évekbeli) Magyarország sajátosságait az állítólag továbbélő feudalizmus puszta tényével meg lehet magyarázni.

A „rendi szocializmus" mint fogalmi iránytű

Ennél jóval szerényebb célokat tűzött maga elé a hazai szociológiai diskurzus, ahol egyébként – Erdei fellépése óta – mindig nagy volt a keletje a kettős társadalom fogalma révén gyökeret vert felfogásnak. E koncepció értelmében a modern kori magyar társadalom – legalább fele részben – afféle feudális utóképződmény.[52] Az érintett szociológiai beszédmódba kétségkívül új színt hozott Szabó Márton elegáns és szofisztikált megszólalása, aki közvetlenül Max Weber gondolati indíttatásának engedve jelentette ki: „*a rendiség* (…) *meghatározó, de nem kizárólagos jellegzetessége volt negyvenöt utáni történelmünknek. A tőkés-polgári fejlődés hatalmi és ideológiai elutasítása ugyanis nem jelentette tényleges eltűnését.* (…) *A rendies és a polgárias viszonyok egyidejű jelenléte azonban nem egymástól élesen elkülönülő, hanem* egymást átható *struktúrákat jelentett*."[53] A Márkus által közreadottakkal egy időben megszólaló politikatudós Szabó ellentmond tehát a szociográfus történeti víziójának, azt állítva, hogy a rendiség mint társadalomszervező strukturális erő a Horthy-kor letűnte után is változatlanul nagy hatást fejt ki. A szorosan vett magyar történeti referencia tekintetében Szabó úgyszintén Erdei idézett koncepciójához tartja magát, viszont ő sem tud sem Marczaliról, sem Hajnalról.

51 Vitányi 2012. 132.

52 Erről és a nyomában kerekedett szociológiai és közgazdasági diskurzusról lásd Gyáni 2011. 82–86.

53 Szabó 1991. 28. Kiemelés az eredetiben.

Szabó a „szocializmus" társadalmi rendszerét állítólag mélyen átható rendiségben nem a „középkor" feléledését, nem annak a folytatódását fedezi fel, hanem olyan huszadik századi új jelenségként láttatja azt, amely a weberi fogalomalkotásnak képezi a tárgyát. Ez a fajta rendiség, amely a polgárosodást magát is megszabta, leginkább azokban a struktúrákban és intézményekben, valamint életformákban és gondolkodásmódokban mutatkozik meg, amelyek – hivatalosan – a szocialista jelleget lennének hivatva kifejezni. Az itteni jelenlétük azonban nem állandó. „*A negyvenes évek végén lejátszódott fordulat pár év alatt »új középkort« teremtett, és későbbi történelmünk ennek fellazulása, a polgári vonások térnyerése volt*."[54]

Az idézetből kiviláglik, hogy Szabó megítélése szerint az 1945, vagy inkább az 1949 utáni ún. népi demokratikus, tehát a szocialista (vagy kommunista) gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedésben semmi sem utal a tisztán szocialista jellegre, lévén, hogy a „középkori" rendiség és a modern kori polgári-tőkés struktúrák változó arányú keverékét mutatja: „*a magyar társadalom az elmúlt évtizedekben is megőrizte rendies karakterét,* (…) *a »szocializmus« neve alatt újratermelődtek a modernizációt akadályozó elemek és viszonyok, miközben pro forma és jogilag (alkotmányosan) ez már nem volt rendi társadalom*."[55]

Mi bizonyítja szerinte mindezt? Mindenekelőtt a káderbürokrácia jelensége, a „rendi szocializmus támasza és talpköve", amely a rendi és a modern vonásokat elegyíti magában, és amely önálló oktatási rendszert is létrehozott (ez a pártiskolák rendszere), amellyel biztosította az utánpótlását. Szintén ide tartozik szerinte a káderelit (a nómenklatúra) megannyi „rendi" kiváltsága, amely a feltétlen hatalmi monopólium fenntartásán túl, egy sajátos életformára teszi képessé annak tagjait. Ugyanezt a képet mutatja az elit „önideológiája" is, amely a nómenklatúra hatalmát hivatásrendi feladatként értelmezi, mely legitimációs elv az ún. forradalmi küldetés missziójának a betöltésére szemelte ki a szóban forgó réteget. További bizonyítékként szolgál Szabó számára eme tézise igazolásához, hogy a szocializmusban nem létezett, egyszerűen nem létezhetett a szabad munkavállalói státus fogalma,[56] és a rá épülő személyes autonómia sem, mint ahogy mind a magántulajdon, mind pedig a valóságos közösségi tulajdon szintúgy mellékes szerepet játszott az újratermelési folyamatban. A szocialista nyilvánosság szerepében a premodern (vagyis a rendi időknek megfelelő) *reprezentatív* nyilvánosság dominált (á la Habermas), és természetesen nem az öntudatos állampolgár, hanem az alattvaló kívánatos (kikényszerített) magatartása töltötte ki a szocializmus nyilvános és magánéleti terét egyaránt. Mindennek a racionális ideológiai igazolás helyébe lépő mitikus világkép és világmagyarázat felelt meg, amely a rossz és a jó abszolút ellentétére szűkítette le a világról

54 Szabó 1991. 28.

55 Szabó 1991. 28.

56 Ezt a tézisét utóbb alaposabban is kidolgozta: Szabó 2007. 151–171.

alkotható fogalmi rendet. S bár idővel ebben a miliőben is némileg teret nyert a polgári értékrend és viselkedési minta, ugyanakkor a „*polgárosodás folyamata hazánkban* (…) *csak* »részpolgárosodás« *volt. Főleg a gazdasági tevékenység meghatározott területeit érintette, ezt is korlátozottan, de nem terjedt ki a politikai életre és a politikai intézményekre. A részpolgárosodás azonban* tömeges *volt, minden engedményre emberek tömegei reagáltak kedvezően. Ám tényleges polgárok alig léteztek,* (…) az emberek csak részben voltak, illetve lehettek polgárok […, és a] *tényleges polgár* (…) persona non grata *volt, akár vállalkozóként, akár szabad választóként próbált felbukkanni*."[57] Így fest tehát Szabó előadásában a szocializmus kori „újrendiség" és „refeudalizmus", amihez külön eszmei igazolás és öntudat járul még; ez lenne az ún. „hierarchikus tudat".[58]

Az ismertetett eszmefuttatás megértő befogadóra lelt a későbbiekben Horváth Gergely Krisztián személyében, aki Szabó tanítását magáévá téve, s egyúttal Tóth Zoltán hű eszmei követőjeként is bizonyítottnak véli, hogy a szocializmus telítve volt rendi attribútumokkal.[59] Zavaróan hat ugyanakkor, hogy Horváth egyszerre teszi magáévá a weberi viselkedésszociológiai fogalomalkotást, valamint a történeti rendiség továbbélő strukturális örökségét illető tézist, melyet szintúgy Erdei kettős társadalom néven számon tartott felfogásából eredeztet. Ezzel pedig akaratlanul is eltávolodik Szabó eredeti felfogásától, mely szerint nem a „középkori" rendiség élt tovább a szocializmusban, hanem egy vele gondolatilag analóg újrendiség jelentkezett itt erőnek erejével. Amikor Horváth egyszerre látja érvényesülni a közeli múltban a történeti és a szociológiai rendiséget, mint strukturális rendezőelvet, amelyhez az orosz-bizánci keleties struktúrák szocializmusbeli jelenlétét is hozzárendeli bizonyítékként (!), hogy ezzel növelhesse a rendiség úgymond átható erejét, tisztázatlanul hagyja ezen egymástól elütő szemléletmódoknak az egymáshoz fűződő viszonyát. Az így előálló szemléleti eklekticizmus (vagy inkább gondolati káosz) egyaránt arra szolgál számára, hogy a lehető legkeményebben elítélhesse azt a társadalmi berendezkedést, ahol a rendiség és a kommunista eszme „evilági gyakorlata" állítólag különösen szorosan összefonódott egymással. Gondolatmenete így inkább csak ideológiakritikaként hat. Tétele történeti bizonyításához egyébként főként Majtényi György *egyetlen* könyvét, az abban előadott empirikus mondanivalót hívja segítségül, amely a Kádár-kori uralmi elit életmódját ecseteli egynémely vonatkozásban (legrészletesebben a vadásztársaságok históriájában elmélyülve).[60]

Horváth elsőként leszögezi, a rendiség valójában örök fejlemény, hiszen „*a rendiség »nem maga a múlt« (azaz egy korszak), hanem bizonyos történeti örökség, »társadalomszerkezeti műveltségünk egyik, a többitől jól elkülöníthető rétege«* […, amiből szintúgy] *következik, hogy a rendiséget nem felváltja a pol-*

57 Szabó 1991. 36. Kiemelés az eredetiben.

58 Szabó 1984. 28–37.

59 Horváth 2021. 72–87.

60 Majtényi 2009. Horváth, tévesen, 2010-re datálja a mű megjelenését.

gári kor, hanem a polgári kort célszerű olyan időszaknak tekintenünk, amikor a korábban csak a pozitívan privilegizált rendekre kiterjedő előjogok fokozatosan mindenkire kiterjednek."[61] Horváth meglepő következtetése, hogy ez képezi tehát a rendiségben gyökerező kontinuitás ékes bizonyítékát. A szerző okfejtéséből nem derül ki azonban, hogy miként élhetett tovább *zavartalanul* a rendiség azután, hogy a lényegét felszámolták, azt tehát, hogy a jogok teljességét csak egy bizonyos kisebbség (a nemesség) élvezheti. Márkus István, korábban láttuk, ezt egyebek közt a *jogkiterjesztés* fogalmával (és más tényezőkkel) magyarázta – amire egyébként Horváth maga is utal – jóllehet ő nem gyömöszöli a modernitás kialakulóban lévő rendszerét és további formai változatait valamiféle utórendiség fogalmába, mint Márkus. Márpedig egy ilyen, Márkus által mégis csak konceptualizált megoldás hiányában érthetetlen a rendiség feltételezett továbbélése és a megannyi új strukturális fejlemény dacára megőrzött állítólagos hegemóniája. Horváth egyébként, úgy tűnik, nem ismeri Márkus szóban forgó eszmefuttatását.

Horváth valójában maga sem tudja eldönteni, hogy a szocializmus állítólagos rendisége, melyet teljes mértékben Szabó gondolatmenetét reprodukálva mutat be, az időbeli folytonosságot tanúsító történeti struktúrából fakad, vagy olyasvalami, amelyet annak idején már Weber is körvonalazott. Ez utóbbi értelmében a rendiség „*univerzálisan jelen van az emberi társadalmakban, s minden olyan esetben az eltérő rendi helyzeten alapuló megkülönböztetésről beszélhetünk, amikor egy-egy csoport vagy közösség a másokétól eltérő életvitelén (fogyasztásán) keresztül építi fel az identitását*".[62]

A szerző, hogy tovább fokozza a szemléleti zűrzavart, kijelenti (majd a dolgot magát részletezi), hogy: „*A pártállam működése párhuzamot mutat a keleti feudalizmussal*".[63] Ennek megfelelően úgy beszél a rendi szocializmust kiteljesítő államosításról (a magántulajdon állami konfiskálásáról), mint a török szpáhibirtok-rendszerrel (!) analóg fejleményről, mondván: az valójában egy afféle „*informálisan szerveződő »szocialista hűbérbirtok«*". Ezen pedig az értendő szerinte, hogy egyedül a vezető személyes hajlama és képességei szabják meg a hatalom gyakorlásának adott módját. Nem világos ugyanakkor, hogy mi köze van az államosított tulajdonnak a rendi eredetű földbirtok azon fogalmához, ami történetesen *nem* állami hűbérbirtok, még ha eredetileg királyi adomány képezte is annak forrását. A *történeti rendiség* adott körülményei között a rendi jogosultságokkal felruházott magánemberekhez kiosztott tulajdonforma tartozott, olyasmi tehát, amin részben a nemes földesúr, részben a jobbágy osztozott egymással. Továbbá kifejezetten félrevezető azt sugalmazni, hogy a szocializmus mint politikai, hatalmi rendszer intoleranciája a „felvilágosult önkényurak" (?) által gyakorolt hatalomra emlékeztet. S hogyan kapcsolódik mindez a szoros értelemben vett rendi-

61 Horváth 2021. 73.
62 Horváth 2021. 76.
63 Horváth 2021. 83.

séghez, amely valójában egyfajta hatalmi és uralmi decentralizációt jelentett a maga idejében? Ezt a helyzetet az ún. rendi dualizmus újkorra datált fogalmával szokták leírni. S mi köze van vajon a bizánci ortodoxiának, valamint az ún. keleti feudalizmusnak (?) ahhoz az annak idején Magyarországon is érvényben volt európai rendiséghez, amelynek a visszfényét véli Horváth megpillantani a szocialista nyilvánosság és politikai közélet képletében?[64] Egyáltalán: mi végre mossa össze ez a *történész* képzettségű szerző a rendiséget az etatizmussal, melyek soha, még a (késő)középkori viszonyok között, tehát az abszolutizmusok korában sem váltak soha eggyé egymással. A „rendi állam" egykor még bevett fogalmát a történetírás manapság egyre sokasodó jogos kritikával illeti, és a fogalmat magát lényegében el is veti.[65]

Mindezek tükrében az egyébként történetírói szándékkal megfogalmazott „rendi szocializmus" fogalom aligha tekinthető többnek bizonytalan lábakon álló merő spekulációnál, még ha Horváth ennél mélyebb analitikus értelmet is kíván kölcsönözni eme felvetésének.[66] Ráadásul a szerző egyéb írásaiban súlyos bírálattal szokta illetni a kommunista modernizációs projekt erőszakkal párosuló törekvését, amely – megítélése szerint – a paraszti magántulajdon felszámolásában kulminált. Mint egy helyen írja: „*A rendi agrártársadalom és az ahhoz társított elmaradottság lenyomatát még a 20. század közepén is magán viselő Kelet-Európában a marxista ideológia kérlelhetetlensége miatt a haladás, modernizáció víziója összekapcsolódott a szükségszerűséggel*"[67], és ez így egyben kellő igazolást adhatott a rendi világ kérlelhetetlen felszámolására. Most akkor a szocializmus modernizált, vagy csupán a rendi múltat éltette tovább, amely egyaránt szerzőnk rosszallását váltja ki. A rendiség mint a történetiség strukturális (és kulturális) letéteményesének ilyetén önkényes (szakszerűtlen) és összevissza fogalmi használata senki számára sem teszi különösebben vonzóvá magát a koncepciót.

Végszó

Marczali és Hajnal rendiséget illető történeti felfogása a főleg Hajnalra történő időnkénti hivatkozások ellenére sem igazán formálta érdemben azt a diskurzust, amely a rendi múlt többnyire bírálattal illetett sorsdöntő hatását emeli ki modern kori fejlődésünk folyamatában. Azt tekintve sincs teljes egyetértés e felfogás egyes szószólói között, hogy mikor ért véget ez a strukturálisan olyannyira meghatározó múlt (és véget ért-e már egyáltalán), illetve mennyire volt vagy lehetett átható annak jelenléte a mindenkori jelenben: vajon csupán káros maradványként befolyásolta a fejlődést, vagy

64 Jellemző, hogy a diskurzus nem is feltétlenül történész képviselői viszont olykor nagyon is tudatában vannak az európai és a nem európai (az ún. keleti) rendiségek alapvető különbségeinek. Vö. Márkus 1989. 25–44.

65 Pálosfalvi 2020. 135–182.

66 Horváth érveléséhez és a hozzá fűzött remélt hasznához lásd Horváth 2021. 84–86.

67 Horváth 2022. 818.

többnyire megszabta, mert magához hajlította, és ezzel elkorcsosította a modernitás erőit. S ami itt a legfontosabb: a történeti rendiség élt vajon tovább többé-kevésbé zavartalanul, vagy olyasfajta rendiség nyilatkozik meg mindebben, amely minden történelmi korban fellelhető, és a legváltozatosabb rendszerek kötelékei közt képes hatni az integráció biztosítékaként? Kérdés továbbá az is, hogy ha a rendiség akár önnön történeti mibenlétében, akár a társadalmi szerveződés tisztán funkcionális eleme gyanánt fordul elő, akkor milyen egymáshoz a viszonyuk, és milyen értelmet kölcsönözhetünk elegyedésüknek? Ezeknek a kérdéseknek a tisztázatlansága vélhetően komolyan gátolja, hogy érdemben felmérjük a rendiség különbözőképpen értelmezett fogalmának rendszertani jelentőségét és pontos jelentését.

Irodalom

Gyáni 2011	Gyáni Gábor: Huszadik századi magyar társadalmak. In: *A mi 20. századunk*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy – Romsics Ignác. Kolozsvár, 2011. 51–99.
Gyáni 2024	Gyáni Gábor: Hajnal István történetírása – új megvilágításban. *Korall* 25. (2024):95. 134–156.
Gyáni – Kövér 1998	Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998.
Hajnal é. n.	Hajnal István: Az osztálytársadalom. In: *Magyar Művelődéstörténet. Ötödik kötet. Az új Magyarország*. Szerk. Domanovszky Sándor. Budapest, é. n. 163–200.
Hanák 1962	Hanák Péter: A magyar „középosztály" fejlődésének problémájához. *Valóság* 5. (1962):3. 23–39.
Hanák 1988	Hanák Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. In: *Magyarország története 1890–1918*. Főszerk. Hanák Péter. Budapest, 1988. 426–515.
Horváth 2021	Horváth Gergely Krisztián: A rendiség tovább élő öröksége a szocializmus évtizedeiben. *Hitel* 34. (2021):2. 72–87.
Horváth 2022	Horváth Gergely Krisztián: A magyar típusú jelenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből. *Történelmi Szemle* 64. (2022):4. 805–824.
Karády – Kemény 2023	Karády Viktor – Kemény István: *Zsidóság a magyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és után*. Budapest, 2023.

Majtényi 2009	Majtényi György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest, 2009.
Marczali 1914	Marczali Henrik: Társadalmunk történeti fejlődése gazdasági alapon. Harmadik és utolsó közlemény. *Budapesti Szemle* (1914): 450. 343–354.
Márkus 1971	Márkus István: *Kifelé a feudalizmusból*. Budapest, 1971.
Márkus 1989	Márkus István: A hierarchizált ember és a többé-kevésbé autonóm ember. *Valóság* 32. (1989):5. 25–44.
Márkus 1991	Márkus István: Utórendiségünk. Gyökerek és gyümölcsök. *Valóság* 34. (1991):5. 1–23.
Pálosfalvi 2020	Pálosfalvi Tamás: Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről. *Századok* 154. (2020):1. 135–182.
Szabó 1984	Szabó Márton: A hierarchikus tudatról. *Valóság* 27. (1984):2. 28–37.
Szabó 1991	Szabó Márton: A rendi „szocializmusról". In: *Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás*. Szerk. Tóth András. Budapest, 1991. 27–36.
Szabó 2007	Szabó Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall* 8. (2007):27. 151–171.
Tóth 1991	Tóth Zoltán: A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásairól. In: *Előadások a polgárosodásról I. Rendiség és polgárosodás*. Szerk. Tóth András. Budapest, 1991. 13–25.
Tóth 2000	Tóth Zoltán: Távlati kép a történelmi parasztságról. In: *Magyar Néprajz nyolc kötetben. 8. Társadalom*. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 2000. 67–116.
Tóth 2015	Tóth Zoltán: *Társadalomfogalmak az osztrák és magyar társadalomstatisztikában.* Budapest, 2015.
Vitányi 2012	Vitányi Iván: *A feudalizmus továbbélése a mai Magyarországon*. Budapest, 2012.

The Notion of Estate in Marczali's and Hajnal's Thinking, and the Afterlife of the Concept

(Summary)

by Gábor Gyáni

Henrik Marczali in a study of him published at the outset of the 20th century discussed the changing role of the estate in the course of the overall Hungarian history. In terms of the modern era, he stated that its invariable continuity shapes negatively the process of capitalist development; and this manifests itself in the form that the nobility is gradually becoming a bureaucratic class.

István Hajnal several decades later also conceptualized the great role that the estate structural characteristics played in history from Antiquity through the Industrial Revolution. He, however, ascribed a positive role to the mature form of estate even in the developing potential of European modernity. Historians in the aftermath quite frequently discussed the problem of the surviving estate elements, when they found that it is that presumably accounts for the relative backwardness of modernity both in Hungary and Eastern Europe in general. They did it without knowing anything about Marczali's proposition and often misunderstood Hajnal's conceptualization. More recently even the Socialist (Communist) socio-political system has also been considered as consisting of many estate characteristics. It has not been clarified, however, that this might be outcome of the surviving historical estate patterns or follows only from the fact, that every social system gives some room for the existence of estate patterns as Max Weber held in his influential theorization.

Aktuális számunk szerzői

Bárány Zsófia	PhD, tudományos munkatárs Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ, Országos Széchényi Könyvtár, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport
Dénes Iván Zoltán	kutatócsoport-vezető Marczali Henrik Kutatócsoport
Gyáni Gábor	történész, akadémikus, professor emeritus Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézet
Hudi József	CSc, főlevéltáros, levéltárvezető Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára
Huszár Mihály	PhD, történész, főmuzeológus Marcali Múzeum Marczali Henrik Kutatócsoport
László Andor	PhD-hallgató Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola
Miru György	CSc, habil. egyetemi docens Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézet
Sipos Gábor	PhD, professor emeritus Babeș–Bolyai Tudományegyetem Magyar Történeti Intézet
Tarafás Imre	PhD, egyetemi adjunktus Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
Tóth Krisztina	PhD, levéltárvezető Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár
Törő László Dávid	PhD, posztdoktori kutató Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézet
Turbucz Péter	főlevéltáros Magyar Nemzeti Levéltár Marczali Henrik Kutatócsoport

(cc) BY-NC-ND